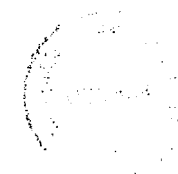

X 261.714

VUKMAN PÉTER

„HARCBAN
TITO ÉS RANKOVICS
KLIKKJE ELLEN”

JUGOSZLÁV POLITIKAI EMIGRÁNSOK
MAGYARORSZÁGON
(1948–1980)

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA
KRONOSZ KIADÓ

Budapest–Pécs
2017

X 261.744

VUKMAN PÉTER

„HARCBAN
TITO ÉS RANKOVICS
KLIKKJE ELLEN”

JUGOSZLÁV POLITIKAI EMIGRÁNSOK
MAGYARORSZÁGON
(1948–1980)

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA
KRONOSZ KIADÓ

Budapest–Pécs
2017

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001212697

TARTALOM

Kiadja az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
és a Kronosz Kiadó

Felelős kiadó
az ÁBTL főigazgatója és a Kronosz Kiadó ügyvezetője

A borítón egy 1952. május elseji felvonulásról készített fotó látható.
Forrás: ritkanlathatotortenelem.blog.hu

X 26 17 4 4

ISBN 978 615 5497 99 5

© Szerző
© Kronosz Kiadó
@ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Előszó	7
A SZOVJET–JUGOSZLÁV KONFLIKTUS	21
A szovjet–jugoszláv konfliktus hatása a magyar–jugoszláv kapcsolatokra	29
Egy konfliktus nem várt következményei	40
A MAGYARORSZÁGI EMIGRÁNS KÖZÖSSÉG MEGSZERVEZÉSE	44
Lazar Brankov emigrálása és emigrációs szervező tevékenysége	45
A HATALOM CÉLKERESZTJÉBEN. EMIGRÁNSOK A KONCEPCIÓS PEREK ÚTVESZTŐIBEN	61
A Rajk-per harmadrendű vádlottja	64
Dušan Vidović elrablása. Egyéni koncepciós perek az emigránsok körében	73
Kémper Ágasegyházán	84
A MINDENNAPOK VILÁGA	86
Az emigráció létszáma, társadalmi és szociális összetétele	86
Anyagi és nyelvi nehézségek	102
Mindennapi problémák, belső széthúzás	113
A többszörös ellenőrzés hálójában	119
Állampolgárság, párttagság	124
Kitekintés és összevetés: görög és spanyol emigránsok Magyarországon	127

A MAGYARORSZÁGI JUGOSZLÁV EMIGRÁNSOK POLITIKAI	
TEVÉKENYSÉGE	132
Az emigránsok rádiós propaganda tevékenysége	133
A sajtópropaganda	138
Az emigráns propaganda 1953 után	157
A terjesztés fonákságai	160
Kémkedés, megfigyelés, belső elhárítás	163
A POSZTSZTÁLINI IDŐSZAK	
A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok	
1953 után	173
A koncepciók percek felülvizsgálatának labirintusában	187
Két malom közt: az intézményes keretek	
felszámolása után	198
Az emigránsok politikai reaktivizálódása	207
Az emigránsok 1962 után	211
Életrajzok	221
Felhasznált források és szakirodalom	251
Mellékletek	266
Summary	279

ELŐSZÓ

A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája 1948. június 28-ára keltezett határozatában súlyos vádakkal illette Josip Broz Titót és a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vezetőségét. A Szovjetunió, valamint a korabeli szóhasználat „népi demokráciáknak” nevezett kelet-európai szovjet csatlósállamok kommunista pártjait, továbbá a francia és az olasz kommunista pártot tömörítő szervezet nemcsak megkérdőjelezte a jugoszlávok helytelennek nyilvánított politikáját, hanem a JKP-t ki is zárta a szervezet tagjai sorából. Sőt, a párt „egészséges elemeit” egyenesen a titói rendszer megdöntésére szólította fel. E lépéssel a színpad mögött már 1948 februárjától éleződő szovjet–jugoszláv ellentétek szélesebb, nemzetközi és nyilvános dimenziót kaptak. A Marshall-segély meghirdetését (1947) követően egyre feszültebbé vált nemzetközi légkörben, az eszkalálódó hidegháborús konfliktus hatására Sztálin rendet és csendet követelt az érdekszférájába tartozó kelet-európai államokban. Jugoszlávia regionális hatalmi lépései, önálló balkáni külpolitikai törekvései a továbbiakban már nem voltak összeegyeztethetők a szovjet hegemon törekvésekkel. Habár a Szovjetunióknak kezdettől fogva nem volt érdeke, hogy a második világháború végére katonai és politikai érdekszférájába került kelet-európai térség államai önállóan lépjenek fel a nemzetközi porondon, a stratégiaiul kevésbé fontos országok (mint például Magyarország) esetében, az alapvető szovjet érdekekkel nem ütköző kérdésekben még hagyott némi külpolitikai mozgásteret, manőverezési lehetőséget. Az éleződő hidegháborús feszültség hatására erre többé már nem nyílt lehetőség. A jugoszláv vezetés pellengérré állítása – az 1948. februári prágai puccsal egyetemben – ebben az értelemben a többi kelet-európai ország számára is jelzésértékkel bírt.

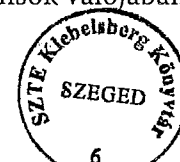
A június 20–22. között ülésező pártvezetők, egyfajta modern eretneküldözés koreográfiáját követve, inkvizíciós tárgyaláson ítélték el Tito bel- és külpolitikai lépéseit. A határozat közzétételének időpontja önmagában is szimbolikus jelentőséggel bírt, június 28-ához ugyanis a szerb nemzeti emlékezet a középkori államiság bukását kötötte. A tudatos dátumválasztással Sztálin azt üzenete, hogy ahogyan öt és fél évszázaddal korábban, úgy 1948-ban sincs más alternatíva a jugoszlávok számára, csak a teljes behódolás. Jugoszlávia esetében azonban elszámította magát. A világháború, az azzal egyidejűleg zajló véres polgárháború és a partizánharcok küzdelmei során megedződött, a hatalmat alulról megszerző jugoszláv vezetés kevés kivételtől eltekintve összezárt, és a lakosság nagy többsége felsorakozott az ország vezetői mögött. Habár a Tájékoztató Iroda határozatát követően – újabb „mini hidegháborús” frontot nyitva – gazdasági blokádra, propaganda-hadjáratra, határincidensekre, a katonai támadás lehetőségének állandó lebegtetésére, a párt- és államközi kapcsolatok szinte teljes megszakítására került sor, Titóék meg tudták őrizni hatalmukat.

Mindez a világháborús partizánküzdelmek összekovácsoló ereje ellenére sem jelentette, hogy mind a párt, mind a lakosság körében ne kellett volna – Moszkvához húzó – fenntartással vagy akár ellenállással számolniuk. Habár a JKP létszáma a konfliktus ideje alatt meredeken emelkedett, különböző vádpontok alapján a konfliktus kirobbanásától 1951 végéig több mint százezer személy párttagságát szüntették meg; az esetek több mint felében a Tájékoztató Irodával való szimpátia képezte a vádak alapját. Legkevesebb harmincezen az Adriai-tenger északi partszakaszánál található *Goli otok* (Kopár-sziget) munkatáborában is megfordultak. Többekben valóban felmerült a gondolat, nincs-e igaza Sztálinnak, nem helytállóak-e a JKP vezetése ellen megfogalmazott vádak? Különösen Szerbiában és Montenegróban, a párttagság, a hadsereg és a belgrádi egyetem hallgatói körében volt erős a Szovjetunió támogatottsága, de a jelenség szélesebb társadalmi rétegeket is érintett.

A megtorlástól, a megfélemlítéstől és az egzisztenciális ellehetetlenítéstől tartva politikai okokból többen elmenekültek Jugoszláviából, soraikból úgynevezett jugoszláv forradalmi politikai emigráns közösségek szerveződtek a Szovjetunióban és a kelet-európai szovjet

szatellit államokban. Számosan korábban vezető diplomaták és követségi alkalmazottak voltak, akik különböző jugoszláv külképviseletekről emigráltak. Elsősorban a Tito-ellenes propaganda- és rágalom-hadjárat fokozásában tűntek hasznosnak, de létükkel (hiszen tagjaik köréből elméletileg bármikor létre lehetett volna hozni egy emigráns ellenkormányt) önmagában is veszélyt jelentettek a JKP vezetése számára. Mindennapos politikai tevékenységük keretében napilapokat és magazinokat adtak ki, Jugoszlávia irányába sugárzott rádióműsorokat szerkesztettek, és részt vettek különböző szórólapok, brosúrák Jugoszlávia területén történő terjesztésében.

Kis létszámú közösségük Magyarországon is megszerveződött. A magyar párt- és állami vezetés – és személy szerint Rákosi Mátyás – a konfliktus kipattanásától fogva élen járt a jugoszláv vezetés elleni küzdelemben, ehhez az országba érkező politikai menekülteket is felhasználta. Az „imperializmus uszályába került”, „láncos kutya” Tito ellen folytatott propagandatevékenységen túl a magyarországi emigránsok közül többen (legalábbis az 1950-es évek elejéig) hírszerző és kémtevékenységet is folytattak. Mindeközben a mindennapi élet kereteit is meg kellett szervezni, ki kellett jelölni számukra. Az emigránsok moszkvai politikai vezetése – és ennek megfelelően a magyar pártvezetés is – kiemelt fontosságot tulajdonított munkába helyezésüknek, taníttatásuknak és diplomához juttatásuknak. Mindennapjaik azonban korántsem voltak mentesek a vezetők belső ellentéteitől, széthúzásától, ahogy nem kerültek, nem kerülhették el őket a korszak koncepciók pereit sem. Sztálin halálát követően (1953) újabb, előre nem várt fordulat állt be életükben. A szovjet–jugoszláv és ennek megfelelően a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálódásának keretében, annak egyik előfeltételeként, beszüntették rádiós és sajtótevékenységüket és felosztották emigráns szervezeteiket. Az intézményi keretek megszűnése csak tovább fokozta a már meglévő korábbi ellentéteket, az 1950-es évek elejétől amúgy is megfigyelhető fokozatos háttérbe szorulásukat és ezzel összefüggésben a feleslegesség érzését. A kétoldalú kapcsolatok javulásával elvesztették politikai létjogosultságukat és elkerülhetetlenné vált, hogy mind az egyén, mind a közösség szintjén szembenézzenek korábbi tevékenységük hiábavalóságával. Esméik foglyaként az emigránsok valójában min-

dig a barikád rossz oldalán harcoltak, a szovjet–jugoszláv normalizálódással végleg csapdába kerültek, amelyből eltérő, de korántsem sikeres és még kevésbé tudatos kitörési stratégiák révén próbáltak kikerülni.

A jugoszláv politikai emigránsok magyarországi közössége történetének elemző bemutatására a jelen monográfia tesz kísérletet. Csoportjuk a korabeli forrásokban több néven is szerepel: polit-emigránsok, jugoszláv forradalmi emigránsok, *kominformisták* vagy a Tájékoztató Iroda délszláv nevének (Informbiro) rövidítéseként képzett *ibeovci* emigránsok alatt mindig őket kell érteni. Munkámban az MDP korabeli meghatározását alapul véve azon sztálinista meggyőződésű jugoszláv menekülteket tekintem politikai emigránsnak, akik (1) 1948-cal kezdődően valóban politikai menedékjogért folyamodtak és azt meg is kapták, (2) hivatalos, intézményesült kapcsolatban álltak az MDP vezetőségével és a kapcsolattartással megbízott szerveivel és (3) zömmel Budapesten és a főváros vonzáskörzetében éltek. Aktív jugoszlávellenes politikai tevékenység ugyanakkor nem volt az emigrációba kerülés és tagság előfeltétele. A fenti definíció alapján egy meglehetősen szűk, 130 fő körüli csoportról beszélhetünk, miközben ennél jóval többen jöttek át Jugoszláviából Magyarországra, és nagyságrendileg még többen emigráltak Magyarországról Jugoszláviába.

Munkám megírása során törekedtem arra, hogy a kronologikus és a tematikus szempontokat egyaránt kellően érvényesítsem. Ennek megfelelően a könyvet hat nagy szerkezeti egységre tagoltam. Az első fejezetben a hidegháború, a szovjet–jugoszláv konfliktus és a magyar–jugoszláv kapcsolatok tágabb összefüggésrendszerébe ágyazva mutatom be azt a történelmi keretet, amelyben létrejöttek a politikai emigránsok közösségei. A második fejezet magával az emigráció magyarországi megszervezésével foglalkozik. E fejezetben hangsúlyt helyezek a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Lazar Brankov emigrációs politikai pályájának részletes bemutatására. Az Óbecsén 1913-ban született Brankov a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellé delegált jugoszláv jóvátételi albizottság tagjaként 1945 tavaszától folyamatosan Magyarországon tevékenykedett, mind az albizottság, mind a később megszerveződő

jugoszláv (nagy)követség vezető diplomatájaként számos, a kétoldalú kapcsolatokra is hatással bíró feladatot látott el. Karlo Mrazović budapesti jugoszláv nagykövet hazarendelését követően ügyvivőként a szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódásának időszakában a magyarországi jugoszláv diplomáciai testület vezetőjeként tevékenykedett. 1948 őszén emigrált, megbízták az itt élő jugoszláv politikai menekültek vezetésével, így tevékeny szerepet játszott az emigráns közösség politikai tevékenységének megszervezésében. Cselekedetei mintegy lenyomatként magán viselték kora politikai eseményeit, ellentmondásait és a magyar–jugoszláv kapcsolatokban bekövetkezett változásokat. Személye nemcsak aktora volt a bilaterális folyamatoknak, de eseménydús életpályájára a két ország kapcsolatában bekövetkező változások vissza is hatottak, nemegyszer érdemben, akár döntő mértékben befolyásolták személyes történetének alakulását. Személyében az emigráns közösség történetének legfontosabb, politikai szempontból egyik legképzettebb, a magyarországi politikai elit legmagasabb köreiben is bejáratos tagját ismerhetjük meg, aki-nek neve akár egy potenciális jugoszláv ellenkormány vezetőjeként is szóba kerülhetett volna.

A „láncos kutya” Tito elleni politikai és ideológiai küzdelemben Brankov a legfontosabb szerepet a már említett Rajk-perben játszotta, biztosítva a jugoszláv szálat a Rajk László ellen felhozott vádakhoz. Letartóztatása, majd koncepciós perben történő elítélése hosszú távon is éreztette hatását az emigránsok körében. A Brankov ellen folytatott koncepciós perrel munkám harmadik fejezetében foglalkozom részletesebben. Koholt vádak alapján nemcsak az emigráció első hazai vezetőjét ítélték el, hanem Dušan Vidović elrablását követően 1952-ben további hat politikai emigráns ellen folytattak egyéni koncepciós pereket. Ügyük mellékszálaként további két emigránst (és egy magyarországi illetőségű személyt) is letartóztattak. Történetükkel, az ágasegyházai kémperrel egyetemben szintén itt ismerkedhet meg az olvasó.

A tematikus szempontokat követi a negyedik fejezet is, amely a mindennapok világával foglalkozik. Az olvasó részletesebben is megismerheti az emigránsok társadalmi összetételét és szociális helyzetét, ízelítőt kap anyagi és nyelvi nehézségeikről és betekintést szerezhet

lakásviszonyaikra és oktatási lehetőségeikre is. Az ötödik fejezetben az emigránsok 1948–1954 közötti politikai tevékenységét vizsgálom. A hangsúlyt egyrészt a Jugoszlávia elleni propagandakampányban játszott szerepükre (Jugoszláviába sugárzott szerb-horvát és szlovén nyelvű rádióműsorok szerkesztése és a *Za ljudsko zmago* szlovén nyelvű emigráns lap megjelentetése), másrészt az emigránsok és az Államvédelmi Hatóság sokoldalú, szerteágazó kapcsolatára helyezem. Jelentőségüket azonban korántsem szabad túlbecsülni. Valójában egyre inkább a Tito-ellenes propaganda másod- és harmadvonalába szorultak vissza, és kérdéses, mekkora eredményességgel végezték el a rájuk bízott feladatokat.

A tematikus megközelítést érvényesítő fejezetek után a hatodik részben ismét a kronologikus szempontok kerülnek előtérbe, az emigránsok 1953 utáni történetét ismertetem meg az olvasóval. A fejezetben megvizsgálom, hogy az emigránsoknak milyen dilemmákkal kellett szembesülniük, azokra milyen válaszokat adtak, továbbá elemzem, hogyan, mennyiben tudtak, kívántak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Ennek keretében röviden kitérek a hazatérés dilemmájára, belső tagoltságukra, az 1956-os forradalomban játszott szerepükre és az 1960-as években kifejtett tevékenységükre. A fentiekkel összefüggésben arra is választ keresek, hogy történtek-e kapcsolatfelvételi kísérletek a más országokban élő egykori jugoszláv politikai emigránsokkal, illetve a hazánkban élő más emigráns közösségek tagjaival.

Az eseménytörténet bemutatását követően, mintegy mikrotörténeti vizsgálódás keretében, „mélyfúrásként” egy-egy jellegzetes vagy bizonyos szempontból különlegesnek, sajátosnak tekinthető emigráns portrét is megrajzoltam, érzékeltetve az egyes személyek életútjai közötti közös, hasonló vagy éppen eltérő és sajátos vonásokat.

Az egyes fejezetekben megfogalmazott következtetéseimet levéltári források alapján vonom le, a vonatkozó alap kutatásokat budapesti és belgrádi levéltárakban végeztem. A korszak sajátos hatalmi struktúrájának és döntési mechanizmusának köszönhetően a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Magyar Dolgozók Pártjának fondfőcsoportján belül, a Központi Vezetőség alá rendelt Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának irategyütésében található do-

kumentumok bizonyultak témám szempontjából az egyik leginkább releváns forrás egységnek. Rákosi Mátyásék az osztályt bízták meg a hazánkban tartózkodó emigráns közösségek (jugoszláv, spanyol, görög) és az MDP közötti intézményesített kapcsolattartás lebonyolításával, így az irategyütésben található őrzési egységek behatóan foglalkoznak a Magyarországon élő jugoszláv emigránsok politikai tevékenységével, az MDP-vel és a moszkvai emigráns vezetéssel való kapcsolatával, de az emigránsok mindennapjaiba is betekintést engednek. Az osztály iratai a Magyarországon élő görög és spanyol politikai emigránsokkal való összehasonlításra, néhány általános következtetés levonására is lehetőséget nyújtanak.

Hasznosnak bizonyultak továbbá az MDP fondjai közül a pártvezetői ülésekről (Titkárság, Politikai és Végrehajtó Bizottság) készített feljegyzések és a titkári iratok is. Rákosi Mátyás titkári iratai mellett főként Gerő Ernő, Farkas Mihály és Révai József iratai között találok releváns forrásokat. A fenti iratokon túl a Külügyminisztérium adminisztratív és titkos ügykezelési iratai, valamint a belgrádi magyar diplomáciai képviselő iratai bizonyultak megkerülhetetlennek. Az egyes részkérdések árnyalását elősegítő irategyütéseken túl a Határőrség Országos Parancsnokságának 1948–1956 között keletkezett iratainak áttekintése járt érdemi haszonnal. Az irategyütés, túl azon, hogy mind nagyságrendileg, mind időbeli elosztásban jól dokumentálja a Jugoszlávia elleni „mini hidegháború” katonai nyomásgyakorlásának részét képező határincidensek számbeli nagyságát és jellegét, számszerűsíti a be- és kifelé irányuló határmozgásokat, mennyiségileg és minőségileg is jelzi a tiltott határátlépések számszaki nagyságát és jelentőségét, valamint a határ menti kémtevékenység intenzitását. Néhány esetben a politikai emigránsok átszökése körülményeinek pontosabb megismerését is elősegítette.

Az Országos Levéltárban folytatott kutatásaimon túl az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára bizonyult azon lelőhelynek, ahol témám szempontjából nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is a legtöbb forrásra bukkantam. A volt Zárt irattár levéltári anyagai (2.1. szekció) valamint a Hálózati, operatív és vizsgálati iratok (különösen a 3.1.9. és a 3.2.5. szekció) között megőrződött vizsgálati, kutató és munkadossziék alapos áttekintése megkerülhetetlennek

bizonyult. Azon túlmenően, hogy a levéltárban őrzött iratok alapján különösen jól rekonstruálhatóvá vált az emigránsok és az állambiztonsági szervek közötti bonyolult kapcsolatrendszer, a különböző jelentések, feljegyzések, összefoglalók mikro- és társadalomtörténeti következtetések levonását is lehetővé tették.

Az anyaggyűjtés során néhol a forrásbőség, máshol a forráshiány problémájával is szembe kellett néznem. A primer források mérlegre tétele során így különösen figyelnem kellett arra, ne becsljem le vagy éppen túl az egyes résztémák valódi súlyát, politikai jelentőségét. Az általános következtetések levonását több esetben (elsősorban a mindennapok terén, az emigránsok egészére vonatkozó társadalomtörténeti és szociográfiai vizsgálódások során) az nehezítette meg, hogy a Történeti Levéltárban esetleges, mely emigránsokra vonatkozóan maradtak fenn források. Néhány emigráns előtörténete és magyarországi politikai pályája szinte teljes körűen dokumentált, míg más esetben forrástöredékekkel, különböző dossziékban fellelhető fragmentált történetfoszlányokból kellett dolgoznom, az egyes információtöredékeket mozaikszerűen, már-már kirakós játékként kellett összeraknom. A Történeti Levéltárban őrzött iratok kapcsán a források jellegéből adódóan is kellő óvatossággal és forráskritikával kellett eljárnom. Mint ismeretes, az 1950-es évek alapperei egy ideológiai-politikai xenofóbia által meghatározott prekoncepció mentén haladtak, a perek alapjául szolgáló vallomásokat legtöbb esetben fizikai vagy erkölcsi nyomásgyakorlás, a párt érdekeire történő meggyőzés révén csikarták ki a vádlottakból és a tanúkból egyaránt, ami önmagában is megkérdőjelezheti az abban megfogalmazott állítások valóságát. Általánosnak volt tekinthető az is, hogy a vizsgálati fogságban őrzött foglyokkal számtalanszor újrarárták életrajzukat, hozzáigazítva az elérni kívánt eredményhez. Itt jegyzem meg azt is, hogy a valójában nemcsak az alapeljárás, hanem a felülvizsgálat során is előre meghatározták az elérni kívánt eredményt. Gyarmati György több írásában arra is felhívja a figyelmet, hogy az állambiztonsági iratok sokkal inkább az állambiztonság és a párt felől érkező elvárásokat tükrözték, semmint a korabeli valóságot. A jelentések tartalmát az ügynökökkel szemben támasztott elvárások is meghatározták, maga a lejegyzett kész szöveg is több

átalakulás eredményeként jött létre.¹ A kutatómunkám során azzal is szembesülnöm kellett, hogy a pártállam államvédelmi szervei több esetben random vagy szisztematikus iratmegsemmisítést hajtottak végre, más alkalmakkor a dossziékból egyes iratokat kiemeltek és más dossziékhoz csatoltak.²

A Történeti Levéltárban és az Országos Levéltárban folytatott kutatómunkámat a Politikatörténeti Intézet Levéltárában és a Central European University Open Society Archives levéltárában őrzött iratok áttekintésével egészítettem ki. A magyarországi levéltárakból nyert információkat belgrádi kutatóútjaim során a Jugoszlávia Levéltárában (Arhiv Jugoslavije) és a Szerb Köztársaság Külügyminisztériuma Külügyi Levéltárában (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslove) található forrásegyüttesekkel vettem össze. A levéltárak iratai a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatokra vonatkozó ismereteken túl emigráns szempontból Lazar Brankov politikai pályájára és az 1953-at követő időszakra vonatkozóan szolgáltak hasznos adalékkal. A kétoldalú kapcsolatok szinte teljes megszakítása következtében azonban az 1948–1953 közötti időszakról a jugoszláv források meglehetősen hézagosak, mennyiségileg és minőségileg is elmaradnak a budapesti levéltárakban őrzött iratok nagyságától és jelentőségétől, így mindössze elnagyolt következtetések levonására alkalmasak, a hazai kutatómunkám során megfogalmazódott egy-egy feltételezés megerősítésére vagy éppen elvetésére azonban még így is lehetőséget nyújtottak. Úgy vélem, joggal feltételezhetjük, hogy exponáltságukkal a Magyarországon élő politikai emigránsokat, politikai tevékenységüket, mindennapi életük alakulását a jugo-

¹ Gyarmati György: Nem mind arany, ami... A szocialista rendszer állambiztonsági iratainak történeti forrásértéke. In: Majtényi György–Szabó Gabriella (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, ÁBTL–Kossuth Kiadó, 2008. 127–139.; Uő: *Kísértő közelmúlt avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan, 2011. és Uő: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok és mire nem? *Kommentár*, 2012/6. 64–78.

² Az iratmegsemmisítés mértéke különösen Brankov esetében volt szembetűnő. 1957 és 1966 között összesen 966 oldalt és 113 filmkockát semmisítettek meg, közte 58 oldalnyi orosz nyelvű iratot is. Feltételezem, hogy korántsem csak a duplumok eltávolításáról volt szó. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2.1. IX/31. 7. és 26., továbbá IX/35. 18. és 50.

szláv állambiztonsági szervek is élénk figyelemmel kísérhették – erre egyébként a Történeti Levéltárban őrzött iratok is utalni látszanak –, a jugoszláv hírszerzés forrásai kevés kivételtől eltekintve azonban még a szerbiai történészek előtt is zárva vannak. Habár a nemzetbiztonsági szolgálatok több belügyi, titkosszolgálati iratot is átadtak a Szerbiai Levéltárnak (Arhiv Srbije), ezek azonban a hatályos levéltári szabályozások alapján külföldi kutatók számára jelenleg egyáltalán nem, sok esetben szerbiai történészek számára is csak kellő politikai összeköttetések révén kutathatók.

Levéltári kutatómunkámat sajtótörténeti vizsgálódásokkal egészítettem ki, nem törekedtem ugyanakkor személyes interjúk készítésére. Az oral history sajátos módszertana alapos előkutatásokat tett volna szükségessé, és vitatható, hogy az idő távlatából, 60–70 évvel az események után kitől és mennyire kaphattam volna érdemi és objektív válaszokat kérdéseimre.

Habár a szovjet–jugoszláv konfliktus történetének számos aspektusa viszonylag jól ismert a témával foglalkozó hazai és nemzetközi történészek előtt, a konfliktusról szóló monográfiák és szaktanulmányok elsősorban a konfliktus okaival, az eszkalálódás lépéseivel, valamint a jugoszláv külpolitika útkeresésével, a jugoszláv–amerikai–brit közeledéssel foglalkoznak.³ A szomszédos országokra vonatkozó kapcsolattörténeti kutatások a magyar történetírásban kiemelt helyet foglalnak el, így az 1945 utáni magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását tárgyaló forrásközlésekre, szaktanulmányokra és szakmonográfiákra a megírás során én is támaszkodtam. A szerb történetírás ugyanakkor hagyományosan nagy hangsúlyt helyez a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében módosuló jugoszláv külpolitika és a kétoldalú kapcsolatok vizsgálatára, a témában több kötetet is megjelentettek.⁴

³ Ann Lane: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity, 1941–1949*. Brighton, Sussex Academic Press, 1989.; David L. Larson: *United States Foreign Policy towards Yugoslavia, 1943–1963*. Washington, University of America Press, 1979. és Lorraine M. Lees: *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*. University Park, Pennsylvania State University Press, 1997.

⁴ Például: Darko Bekić: *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*. Zagreb, Globus, 1988. és Dragan Bogetić: *Nova strategija spolne politike Jugoslavije 1956–1961*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006.

A konfliktus magyar–jugoszláv vetületének megírása monografikus formában még várat magára. Jelen munkám egy részterület remélhetően kellően alapos körbejárásával részben e hiányt is pótolja. A jugoszláv politikai emigráció magyarországi működésének feltárása a magyar–jugoszláv külkapcsolatok általános vizsgálata mellett egy, a nemzetközi történetírás kurrens társadalom- és politikatörténeti kutatási területéhez, az emigrációkutatáshoz is illeszkedik.

A jugoszláv politikai emigráció történetével a szerb történetírás is csak az utóbbi időben kezdett el foglalkozni. 2008-ban Aleksandar Životić *Politička emigracija iz Jugoslavije u Siriju, 1947–1952*, 2009-ben Momčilo Mitrović és Slobodan Selinić *Jugoslovenska informbiroovska emigracija u istočnoevropskim zemljama, 1948–1964* címmel a *Tokovi istorije* című tekintélyes folyóirat 2008/3–4., illetve 2009/1–2. számában megjelent úttörő tanulmányukban (46–59. és 31–54. o.) elemezték a jugoszláv politikai emigráció történetét. Ondřej Vojtěchovský és Slobodan Selinić révén a csehszlovákiai politikai emigráció története ismert részletesebben a történészek előtt. Petar Dragišić a Bulgáriába menekült jugoszláv kominformista emigráció néhány aspektusát vizsgálta a 2007-ben Belgrádban *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949* címmel megjelent monográfiájában. A téma tehát újdonságnak számít mind a nemzetközi, mind pedig a magyar történetírásban.

Jelen monográfia korábbi kutatásaim szerves folytatását is jelenti, a megírás során a témában már korábban megjelent tanulmányaimra több esetben támaszkodtam, egy-egy releváns részt – az időközben elérhetővé vált forrásokból levont következtetésekkel kiegészítve és módosítva – e munkámban is hasznosítottam.

Mint arra már utaltam, az emigránsok mindennapjait és politikai tevékenységüket az állambiztonsági szervek árgus pillantásai kísérték. A szervezet a vizsgált időszakban többször nem csak pusztán névváltozáson, hanem szervezeti átalakuláson is keresztül ment. Az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) előzményét az 1945 elején létrehozott Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya és a Péter Gábor vezetésével, a Budapesti Rendőr-főkapitányság keretén belül létesített Politikai Rendészeti Osztály (PRO) jelentette. Ez utóbbi szervezet 1946 októberében Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO) néven önállósult, 1948 őszén hatóságként közvetlenül a Bel-

ügyminisztérium alárendeltségébe került (BM ÁVH). 1950 és 1953 között szervezetileg is önállóan, közvetlenül a minisztertanácsnak alárendelten működött (ÁVH), majd 1953 júniusában újfent a Belügyminisztérium alá rendelték. A könnyebb áttekintés kedvéért, egyben a folytonosságra is utalva az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) elnevezést használok.⁵

A személynevek esetében mindenkor a horvát és a latin betűs szerb ábécé szabályait követve jártam el, még akkor is, ha idővel az emigránsok többsége megkapta a magyar állampolgárságot. A korabeli forrásokban az egyes szereplők legtöbbször a korabeli gyakorlatot tükrözve vezeték- és keresztnév sorrendben, a magyar nyelv fonetikai szabályait követve fordultak elő, nem ritkán a keresztnévet is magyarosított alakban közlik. Munkám során ezt a fajta gyakorlatot kizárólag a biztosan beazonosítható magyar nemzetiségű emigránsok esetében követtem. A fontosabb állításaim alátámasztásául szolgáló hosszabb-rövidebb idézeteket minden esetben szöveghűen idézem, habár a helyesírási és bizonyos esetekben az értelmezést elengedhetlenné tevő központosítási javításokat (vessző, mondatzáró írásjel) elvégeztem. A szerb nyelvű levéltári forrásokat magyarul közlöm, a fordításokat minden esetben magam végeztem.

Az előszó végén illendő – esetemben különösen indokolt is – a köszönetnyilvánítás. Köszönettel tartozom A. Sajti Enikőnek azért is, mert évekkel ezelőtt egy munkamegbeszélés során felvetette, nem lenne-e kedvem Lazar Brankov politikai pályájával foglalkozni? A jugoszláv politikai emigránsokhoz Brankov történetén keresztül vezetett az út. Hálával és köszönettel tartozom első olvasóimnak, Gyarmati Györgynek és Pihurik Juditnak építő kritikai észrevételeikért, megjegyzéseikért, tanácsaikért. Köszönet illeti mindazon levéltárak munkatársait, ahol kutatásaimat folytattam, de különösen a Történeti

⁵ Az ÁVH intézménytörténetére bővebben lásd: Gyarmati György: *A politikai rendőrség Magyarországon a Rákosi-korszakban*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2002. és Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2012. Az 1953 utáni változásokra lásd: Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan, 2013.

Levéltár két referensét, Zádor Ildikót és Sz. Kovács Évát, akik heti rendszerességgel, töretlen szorgalommal és nem ritkán a gondolataimban olvasva készítették elő a levéltári iratokat. Hálával tartozom kollégáimnak, a Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék munkatársainak, akik lehetővé tették számomra, hogy elsősorban a kutatómunkára koncentráljak, miközben szűnni nem akaró lelkesedéssel hallgatták az „emigráns szeminárium” újabb eredményeit. A felsorolás végére került, de a legelejére kívánczogna mindaz a köszönet, amivel édesanyámnak és szűkebb baráti körömnek tartozom támogatásukért és azért, mert átsegítettek a kutatással összefüggő buktatókon, egyben elviselték az azzal járó lemondásokat is.

A SZOVJET–JUGOSZLÁV KONFLIKTUS

Az átlagember 1948. június 29-én az országos pártnapilapok első oldaláról (a magyar olvasó ennek megfelelően a *Szabad Nép* címlapjáról) értesülhetett a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának előző napra keltezett határozatáról, amelyben éles szavakkal bélyegezték meg Josip Broz Tito és szűk politikai köre politikáját. Túl azon, hogy a Jugoszláv Kommunista Pártot a szervezet kizárta tagjai sorából, a párt „egészséges elemeit” a regnáló jugoszláv vezetés leváltására szólították fel. A határozat jelentőségét a kortársak is azonnal felismerték, Cecil King belgrádi brit ügyvivő – aki Charles Peake nagykövet ideiglenes távollétében vezette Nagy-Britannia nagykövetségét – némi túlzással azt a „kommunizmus egész története legfontosabb lépésének” tekintette. Mi több, egyenesen az 1054-es nagy keresztény egyházszakadáshoz hasonlította: „Először lehetséges, hogy az eretnokség szilárd területi alapon jöjjön létre. Trockij eretnokségének területi alapja nem volt nagyobb egy mexikói villánál, és mégis [...] csákánnyal döngölték földre. Egy európai országban szilárdul megalapozott eretnokségnek összehasonlíthatatlanul nagyobbak kell lennie, és azzá kell válnia, amit Konstantinápoly ellenállása jelentett Rómával szemben.”⁶ Tito és a jugoszláv kommunista vezetés a Szovjetunió első számú követőjéből egy pillanat alatt eretnekké vált.

⁶ Az idézet helye: The National Archives – Public Records Office, London. PRO FO 371/72579 R7751/407/92. Idézi: Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején 1948–1953*. Szeged, SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2011. 19.

A bejelentést a széles tömegek megdöbbenve olvashatták. Addig ugyanis, ha valaki, akkor éppen Tito tarthatott igényt a kelet-európai kommunista diktátorok által előszeretettel használt „Sztálin legjobb tanítványa” titulus használatára. Sőt, a szovjet pártfőtitkártól eltérően, a jugoszláv vezető a kelet-európai társadalmak széles rétegeiben valódi népszerűségnek örvendett.⁷ A határozatot olvasva ideológiai ellentéteket sejtettek a háttérben. A főbb bírálatokat tekintve ugyanis a dokumentum elítélte a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) anti-marxista elméleti megnyilvánulásait, az osztályharc és a kulákkérdés megoldásában képviselt álláspontját, továbbá azt, hogy Jugoszlávia letért a szocializmus építésének útjáról és ignorálta a Szovjetunió vezető szerepét annak építésében. Külön bírálatot kapott a JKP vezetőségének állítólagos oportunizmusa, az, hogy a pártot – úgymond – feloldotta a népfront laza szerveződésében.⁸

A konfliktus hevében – hasonlóan az egymástól elhidegülő házastársak gyakori veszekedéseéhez – a felek számos, a második világháború idejéig visszanyúló vélt vagy éppen valós sérelmet vágtak egymás fejéhez. Vladimir Dedijer, Tito hivatalos történétírója a jugoszláv államférfi saját megfogalmazása alapján a következőt írta erről: „A viszály oka egyszerű. A Szovjetunió agresszív törekvéseket táplált Jugoszláviával szemben. [...] Tehát már 1941-ben megmutatkoztak a nézeteltérés elemei országunk és Moszkva között forradalmunk jellege tekintetében.”⁹ Titóék többek között azt sérelmezték, hogy a Szovjetuniótól hosszú ideig semmilyen anyagi segítségben nem részesültek a második világháborúban. Az egyre többet követelő partizánoknak úgy tűnt, hogy a szovjetek nem vesznek tudomást polgárháborújuk-

ról, a német és az olasz megszállókkal szemben elért sikereikről és láthatóan nem is próbálnak érdemben segíteni. Azt is nehezményezték, hogy Sztálin még akkor is kiállt a csetnikek és a londoni emigráns kormány mellett, amikor már Winston Churchill brit miniszterelnök is a partizánokat támogatta. Sztálin ugyanakkor azt kifogásolta, hogy Tito szándékosan és többször is figyelmen kívül hagyta a szovjet tanácsokat, és a Szovjetunió érdekeitől eltérő politikai célokat fogalmazott meg. Ezzel hozzájárultak az ellenálló mozgalmak egységének gyengítéséhez, de károsan hatottak a szövetségesek közötti kapcsolatokra is. Minden bizonnyal dekódolták, hogy a partizánok a teheráni konferenciára időzítették saját, egyszerre kormányként és parlamentként is funkcionáló szervezetük – (Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa, Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ), a titói történetírásban később Jugoszlávia államalapító kongresszusának tekintett – második ülésének összehívását. Ellentétekhez vezetett az is, hogy Tito az 1944 szeptemberében Moszkvában tartott találkozón azt kérte Sztálintól, hogy a Vörös Hadsereg hagyja el Jugoszláviát. A kérés amiatt is sérelmes lehetett, mivel nem sokkal ezt megelőzően Nápolyban Tito Churchill-lel tárgyalt (egyébként utána szinte azonnal Moszkvába repült és referált a megbeszélésekről), illetve kevés idővel azelőtt, hogy Churchill a szovjet fővárosban 1944 októberében tett látogatásakor 50–50 százalékos arányban javasolta Jugoszlávia érdekszférákra osztását Sztálinnak.

Az összekülönbözés erősen ideologikus verzióihoz képest valójában a háttérben sokkal inkább kül- és hatalmpolitikai megfontolások húzódtak. A szovjet–jugoszláv kapcsolatokat ugyanis a világháborút követően sajátos kettősség jellemezte. Egyrészt a hierarchikus alá-fölérendeltségnek megfelelően Belgrádban respektálták Sztálin ambícióit, ez viszont korántsem jelentett teljes érdekazonosulást, legkevésbé annak elfogadását, hogy a Szovjetunió az „érdekszférák politikájának” tárgyaként kezelte az országot.¹⁰ A jugoszláv vezetés a Balkán (és talán Kelet-Európa vonatkozásában is) regionális hatalomként kívánt fellépni, és nem mondott le saját külpolitikai és stratégiai érdekei kö-

⁷ 1947. április 29-én Rákosi Mátyás Molotov kérdésére válaszolva maga is elismerte a jugoszlávok magyarországi népszerűségét: „Meg kell mondanunk, hogy [Jugoszlávia] még a Szovjetuniónál is népszerűbb. Arról van szó, hogy a magyar nép a jugoszlávoktól nem fél, de az oroszoktól való hagyományos félelmet még nem sikerült megszüntetni.” Idézi: Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, Századvég, 1994. 200.

⁸ Srđan Cvetković: *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006. 370.

⁹ Vladimir Dedijer: *Joszip Broz Tito. Adalékok egy életrajzhoz*. Noviszád, Magyar Szó, 1953. 387. és 389.

¹⁰ Leonyid Gibianszkij: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994/4. 116. és 118.

vetéséről. Trieszt kérdésében, a karintiai szlovén kisebbség helyzetét tekintve, a szovjet–jugoszláv gazdasági kapcsolatok tekintetében valóban nem volt súrlódásmentes az együttműködés. Miután azonban Moszkva jelezte neheztelését, olybá tűnt, hogy Titóék elfogadják a szovjet külpolitikai prioritásokat, ráadásul a szovjet vezetésnek sem állt érdekében, hogy végletekig élezze a nézeteltéréseket.¹¹

Mindez 1948 elején változott meg. 1948. február 10-ére Sztálin Moszkvába rendelte a jugoszláv és a bolgár vezetőket, akiket hideg-zuhanyként ért a szovjet kritika.¹² A Sztálin irodájában tartott megbeszélésen szovjet részről Sztálin és Molotov vezetésével összesen hatan vettek részt, míg hárman-hárman képviselték Jugoszláviát, illetve Bulgáriát. A jugoszláv küldöttséget Edvard Kardelj külügyminiszter, Vladimir Bakarić horvát miniszterelnök és a már január óta a szovjet fővárosban tartózkodó Milovan Đilas vezette, a bolgár küldöttség élén személyesen Georgi Dimitrov párt- és miniszterelnök állt. Tito viszont, amint azt sokan állítják, talán megsejthetett valamit a találkozó céljáról, és betegsége hivatkozva időben kimentette magát. A megbeszélés kezdetén Molotov három pontban foglalta össze a szovjet neheztelések forrását: (1) előzetes egyeztetés hiánya a jugoszláv–bolgár föderációs szerződés kapcsán; (2) Dimitrov 1948. január 17-én bukaresti látogatása során a sajtó képviselőinek jelenlétében egy nagy kelet-európai föderáció létrehozását vizionáló elképzelése, amelybe a brit érdekszférába tartozó Görögországot

¹¹ Erre vonatkozóan bővebben lásd: Uo. 116–121.

¹² A megbeszélés évtizedeken át Milovan Đilas visszaemlékezéséből volt ismeretes mind a témával foglalkozó kutatók, mind a széles nyilvánosság előtt. (Visszaemlékezése magyarul olvasható: Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989. 157–170.) Évekkel később Kardelj szintén megírta korántsem ennyire tárgyilagos memoárját (magyarul: Edvard Kardelj: *Visszaemlékezések*. Újvidék, Forum, 1981. 127–137.). Az ülésről készített jegyzőkönyvet angolul először Leonid Gibianszkij orosz történész publikálta a *Cold War History* folyóiratban (Leonid Gibianskii: The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War. Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948. *Cold War International History Project Bulletin*, March 1998. 112–134.), magyar fordítása megtalálható: Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója 1948. február 10.* Documenta Historica 64. Szeged, JATEPress, 2004.

is bevonták volna; (3) jugoszláv katonai egységek tervezett Dél-Albániába küldése.¹³ A konfliktus közvetlen kiváltó okait a fentiekben kell keresnünk, mivel Tito nagyhatalmi kompetenciájú geopolitikai ügyekbe ártotta bele magát.

A moszkvai találkozót követően gyorsan és drámai mértékben romlottak meg előbb a szovjet–jugoszláv, majd 1948 júniusától a jugoszláv–kelet-európai kapcsolatok. A kezdetben még a színfalak mögött zajló konfliktus részeként a Szovjetunió 1948. március 18-án és március 19-én kivonta katonai és polgári tanácsadóit Jugoszláviából, majd a két kommunista párt között heves levélváltásra került sor. A Tájékoztató Iroda június 20–22. között a Bukarest mellett található egykori román királyi rezidencián megtartott második értekezletén Titót és a JKP vezetőit ültették a vádlottak padjára. Tisztában lévén az értekezlet várható lefolyásával, a jugoszlávok visszautasították részvételüket, az ott elhangzottakról ők is a sajtóból értesültek. A Tájékoztató Iroda határozatával az addig a szélesebb nyilvánosság kizárásával zajló konfliktus nyilvánossá vált, és dimenzióit tekintve is kiszélesedett. Ezt követően a kommunista pártok sorra ítélték el a titói politikát, gazdasági blokádot hirdettek, állandósultak a határincidensek, lebegtették a katonai támadás lehetőségét, és mindennapossá vált a Titót az „imperializmus láncos kuttyjaként” megbélyegző ideológiai és propagandaharc. Sőt, titóista koncepciók perек keretében magát Titót is a vádlottak padjára kívánták ültetni, igaz, erre csak távollétében kerülhetett sor.

¹³ Dimitrov elképzelése kapcsán jegyzem meg, hogy Tito 1948. január 19-én táviratot küldött Moszkvába, amelyben a JKP első embere arra utasította az ekkor már a szovjet fővárosban tartózkodó Đilast, hogy hívja fel a szovjet vezetés figyelmét Dimitrov „káros” nyilatkozatára és kérje meg a szovjeteket, „hassanak” a bolgárokról. Az utasításnak megfelelően Đilas ezt szövé is tette Zsdanovval folytatott megbeszélésén, de kitérő választ kapott. Költői marad a kérdés, vajon véletlen egybeesésről van-e szó, vagy a távirat valamelyest befolyásolta Sztálint a jugoszláv és a bolgár vezetők berendeléséről szóló döntése meghozatalában. Leonid Gibianski: The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the 'Socialist Camp' Model. In: Odd Arne Westad–Sven Holtsmark–Iver B. Neumann (eds.): *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. New York, St. Martin's Press, 1994. 38.

A jugoszláv kimutatások szerint 1948 júniusától 1950 nyaráig-őszéig a Szovjetunió és kelet-európai szövetségesei 46 Jugoszláviával korábban kötött szerződést, megegyezést, konvenciót bontottak fel, 145 jugoszláv diplomatát utasítottak ki, 1067 határincidenst rögzítettek (1948–1953 között összesen 7877 alkalmat, ebből 142 volt fegyveres összetűzés), csak ez utóbbiak miatt a jugoszlávok 97 jegyzékben tiltakoztak.¹⁴ A pszichológiai hadviselés részeként az illetékes állambiztonsági szervek rendre a másik ország diplomatáit is megfigyelték, mozgásszabadságukat kölcsönösen korlátozták. Csehszlovákiában például Šefik Kević pozsonyi alkonzult 1950. március 24-én akkor tartóztatták le, amikor diplomáciai szolgálatban éppen a csehszlovák–osztrák határt készült átlépni. Kémkedés vádjával 15 társával együtt (közülük tíz volt jugoszláv állampolgár) hosszú börtönbüntetésre ítélték. A kölcsönösség jegyében 1951. május 13-án a jugoszlávok letartóztatták Jaroslav Němec követségi titkárt és 13 évnyi kényszermunkára ítélték. Bedřich Glas csehszlovák állampolgárt főbüntetésül hat év kényszermunkára, Ljudevit és Barbara Kovačot húsz, illetve három év kényszermunkára ítélték.¹⁵ A konfliktus teremtette lehetőséget Enver Hoxháék arra is megpróbálták felhasználni,

¹⁴ *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia.* Beograd, Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951. 447. o. táblázata. A legtöbb szerződést Albánia bontotta fel, szám szerint 27-et, a legtöbb jugoszláv diplomatát Csehszlovákiából (42 fő) és Magyarországról (40 fő) utasították ki. White Book 448–471. oldal táblázatai. Az 1948–1953 közötti határincidensekre lásd: Ivo Banac: *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism.* Ithaka–London, Cornell University Press, 1988. 130. és Cvetković: *Između srpa i čekića.* 2006. 372.

¹⁵ A letartóztatások hátterére lásd: Slobodan Selinić: *Život diplomata u neprijateljskoj državi. Jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj i čehoslovačke diplomate u Jugoslaviji 1949–1953. Istorija 20. veka,* 2010/2. 61–62. A további csehszlovákiai jugoszláv letartóztatásokra lásd: Dr. Slobodan Selinić: *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi (1945–1955).* Beograd, INIS, 2010. 463–472. Hasonló provokációnak a belgrádi magyar külképviseleten dolgozók is ki voltak téve. A követség épületét a konfliktus eszkalálódásától kezdve megfigyelték, az ott dolgozók telefonbeszélgetéseit lehallgatták. Volt, akit az UDB erőszakkal akart beszervezni, Lipták István követségi altisztet 1949. június 16-án a főpályaudvar épületéből próbálták meg elrabolni. ÁBTL 3.2.5 O–8–046. 35–36. és 39.

hogy az albánok lakta területeket Albániához csatolják. A szovjet vezetés azonban csak szóban támogatta az elképzelést, a Balkán-félsziget további instabilitásában nem voltak érdekeltek.¹⁶

Az elmérgesedő helyzet – szemben a későbbi hivatalos jugoszláv állásponttal – nem jelentette azt, hogy az 1948. februári moszkvai találkozó után egyszer és mindenkorra megszűnt volna a kibékülés lehetősége. Szovjet levéltári források alapján Leonyid Gibianszkij úgy látja, Tito már a moszkvai találkozó előtt visszakozott a jugoszláv csapatok Dél-Albániába küldésétől. A találkozó másnapján Kardelj személyesen tolmácsolta Molotovnak Tito azon óhaját, hogy az Albániával kapcsolatos félreértések kiküszöbölésére hajlandó márciusban vagy áprilisban a szovjet fővárosba utazni. A levéltári források arra is utalni látszanak, Moszkva alapvető célja az volt, hogy rávegye Belgrádot, engedjen követeléseiből, de a Titóval való konfliktust eredetileg nem tervezte. A Kreml irányvonala végérvényesen csak 1948. március közepére módosult.¹⁷ Sőt, jugoszláv levéltári források alapján Svetozar Rajak úgy látja, a jugoszláv vezetés végérvényesen csak 1949 augusztusában mondott le a Sztálinnal történő kibékülés lehetőségéről.¹⁸

A konfliktus okait érdemes szélesebb, nemzetközi összefüggésben is megvizsgálni. Háttérben valójában az húzódott meg, hogy megérett az idő annak eldöntésére, hogy „ki az úr a házban”. Erre

¹⁶ Az albán kisebbség helyzetét a nyilvánosság előtt leghamarabb a *Zeli i Populit* pártlap és a *Baskimi*, az Albán Demokrata Front lapja vetette fel. Enver Hoxha, az Albán Kommunista Párt vezetője 1949. július 1-jei parlamenti beszédében már az albánok szisztematikus elnyomásáról beszélt, miközben Tuk Jakova a valonai pártaktíván 1949. szeptember 26-án arra is kitért, hogy az AKP nem felejtette el a koszovói kérdés rendezését. Beszédében arra is utalt, hogy megérett az idő a terület Albániával történő egyesítésére. A jugoszláv külügyminisztérium 1949. október 31-én jegyzékben tiltakozott az elhangzottak kapcsán. Az albán vezetés a kérdést burkolt formában már 1949. szeptember 2-án, az SZK(b)P KB-nak írt levelében is felvetette, mintegy kikérve Sztálin hozzájárulását. Az albán kisebbség helyzetét még 1953 februárjában is napirenden tartották. Aleksandar Životić: *Otvaranje albanskog pitanje u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiro-a 1948–1954. Istorija 20. veka,* 2009/2. 94–99.

¹⁷ Gibianszkij: *Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus.* 124. és 128–131.

¹⁸ Svetozar Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957.* London–New York, Routledge, 2011. 18.

a jugoszlávok már nagyon korán rátapintottak. Elegendőnek érzem itt, ha csak a JKP KB 1948. április 13-án Sztálinnak és Molotovnak címzett levélben írt híres mondatra utalok: „Bármennyire is szeretni közölünk valaki az SZSZSZK-t, a szocializmus országát, semmi esetre sem szeretheti kevésbé saját hazáját, amely szintén a szocializmust építi, jelen esetben a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot, amelyért leghaladóbb embereink százezrei estek el.”¹⁹ De miért pont 1948 tavaszán elégelte meg Sztálin a jugoszlávok – Moszkva meglátása szerinti – önállószkodását? Az okokat a hidegháborús konfliktus keretében érthetjük meg. Mint ismeretes, a Marshall-segélyben való részvétel elutasítását követően a szovjet vezetés véglegesen lemondott a háború utáni szovjet–amerikai együttműködés lehetőségéről. Amíg korábban Sztálin lehetőséget biztosított bizonyos sajátos út, a szovjet érdekeket nem sértő külpolitikai elképzelések követésére, 1947-től kezdve csendet és rendet kívánt kelet-európai érdekszférájában. A külön utak követésére többé már nem volt lehetőség, Sztálin mindenhol egypárti kommunista bábállamok létrejöttét preferálta. Erre utal, hogy nem sokkal a jugoszláv és a bolgár párt- és egyben állami vezetés Moszkvába rendelését követően a kommunisták puccsal magukhoz ragadták a hatalmat Csehszlovákiában. Ezt erősíti az is, hogy az SZK(b)P KB Külügyi Osztályán 1948 tavaszán sorra készültek az egyes kelet-európai kommunista pártok politikáját elemző tájékoztató jelentések: leghamarabb, 1948. március 18-án Jugoszláviáról (aznap, amikor a Szovjetunió visszarendelte a katonai tanácsadóit az országból), majd március 24-én Albánia és Magyarország, végül április 5-én Lengyelország és Csehszlovákia vonatkozásában véglegesítették azokat. 1948 tavaszát tehát mind a Szovjetunió kelet-európai politikájában, mind a régió országainak belső fejlődésében valóban minőségi határnak tekinthetjük.²⁰

¹⁹ *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalmában 1948 és 1968 között.* Újvidék, Forum, 1968. 203.

²⁰ G. P. Murasko – A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 1996/2. 77. és 80. Az SZK(b)P KB Külügyi Osztályán a „magyar pártvezetés nacionalista hibáiról és a magyar kommunista sajtóban érvényesülő burzsoá befolyásról”, valamint a Jugoszláv Kommunista Párt hibáiról készített, az MDP számára 1948. június 12-e

A szovjet–jugoszláv konfliktus hatása a magyar–jugoszláv kapcsolatokra

Tito és Sztálin között a kelet-európai kommunista mozgalom vezetéséért is folytatott, személyes ellentétektől sem mentes hatalmi küzdelem a magyar–jugoszláv kapcsolatokban is éreztette hatását. A második világháborút követően korántsem egyenrangú felek között kezdődött meg a magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok újbóli felvétele. Miközben a világháborúból Jugoszlávia a győztesek oldalán, teljes szuverenitását visszanyerve került ki, Magyarország háborús vesztesként fejezte be a harcokat. A Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében nemzetközi ellenőrzés és katonai megszállás alá került. Szuverenitását csak az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés életbe léptetésével, szeptember 15-én nyerte vissza. A köztes időszakban a szovjetek által dominált Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) teljhatalmú úrként ténykedett az országban, érdemben beleszólva nemcsak a külpolitikai, hanem a bel- és gazdaságpolitikai vonatkozású kérdésekbe is. Jótételi igénye érvényesítése végett Jugoszlávia albizottságot, egészen pontosan jótételi missziót tarthatott fenn a Bizottság mellett, vezetője Obrad Cicmil ezredes volt.

A szovjet katonai megszállással Magyarország egyértelműen a Szovjetunió érdekszférájába került, még akkor is, ha ez kezdetben nem jelentett azonnali és teljes bolsevizálódást és a magyar vezetés még rendelkezett némi önállósággal a külpolitika alakításában és irányításában.²¹ Az igazán fontos pozíciókba azonban már ekkor szovjetbarát, de legalábbis a Szovjetunióhoz lojális politikusok kerültek, akik, korántsem meglepő módon, elsősorban az MKP tagjai közül kerültek ki. A Moszkvából hazatért Rákosi Mátyás és az MKP felső vezetése

előtt elküldött másolat szövege magyarul olvasható: Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok.* Budapest, Gondolat, 2005. 317–321. és 326–336.

²¹ Vida István: Magyarország nemzetközi helyzete a második világháborút követő években. In: Pritz Pál (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002. 107–121.

egyértelműen a szovjet orientáció feltétlen híveként jelent meg a politikai palettán, a szomszédos országok közül pedig különösen Jugoszláviával szorgalmazták a kapcsolatépítést és a jószomszédi viszony kialakítását. Bizonyos értelemben 1945–1948 között a szovjetizálás mellett a „jugoszlavizálás” veszélye is fenyegetett az országban.²²

Rákosi Máttyás már az MKP Központi Vezetőség (KV) Politikai Bizottság (PB) 1945. május 25-i ülésén sürgette az összeköttetés mihamarabbi felvételét Jugoszláviával.²³ A diplomáciai kapcsolatok felvételének a lehetőségét 1945 őszén a jugoszlávok is felvetették, annak akadályát a háborús bűnösök szerintük nem kellően gördülékeny kiadatásában és a magyarországi délszláv kisebbség szándékosan sanyarúra festett sorsában látták. Az érdemi előrelépésre így egy teljes évet várni kellett. Végül Stanoje Simić jugoszláv külügyminiszter 1946. szeptember 25-én jegyzékben közölte a magyar kormánnyal, hogy a jugoszláv vezetés hajlandó felvenni a diplomáciai kapcsolatokat északi szomszédjával.²⁴

Habár a közelmúlt eseményei erősen megterheltek a magyar–jugoszláv kapcsolatokat – gondoljunk csak a Délvidék 1941-es Magyarországhoz csatolására, az 1942-es dél-bácskai és újvidéki razziára, a magyarok elleni 1944-es megtorlásokra vagy a jugoszláviai németek Magyarországra történő önkényes áttelepítésére²⁵ –, az új magyar demokratikus elit és különösen az MKP vezetése őszintén kereste a közeledés lehetőségét Jugoszlávia felé. Annak ellenére, hogy az egypártrendszerű jugoszláv modell – részben a magasabb fejlettségi szint, részben a magyarországi belpolitikai berendezkedés miatt – nem lehetett közvetlen példa. Mind az MKP, mind a többi párt számára égetően fontossá vált ugyanis a nemzetközi elszigetelődés enyhítése. Rákosi a szomszédos országok közül Jugoszláviában vélte felismerni azt

az országot, amely leginkább segíthette ezen törekvések elérésében. Túl azon, hogy példaértékűnek tartották a jugoszláv berendezkedést, a közeledésben az MKP vezérkarát egy további szempont is motiválta: attól saját belpolitikai pozícióik erősödését és külső politikai hátországuk megteremtését remélték.²⁶

A mintaadás és az elvi politikai támogatáson túl Rákosi egy konkrét kérdésben, a Csehszlovákiával szembeni magyar álláspont támogatásában remélt és számíthatott déli szomszédunkra. Ahhoz ugyanis, hogy a magyar fél egyenrangúként léphessen fel a nemzetközi szinten, mindenképpen rendezni kellett a csehszlovák–magyar ellentétet, mégpedig úgy, hogy az a magyar kisebbség számára elfogadhatóan történjen. E téren a magyarok pozitívként mutathattak rá a jugoszláv kisebbségi politikára. Rákosi ezért többször is a jugoszlávok közvetítését vagy legalábbis támogatását kérte a csehszlovákok ellen.²⁷

Jugoszlávia fontossága a csehszlovák kérdésben a párizsi békeszerződés aláírását követően is megmaradt, a vitában Bulgáriával

²² A. Sajti Enikő: Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, 2012. 587.

²³ Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL) I. 274/3. 1. ő. e. 3.

²⁴ A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947*. In: Uő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, 2010. 143.

²⁵ A. Sajti Enikő: *Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. Délvidéki Szemle*, 2015/1. 9–12.

²⁶ Uo. 16., és Uő.: *Büntudat és győztes fölény*, 141. A témára legfrissebben lásd: Енике Шпайт: Свест о ривиди и надмоћ победника: Мађарска и Југославија 1945–1947. у светлу мађарских докумената. Ин: Зоран Јањетовић (главни уређ.): 1945. *Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*. Београд, ИНИС, 2016. 531–555.

²⁷ A kérdés hangsúlyosan szerepelt Rákosi és Rajk László 1945. július 17-én Titóval Belgrádban folytatott megbeszélésén is, ahol a JKP első embere támogatásáról biztosította a magyar delegáció tagjait. Rákosi ezt már mint ütőkártyát kívánta felhasználni Sztálin támogatásának elnyerésére. PIL I. 274/4. 70. ő. e. 7/a. A csehszlovákiai magyarság kitelepítésének nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai vonzata is volt, ez egyébként a jugoszlávok előtt sem maradt rejtve. Rákosi például 1945. augusztus 30-án Cicmilt emlékeztette arra, hogy Belgrádban Tito támogatásáról biztosította az MKP-t. Rákosi a nemzetgyűlési választások közeledtével akkor azt kérte, hogy gyakoroljanak nyomást a csehszlovák kormányra, hogy a magyarországi választásokig függesszék fel, de legalábbis lassítsanak a csehszlovákiai magyarok kitelepítésén. Arhiv Jugoslavije, Beograd (a továbbiakban AJ.) F. 836 KMJ I-3-b/403. 11. Az MKP főtitkára nemcsak a szlovákiai magyar kisebbséggel összefüggésben számított a jugoszlávok segítségére. Az aktuális koalíciós válság kapcsán 1946. december 3-án kérte, hogy a jugoszláv párt lapjában, a *Borbábn* a kommunista pártra nézve kedvező cikkek jelenjenek meg. Hasonló „testvéri segítséget” Rákosi a bolgár, a lengyel és a román kommunista párt vezetőitől is kért. AJ F. 507. CK SKJ IX-75/II-20.

és Romániával együtt továbbra is kiállt Magyarország mellett.²⁸ A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok azonban a valóságban meglehetősen aszimmetrikusak voltak, a valós erőviszonyokat és az érdekelt felek motivációit a „bűntudat és a győztes fölény” dichotómiája találóan érzékelteti.²⁹ A jugoszlávok elsősorban a magyarországi délszláv kisebbségen keresztül és a területi kérdés lebegtetésével kívántak nyomást gyakorolni a magyar vezetésre.³⁰

A jugoszláv fölény hangoztatása mellett Titónak érdeke is fűződött Rákosi és a magyar kommunista vezetés hatalmának megszilárdulásához, a nyomásgyakorlással részben ezt kívánták elérni. Ahhoz ugyanis, hogy Jugoszlávia a Balkánon regionális hatalmi ambíciókat

²⁸ A csehszlovák–magyar kapcsolatok a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén (1947. szeptember 30.) is terítékre kerültek, bár korántsem a leglényegesebb kérdésként. A konferencián a román delegáció hivatalos formában, a jugoszláv és a bolgár küldöttség informálisan, magánbeszélgetések során jelezte, hogy a vitában a magyarok oldalán állnak. Sőt, a jugoszláv delegáció tagjaként Milovan Đilas javasolta, hogy a Tájékoztató Iroda következő ülésén az MKP ismételten tűzze napirendre a kérdést, továbbá ígéretet tett arra, hogy azt a JKP feltétlenül támogatni fogja. PIL I. 274/3. 112. ő. e. 7.

²⁹ A. Sajti: *Bűntudat és győztes fölény*, 133–144.

³⁰ A magyarországi délszlávok törekvéseire és a magyar–jugoszláv kapcsolatokra gyakorolt hatására: Tóth Ágnes: A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon, 1945–1948. In: Bíró László–Hornák Árpád (szerk.): *Magyarok és szerbek. A változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 359–363.; Uő.: *A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948 (Dokumentumok)*. Bács-Kiskun Megye Múltjából. XII. Kecskemét, 1993. 361–382.; Uő.: *Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez*. Bács-Kiskun Megye Múltjából 14. 1998. 301–310., különösen a 301–303. és 308–310. oldalak. A magyar–jugoszláv határ kérdéséhez: Hornák Árpád: *Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok*. Vitás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: *Magyarok és szerbek*, 315–335. A terület hovatartozásának kérdését a jugoszlávok egészen 1946 tavaszáig lebegtették. Arról, hogy a békekonferencián végül mégsem fogtak területi követelésekkel fellépni Magyarországgal szemben, Tito 1946. május 27–28. közötti (Sztálin életében egyébként utolsó) moszkvai látogatásakor tájékoztatta a szovjet vezetést. Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, Új Mandátum, 2001. 175–178. Ezt megelőzően az MKP már március 28-án döntött arról, közölni kell a jugoszlávokkal, hogy Magyarország semmiféle területi követeléssel nem fog fellépni a békekonferencián déli szomszédjával szemben. PIL I. 274/3. 31. ő. e. 3.

dédelgethessen, északon leginkább egy vele szövetséges, szorosan együttműködő, kommunista vezetésű ország felelt meg; az MKP megerősítése érdekében áldozatokra is hajlandóak voltak.³¹

A második világháborút követő magyar–jugoszláv kapcsolat Tito kultikus elemeket sem nélkülöző 1947. decemberi budapesti látogatásával és a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával ért zenitjére. A látogatás előkészítésére és sikeres lebonyolítására az MKP különösen nagy erőket mozgósított.³² Jugoszlávia fontosságát az is jól jelzi, hogy a magyar–jugoszláv barátsági szerződés egyébként az első volt azon kétoldalú barátsági szerződések közül, amit a szuverenitását visszanyert magyar kormány megkötött. Rákosiék emellett annak is tudatában voltak, hogy a Szovjetunióval csak azt követően írhatnak alá hasonló egyezményt, hogy Magyarország szomszédjaival, egészen pontosan Jugoszláviával és Romániával már megkötötte a barátsági szerződést.³³

Tito látogatása egyébként arra is kiváló alkalmat jelentett, hogy a jugoszlávok ismét a magyar párt- és állami vezetés tudtára adják,

³¹ Többek között erre utal, hogy Cicmil 1945. szeptember 17-én kormánya utasítására közölte Gyöngyösi János külügyminiszterrel, amennyiben Magyarország támogatja Jugoszláviát a kérdésben, nemcsak, hogy megadják a legnagyobb kedvezmény elvét a kikötő- és tranzitút-használat terén, hanem a „jugoszláv kormány a maga részéről Magyarországot a béketárgyalásoknál és a béke előkészítésében, de azonkívül is, minden olyan kérdésben hajlandó támogatni, amely Jugoszlávia érdekeivel nem ellenkezik.” Feljegyzés, 1945. szeptember 17. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-k-Jugoszlávia-9/c-sz.n./1945. (16.d.). 1945. augusztus 30-án egyébként Rákosi is egyértelművé tette, többpárti összetétele ellenére a magyar kormány összességében kedvezően viszonyul Jugoszláviához, Trieszt kérdésében (Rijekától eltérően) semmilyen közvetlen gazdasági érdekekkel nem rendelkezik, a kérdésben a békekonferencián készek Jugoszláviát támogatni. AJ F. 836. KMJ I-3-b/403. 9.

³² Tito fogadására Rajk László belügyminiszter vezetésével Dinnyés Lajos miniszterelnök, Szakasits Árpád államminiszter és Molnár Erik külügyminiszter részvételével külön fogadási albizottságot hoztak létre. Kelebiára külön díszszázadot rendeltek ki a jugoszláv küldöttség fogadására, de a határon a külügyminiszter, a honvédség és az államvédelmi szervek egy-egy tábornoka is személyesen várta az illusztris vendéget. Azért, hogy minél nagyobb számú érdeklődőt tudjanak a jugoszláv konvojt érintő utcákra kiterelni, Tito érkezésének napjára az üzemekben dolgozók számára munkaszüneti napot rendeltek el. PIL I. 274/3. 122. ő. e. 2–3.

³³ PIL I. 274/3 114. ő. e. 1.

miként is tekintenek a kétoldalú kapcsolatok valós dimenzióira, illetve milyen társadalmi és politikai berendezkedést látnának kívánatosnak Magyarországon. A barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírását követően ugyanis a jugoszláv marsall, egyben reflektálva Dinnyés Lajos miniszterelnöknek Tito érkezésekor a Keleti-pályaudvaron elhangzott nyilvános bocsánatkérésére, az alábbiakat mondta: „Mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzeti kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”³⁴

Egy valami azonban ekkor sem jellemezte a magyar–jugoszláv kapcsolatokat: a hosszú távú kiszámíthatóság. Még fél évnek sem kellett eltelnie és az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus következtében drámai mértékben megromlott a viszony a két ország között. Szűk másfél év alatt a kapcsolatok szinte teljes megszakításának lehetünk tanúi.

A magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokban szinte azonnal, 1948 tavaszától megfigyelhetők voltak a romlás jelei. Az 1848-as forradalom centenáriuma rendezett ünnepségekre Budapestre érkező Kliment Jefremovics Vorosilov marsall már célozgatott az ellentetekre,³⁵ amit jó tanítványként Rákosi hamar megértett. Erre látszik utalni az az irányelv is, amit az MKP Politikai Bizottsága március 18-án a Belgrádba utazó magyar delegáció négy tagjának (közte Farkas Mihály, Gerő Ernő és Révai József) adott. A jugoszláv meghívásra március 22-én megbeszéléseket folytató küldöttségnek a PB félreérthetetlenül utasításba adta, hogy minden jelentős külpolitikai, külkereskedelmi, katonai és egyéb kérdésben úgy kell eljárniuk, hogy a „Szovjetunióval való viszonyunk benne a döntő.”³⁶ A képlet tovább egyszerűsödött miután április 6-án Rákosi kézhez kapta az SZK(b)P március 27-én a JKP KB-nak címzett levelének másolatát. Az MKP KB április 8-án elfogadott, a jugoszlávok „helytelen magatartása” mi-

³⁴ Idézi: A. Sajti Enikő: *Külpolitika, magyarság, 1944–1947*. In: *Uő: Büntudat és győztes fölény*, 125.

³⁵ Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, Napvilág, 1997. II. kötet, 653.

³⁶ PIL I. 274/10. 16. ő. e. 22–23. és PIL I. 274/3. 138. ő. e. 3.

att „mély megdöbbenésüket” kifejező határozatában egyöntetűen felsorakozott Sztálin mögött.³⁷

Az MKP irányváltásának első nyilvános jeleként Rákosiék a különböző jugoszláv orientációjú és délszláv kisebbségi szervezetekre gyakoroltak nyomást. Első lépésben a Magyar–Jugoszláv Társaság (MJT) került célkeresztbe. Azzal, hogy „valami búzlik Dániában”³⁸, a társaság második (és egyben utolsó) közgyűlésére a budapesti Uránia film-színházba érkezett delegátusok szembesülhettek. Az 1948. március 20-án megtartott közgyűlésen – nem mellékesen alig két nappal azt követően, hogy a Szovjetunió visszahívta katonai tanácsadóit, és kevesebb mint 24 órával azután, hogy a polgári tanácsadókat is visszarendelte Jugoszláviából – a tiszteletbeli elnöki pozíciójában megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnökön (1946–1948) túl Rákosit leszámítva szinte a teljes MKP vezérkara képviseltette magát, többek között Rajk László, Révai József, Farkas Mihály, Ries István és Rónai Sándor. A jugoszláv kormány nevében a magyarul is jól beszélő Karlo Mrazović és Lazar Brankov volt hivatalos, de az erkélyen szinte a nagykövetség teljes személyzete helyet foglalt. A zsúfolásig telt teremben mindez már önmagában is a feszültség érzetét keltette.

Az ülésről készített hivatalos jegyzőkönyvet olvasva olybá tűnhet, minden a szokásos mederben, az előzetes forgatókönyvnek megfelelően, zökkenők nélkül zajlott. Az üdvözlő beszédeket követően Haraszti Sándor újságíró, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője a részletekbe menően felsorolta a társaság eddig elért eredményeit. Jelentését a jelenlevők „nagy lelkesedéssel” jóváhagyták, majd megválasztották a társaság új tisztikarát. Díszelnökké Tildy Zoltánnét, Károlyi Mihályt és Karlo Mrazovićet, elnökké

³⁷ Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: Ständeisky Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1948. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 54–57. A szovjetek az MKP határozatát annyira mintaszerűnek tekintették, hogy azon nyomban el is küldték a többi kommunista párthoz, így természetesen a jugoszlávokhoz is, akik válaszukban vitatták a magyar párt erkölcsi és politikai jogát ahhoz, hogy bírálatot fogalmazzon meg velük szemben. Rákosi a KB nevében április 19-én visszautasította a vádak és önkritikára szólította fel a jugoszláv pártot. Uo.

³⁸ A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége). Sajtó alá rendezte: A. Sajti Enikő. *Forrás*, 2011/2. 29–56. Az idézet helye: 49.

Rajk Lászlót választották. A rendezvény hivatalos része Rajk László elnöki beszédével véget is ért.³⁹

A valóságban azonban Rajk záróbeszédét előbb zúgolódások, majd erős bekiabálások szakították félbe, hiszen a társaság szabályzatának ellentmondóan elmaradt a főtitkár megválasztása. A még mindig a színpadon álló Rajk ekkor közölte, hogy a pozíció betöltésére alkalmas személyt a bizottság saját tagjaiból, az intézőbizottság első ülésén fogja megválasztani. Békítőnek szánt kijelentését újabb hangzavar fogadta. A jelenlévők ekkor Antun Rob azonnali megválasztását kezdték követelni, Rajk azonban a kérdést lezártak tekintette és az elnökség elvonult a színpadról. Az igazi perpatvar csak most kezdődött, a kommunista párt küldötte és a jugoszláv diplomaták között veszekedéssel meg-megszakított eredménytelen alkudozás vette kezdetét, de a jugoszlávok sikertelenül próbálták meg keresztülvinni Rob megválasztását.⁴⁰

Habár az intézőbizottság beígért ülését egy hét múlva valóban megtartották, főtitkárt a kéthetente ülésező testületnek csak augusztusban sikerült „választania”, az MDP KB delegálta, Losonczy Géza személyében.⁴¹ Az MJT ekkorra azonban már egyre inkább a jugoszlávellenes propaganda egyik szócsővévé degradálódott, miközben a szovjet–jugoszláv konfliktus a széles nyilvánosság számára is a maga valójában láthatóvá vált.

A magyar történelemből jól ismert, hogy a Magyar Kommunista Párt IV. és a Szociáldemokrata Párt XXXVII. kongresszusa június 12-én Magyar Dolgozók Pártja néven kimondta a két párt egyesülését. Talán kevesebben tudják, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus mintadiákjaként Rákosi az SZKP május 18-án kelt újabb levelére válaszul három nappal később felvetette, a konfliktus fontosságára való tekintettel hajlandó az egyesülési kongresszust elhalasztani, mintegy beál-

dozni a Tájékoztató Iroda ülésének oltárán.⁴² Erre végül nem került sor, mind az MDP alakuló kongresszusát, mind a Tájékoztató Iroda ülését az eredeti ütemezésnek megfelelően rendezték meg.⁴³

A bukaresti határozatot követően teljes fordulatszámra kapcsoló jugoszlávellenes propagandakampány és nyomásgyakorlás részeként a délszláv kisebbségi vezetők körül tovább fogyott a levegő. A határozatot követően Farkas Mihály azonnal magához kérette Antun Robot és felszólította, nyíltan foglaljon állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett, a JKP politikáját pedig a *Szabad Nép*-ben, az MJT periodikájában (*Déli Csillag*) és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) lapjában (*Naše novine*) egyaránt ítélje el. Miután erre nem volt hajlandó, egy óra haladékot kapott. Rob azonnal a jugoszláv nagykövetségre sietett, a jugoszláv diplomatáktól tudakolva, mitévő is legyen. A diplomaták tanácsára a nyilatkozat megtételét visszautasította, és ezt közölte is Farkassal, aki azonnal elvette tőle képviselői könyvét. Rob minden mozgását egyébként szinte azonnal

⁴² PIL I. 274/10. 17. §. e. 4–5. Szándékáról Rákosi az MKP PB előző napi (1948. május 20.) ülésén *pro forma* kikérte a testület hozzájárulását a levél elküldéséhez. PIL I. 274/3. 147. §. e. 1. Napra pontosan ugyanekkor a Svédországból Moszkvába érkező Révai Szuszlovnak arról értekezett, hogy az MKP KV-t „nyugtalanítja” a JKP-ban kialakult helyzet és a pártvezetés kész kezdeményező szerepet vállalni a Tájékoztató Iroda ülésének összehívásában. Arról azonban, hogy Rákosi kész az MDP alapító kongresszusának elhalasztására, előzetes tájékoztatást bizonyosan nem kapott, hiszen Szuszlovnak – éppen a budapesti kongresszus június 12–14. között tervezett időpontjára hivatkozva – a Tájékoztató Iroda ülésére a hónap második felét javasolta. Vida (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez*, 133. dok. 324.

⁴³ A kongresszuson a jugoszlávok is képviseltették magukat, az MKP főtitkárával Brankov június 4-én közölte, hogy a JKP delegációját Moša Pijade és Jakov Blazević fogja vezetni. A követségi tanácsos egyébként visszafogottan viselkedett, a belgrádi utasításnak megfelelően kerülte, hogy a kommunista pártok ekkor még a színpalak mögött zajló konfliktusára utaló kérdésekre, megjegyzésekre reflektáljon. A találkozó így elég egyoldalasra sikeredett, azon szinte kizárólag csak Rákosi beszélt. A főtitkár azonban nem fogta vissza magát. Miközben először még látott „reménysugarat” az ellentétek békés rendezésére, a találkozó második felében már egyre kritikusabb hangra váltott és nem fukarkodott a JKP-t bíráló megjegyzésekben sem. Minderre Brankov, mintegy esszenciáját is adva a fejleményeknek, röviden csak annyit válaszolt: „a mi népünk büszke és tudja, hogy az igazáért harcol.” AJ F. 507. CK SKJ IX-75/I-20. 14–15.

³⁹ MNL OL XI-B-1-j 37. d. 8. §. e. 559778/48. csomag.

⁴⁰ *A Magyar–Jugoszláv Társaság története*, 49–51. Antun Robra: A Sajti Enikő: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 277–290.

⁴¹ Uo. 51–53.

egyenruhás rendőrök kezdték követni, a nagykövetség így már aznap (június 30-án) azt tudakolta Belgrádtól, mi lenne a kedvezőbb lépés: letartóztatását elkerülendő átdobni a határon vagy politikai szempontból (feltehetően az azt követő diplomáciai adok-kapok miatt) inkább letartóztatása lenne célravezetőbb.⁴⁴ A jugoszláv fővárosban a két opció közül az előbbi mellett tették le a garast, Rob minden valószínűség szerint július 2. éjjelén Jugoszláviába szökött.⁴⁵

Rákosiék mindeközben az MDDSZ-t is nyomás alá vették. Július 1-jén Farkas és Szalai András tett látogatást a szervezetben, és Ognyenovics Milántól, a szövetség főtitkár-helyettesétől követelték, hívják össze a szövetség központi bizottságát, az ülésen pedig egyértelműen foglaljanak állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett. Miközben Farkasék Ognyenovicsot győzködték, a Végrehajtó Bizottság (VB) többi tagját egyenkénti raportra hívták. A megfélemlítés azonban nem ért azonnal cél, az MDDSZ VB határozatban ítélte el, hogy Robot megfosztották egyénileg elnyert mandátumától és határozottan tiltakoztak a JKP politikájának elítélése ellen. Erélyes hangvételű tiltakozásukat július 3-án és július 5-én Dinnyés Lajos miniszterelnöknek is eljuttatták.⁴⁶

Az MDDSZ országos vezetésén túl több helyi kisebbségi szervezet sem tudott azonosulni a Tájékoztató Iroda Jugoszláviát megbélyegző határozatával. A Tito melletti vidéki kiállások (Gara, Bácsalmás) ellenére a realitások mégis hamar érvényesültek. Július közepén Rajk László belügyminiszterként ideiglenesen megfosztotta a szövetséget autonómiájától, központi vezetését feloszlatta, a vezetőségi tagokat (többek között Karagics Eduárdot, Ognyenovics Milánt, Lasztics

Ljubomirt és Vidákovics Máriát) letartóztatták. Ideiglenesen a *Naše novine*t is betiltották, helyette az MJT lapjaként megjelentették a *Južna zvezdát*. Az összehívott kongresszus (1948. augusztus 10.) – bár azon 43 községből a 150 meghívott helyett csak 128-an vettek részt, a 17 garai küldött pedig Tito mellett kívánt javaslatot benyújtani – annak rendje és módja szerint végül állást foglalt a Tájékoztató Iroda határozata mellett, új vezetőséget, és – a szerb-horvátul vajmi kevésbé tudó Hován András személyében – új főtitkárt választott.⁴⁷ Korábbi kitüntetett szerepét azonban a szervezet végleg elvesztette. Két évvel később a Titkárság már a teljes elsorvasztását fontolgatta (1950. május). Habár a szövetséget *pro forma* nem kívánták feloszlanni, tevékenységét kizárólag a jugoszlávellenes propagandaanyagok kiadására és az ezzel kapcsolatos szerkesztői munkálatokra vélték célszerűnek szorítani.⁴⁸

Még alig csillapodott a bukaresti határozat keltette vihar, július közepén egy minden addiginál súlyosabb incidens terhelte meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokat. Történt ugyanis, hogy Miloš Mojić, a *Naše novine* munkatársa július 10-én a budapesti Rókus kórházban belehalt löfegyver okozta sérüléseibe. Habár az első hírek szerint Mojić öngyilkosságot követett el, a gyanú árnyéka órákon belül Živko Boarovra, a budapesti jugoszláv nagykövetség sajtóattaséjára vetült. Az eskalálódó jugoszlávellenes propagandahadjárat részeként különösen nagy port felvert gyilkossági ügy motívumait ma már szinte lehetetlen pontosan rekonstruálni, az események részletes bemutatása önmagában is kitenne egy hosszabb tanulmányt. A jugoszláv–magyar pszichológiai hadviselésben ugyanis a „Boarov-ügy” minden addiginál fontosabb szerepet játszott, a magyarországi jugoszlávellenes propaganda ezzel vett olyan fordulatot, amely aztán a következő évben a Rajk-perben kulminálódott. Végül azért, hogy a magyarok az ügyet

⁴⁴ MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 1. és 37., AJ F. 507. CK SKJ IX-75/II-44. br. 240.

⁴⁵ A. Sajti: *Egy jugoszláv kommunista karrierje*. 287. Rob jugoszláviai életéről keveset tudunk. 1953 novemberében részt vett a magyarországi politikai emigránsok egyesületének éves közgyűlésén, később munkafelügyelőként állt alkalmazásban. Utolsó ismert munkahelyeként a szövetségi parlamentben volt képviselő. Uo. 287–288. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Ellenőrző Bizottsága 1948. július 5–6-án megtartott rendkívüli ülésén kizárta a pártból. Tóth Ágnes: *Pártállam és nemzetiségek (1950–1973)*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003. 34. o. 1. l.

⁴⁶ MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 1–7.

⁴⁷ Szajcsán Éva: *A magyar–jugoszláv viszony és a mohácsi sokakok helyzetének alakulása (1945–1950)*. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 46–47. Pécs, 2003. 175. és MOL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 32–34. és 37–38. Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (a továbbiakban: DAMSP) PA, 1948, Mađarska, fascikla 101, dosije 12, signatura 419 442. A letartóztatások miatt 1948. július 16-án a jugoszláv külügyminisztérium jegyzékben tiltakozott, azt másnap Brankov adta át a Bem rakparton. Uo.

⁴⁸ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 99. ő. e. 2. és 13–14.

ne tarthassák napirenden, a jugoszlávok jobbnak látták hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar nyomozó szervek Boarovot gyanúsítottként kihallgathassák. (Antun Robtól eltérően a követségi sajtóattasé személyét tehát beáldozható bábunak vélték a magyar–jugoszláv sakktáblán.) A diplomáciai mentesség és a magyar ígéretek ellenére Boarov már nem hagyhatta el az ÁVH épületét.

A Mojić meggyilkolásában rejlő lehetőségeket a magyar hatóságok és személy szerint Rákosi Mátyás a legteljesebb mértékben ki kívánta aknázni, Boarov ügyéből szerettek volna egy monstre, jugoszláv-ellenes pert kreálni, de a zavaros ügy miatt (a gyilkosság motívumai a szerelemféléstől az UDB dekonspirálni szándékozó ügynökének jugoszláv szempontból szükségszerű likvidálásáig terjedtek) ettől végül elálltak, „csak” propagandalehetőségként használták fel. Ekkor még talán Sztálin is bízott abban, hogy sikerül megreguláznia a JKP vezetését, így korántsem biztos, hogy az ellentétek felesleges továbbélése érdekében állt volna. A jugoszlávellenes vádak azonban már készen álltak, azokat csak le kellett porolni. Annak az ideje, hogy Titót a vádlottak padjára ültessék – ha csak metaforikus értelemben is – másfél évvel később, Rajk László koncepciók perével jött el.⁴⁹

Egy konfliktus nem várt következményei

1948 tavaszától kezdve Sztálin valóban törekedett Tito elmozdítására, azonban sem a párton belüli ellenzék (Andrija Hebrang és Sreten Žujović vezetésével) mozgósítása, sem Arso Jovanović vezérőrnagy szökése, és ezáltal Bukarest székhellyel egy emigráns jugoszláv kor-

mány létrehozásának terve nem járt sikerrel. A jugoszláv lakosság és a JKP tagságának nagy többsége az ország vezetői mögé sorakozott fel. Mindez azonban korántsem jelentette, hogy Titóéknak ne kellett volna Moszkva-barát belső ellenzékkel számolniuk. A lakosság számára viszonyítva a legnagyobb ellenállást Montenegróban tapasztalhatjuk, ahol a JKP helyi tagságának majdnem egyharmadát, egészen pontosan 5007 párttagot zártak ki. Sőt, a legmagasabb tiszti rangot betöltők közül a jugoszláv–román határon lelőtt Arso Jovanović, a vele együtt menekülni próbálkozó, de végül jugoszláv fogságba esett Vladimir Dapčević ezredes, Branko Petričević-Kadja vezérőrnagy és Pero Popivoda (a világháború alatt Tito vezérkari főnöke és a jugoszláv politikai emigránsok későbbi vezetője) egyaránt montenegrói volt.⁵⁰ A másik végletet ugyanakkor Szlovénia jelentette, ahol Dragotin Gustinčičet, a két világháború közötti frakcióharcok és a spanyol polgárháború veteránját, a ljubljana egyetem közgazdaságtan professzorát leszámítva csak néhány régi káder és értelmiségi támogatva nyíltan a bukaresti határozatot.⁵¹

Jugoszlávia egész területét tekintve Srdjan Cvetković 240 ezer főre teszi azok számát, akiket 1948 és 1963 között a Tájékoztató Iroda támogatásának vádjával kizártak a JKP (majd 1952-től kezdve a Jugoszláv Kommunista Szövetsége, JKSZ) tagjainak sorából. A csak 1952-ben 131 226 alaptalanul elítélt közül 59 193 személyt a Tájékoztató Iroda támogatásának vádjával vettek őrizetbe (42 százalék), a „jugoszláv Gulágnak” is nevezett adriai-tengeri szigeten, a *Goli otok*-on legkevesebb 40-60 ezren fordultak meg, közülük 30-35 ezret ad-

⁴⁹ A Boarov-ügyre lásd: Ripp Zoltán: *Példaképből ellenség*. 54–57., Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 1987. 3. sz. 27–29., Szakács Sándor–Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Budapest, Genius Gold, 1997. 389–396. és Zinner Tibor: „A nagy politikai” affér. *A Rajk–Brankov-ügy*. I. kötet. Budapest, Saxum, 2013. 191–252. közötti fejezetét, különösen a 191–219. oldalakat. Boarov ügyében ítélet azonban csak öt évvel később született. 1953. december 21-én jogerősen életfogytiglani börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték, a közügyektől tíz évre eltiltották. ÁBTL 2.1. I/110. 10–12.

⁵⁰ A különösen nagyarányú regionális ellenállás hátterében számos ok húzódott meg. A montenegróiak körében a szerb összetartás gondolatával párhuzamosan saját külön nemzettudatuk fejlődött ki, és megőrződött az önálló nemzetállamiságuk emléke is. Törzsi elitjük a 18. század közepétől kezdve erős oroszbarát érzelmeket táplált, a szerb-montenegrói viszonyt ugyanakkor Belgrád két világháború közötti hegemonisztikus politikája terhelte meg. Az okokat a jugoszláv kommunizmus gyökereihez is visszavezethetjük: Montenegróban ugyanis egy sokkal nyersebb, szektásabb változat alakult ki, számos – az iszlám Arab-félszigeten kifejlődött különösen dogmatikus irányzatára utalva „vahabbitának” nevezett – párttag igazából egészen a partizánküzdelmekig nem fogadta el Titót a JKP élén. Banac: *With Stalin against Tito*. 162–171.

⁵¹ Uo. 186–188.

minisztratív úton és bírósági ítélet alapján ítélték el. A leginkább ismertté vált „Kopár szigeten” kívül Sveti Grgur, Rab és Ugljan szigetén, Belgrádban, Požsarevacott és Stara Gradiškán is működött tábor, fegyenctelep vagy börtön. Sztálinizmus vádjával összesen 40 táborban és börtönben tartottak fogva egyéneket.⁵² Az elítéltek társadalmi struktúráját vizsgálva döntő többségük világháborús felkelő volt (21 880 fő), rajtuk kívül 5081 munkást, 5626 parasztot, 4008 diákot, 4153 katonát, 1184 rendőrt és 500 államvédelmis alkalmazottat találhatunk. A vezető pártfunkcionáriusok számát 2616 főre teszik a kutatások. A Jugoszláv Néphadsereg tisztjei közül átálltak között valamivel több mint a tiszti kar felét (52,1 százalék) az alacsonyabb származásúak alkották, és 70 százalékot tett ki azok aránya, akik a világháború utolsó szakaszában, 1944–1945 között a Vörös Hadsereghez csatlakoztak. Az elítéltek többsége szerb volt (46 százalék), őket a montenegróiak (21 százalék) és a horvátok (15,8 százalék) követték. A Szerb Népköztársaság területét vizsgálva a szűken vett Szerbiában 28 661 főt, a Vajdaságban 5389 főt (köztük magyarokat), míg Koszovóban 1514 főt ítélték el.⁵³

Az országban több helyütt illegális csoportok alakultak. A legjelentősebbek Belgrádban, Zágrábban, Szarajevóban és Zaječarott jöttek létre, de számos kisebb településen is megtalálhatóak voltak, mint például Bor, Kladaro, Negotin, Caribrod, Priština, Djakovica vagy éppen a montenegrói, dalmáciai és a vajdasági városok. Szerbia területén 1949 végéig 54 állítólagos *ibeovci* csoportot lepleztek le és 448 személyt tartóztattak le, további 954 személyt gyanúsítottként tartottak nyilván. A Tájékoztató Iroda határozatával a fővárosban különösen sokan szimpatizáltak, az 1948-ban jelentős, 25 549 tagot számláló helyi pártszervezetből a konfliktus kirobbantásától 1948 végéig 1414 főt, 1949-ben további 1307 főt, 1952 júniusáig összesen

3042 párttagot zártak ki.⁵⁴ A szovjetbarát érzelmek megnyilvánulása a hadsereg mellett a Belgrádi Egyetem fakultásain tanulók körében volt különösen szembetűnő; a diákság egy jelentős része többször nyilatkozatok szintjén is egyetértett a bukaresti határozatban foglaltakkal. Az egyetem 25 ezer diákja közül egyébként 2636 párttagot és tagjelöltet tartottak nyilván, közülük 1951 végéig 1128 diákot (a tagság 42 százalékát) zárták ki, ebből 154 diák került munkatáborba. Magas volt a szimpatizánsok száma a Technikai Főiskola és az Orvostudományi Főiskola hallgatóságában is. Az előbbiben nyilvántartott 1570 párttagból 692 diákot zártak ki, közülük 54-en a *Goli otok*ra kerültek, míg az 1533 orvos hallgató párttagból 640-en azonosultak a határozattal, közülük 50 diák került munkatáborba.⁵⁵

A belső ellenállás mellett, a szovjet–jugoszláv konfliktus nem várt következményeként különböző emigráns közösségek is létrejöttek. Az emigránsok döntő része a már korábban is az adott országban, döntően a Szovjetunióban élő diákokból, egyetemi hallgatókból verbuválódott, őket ugyanis sok esetben nem engedték visszatérni Jugoszláviába, és a Tájékoztató Iroda határozatát támogató nyilvános nyilatkozat megtételére kívánták rávenni.

52 Cvetković: *Između srpa i čekića*, 2006. 373. és 377–378., Uő: Politika represija u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985. Pokušaj kvantifikacije i komparacije nekih parametara političke represije u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985. *Istorija 20. veka*, 2008/2. 283.

53 Cvetković: *Između srpa i čekića*, 2006. 374.

54 Dr. Momčilo Mitrović: Ibeovci Srbije 1948–1952 u partijskim izveštajima. In: Petar Kačavenda (ured.): *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1999. 225–228.

55 Cvetković: *Između srpa i čekića*, 2006. 376.

A MAGYAROSZÁGI EMIGRÁNS KÖZÖSSÉG MEGSZERVEZÉSE

A Josip Broz Tito és a jugoszláv vezetés politikájával szemben a Szovjetuniót és Sztálin politikáját támogató, ún. kominformista emigránsok közül az elsők között kért Magyarországon politikai menedékgot Dudás Lajos szerb (korábban jugoszláv) parlamenti képviselő.⁵⁶ Emigrálásának körülményeiről a Magyar Távirati Iroda 1948. július 10-én adott ki közleményt, két héttel a Tájékoztató Iroda bukaresti határozatának nyilvánosságra hozatala után. A rövid híradás szerint Dudást a Tájékoztató Iroda határozatát helyeslő álláspontja miatt július 5-én, a JKP szabadkai szervezetének palicsi ülésén le akarták tartóztatni, de a királyhalmi kommunisták segítségével, két másik „kommunista munkással” együtt sikerült átszöknie a határon. Magyarországon, a Távirati Iroda közlése szerint, „régi kommunista harcosnak kijáró menedékjogban részesül.”⁵⁷

Dudás Lajos emigrálását további illegális határátlépések követték. Mind a formálódó emigráns közösség létszámában, mind annak jelentőségében fontos változást hozott, hogy 1948. október 25-én Lazar Brankov, a budapesti jugoszláv nagykövetség ügyvivője a diplomáciai testület hat másik tagjával együtt döntött emigrálásáról. Család-

⁵⁶ A Vajdaságot 110 képviselő képviselte Szerbia Képviselőházában, közülük 26-an voltak magyarok. Dudás Lajos 1945-től a tartományi kormány funkcióját ellátó Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság szociálpolitikai ügyosztályát is vezette. Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban. 1944–1954. Kronológia*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2011. 64.

⁵⁷ MNL OL XXVI–A–14. Magyar Távirati Iroda (a továbbiakban: MTI) Napi Hírek. Belpolitikai Szolgálat. 1948. július 10. 5. kiadás.

tagjaival együtt követte őt Ozren Krstonošić, a TANJUG jugoszláv hírügynökség budapesti irodájának vezetője, Branislav Doroslovački alkonzul, továbbá Dušan Vidović őrnagy (a SZEB mellé delegált jugoszláv misszió korábbi helyettes vezetője) és Balassa Klára követségi titkárnő. Nyilatkozatukhoz két nappal később a követség további két munkatársa, Milutin Stevanović és felesége, Marija Stevanović is csatlakozott. A Doroslovački, a Krstonošić és a Stevanović házaspár öt gyerekével együtt így néhány nap leforgása alatt 14 fővel bővült az emigráns kollektíva létszáma, amely december közepére (családtagokkal együtt) már 28 főt tett ki.⁵⁸

Lazar Brankov emigrálása és emigrációs szervező tevékenysége

Brankov emigrálása több volt szimpla átállásnál, személyében Rákosi egy kellően nagy formátumú, politikai vénával megáldott diplomatára tett szert. Olyanra, akit bátran felhasználhatott a Tito-ellenes küzdelmek során. Korábbi politikai tevékenysége és ismertsége révén Brankovot akár egy potenciális összemigráns vezetőként, sőt, egy esetleges emigráns jugoszláv kormány fejeként is láthatta. Emellett, személyével a magyar közvélemény felé is demonstrálhatta Tito rendszerének „devianciáit”, a követségi ügyvivő neve ugyanis kellően ismert volt az országban. A vajdasági származású, magyarul jól tudó partizán a SZEB mellett működő jugoszláv misszió tagjaként 1945 februárjától folyamatosan az országban tartózkodott. Előbb a misszióban, majd a jugoszláv követségen töltött be vezető posztokat, és számos fontos ügyben eljárta a két ország között (háborús bűnösök kiadása, jóvátételei ügyek, a délszláv kisebbség elleni vélt-valós sérelmek kivizsgálása). Karlo Mrazović nagykövet kiutasítását követően ügyvivőként intézte a jugoszláv ügyeket. Mindeközben a legmagasabb magyar párt- és politikai körökbe is bejáratos volt. Nem csoda, hogy Rákosi személyesen is győzködte, álljon Sztálin oldalára.

Ma már nehéz megértenünk, hogy az olyan meggyőződéses kommunisták számára, mint amilyen Brankov is volt, komoly dilemmát,

⁵⁸ MNL OL M–KS 276. f. 68. cs. 67. ő. e. 21.

akár erkölcsi meghasonlást is okozhatott Sztálin és Tito ellentéte. Számukra a kommunizmus – esetenként – vallásihoz hasonló hit kérdése volt, így fel sem merült, hogy addigi lépéseikkel a Szovjetunió által elvártaktól eltérően járnának el, ahogyan az sem, hogy nem a sztálini út az egyedüli helyes, „üdvöztető út”. Érthetően aggodalommal tölthette el őket, amikor a Szovjetunió a Tájékoztató Iroda bukaresti ülésén kiközösítette a Jugoszláv Kommunista Pártot a nemzetközi munkásmozgalomból. Nem lehet, hogy mégis Sztálinnak van igaza? – tették fel sokan a kérdést magukban.

Talán ezt a dilemmát ismerte fel Pödör László, amikor 1948. augusztus 27-én Henri Gauquié francia nagykövetnél (1946–1950) találkozott a jugoszláv követségi ügyvivővel. A külügyminiszteri osztálytanácsos a kialakult helyzet miatt Brankovot meglehetősen feszült hangulatban találta, és beszélgetésük során az a benyomás alakult ki róla, hogy „meglepő őszinteséggel” beszélt. A jugoszláv diplomata – a vádakra rímelően – arról beszélt, hogy a JKP valóban sok „nacionalista elemet” engedett be sorai közé, s kéretlenül medített azon, hogy a Kelet-Európában elsőként, 1947-ben bevezetett jugoszláv ötéves terv sok tekintetben irreális volt. Pödör végül úgy látta, hogy Brankov módfelett szeretne érintkezésbe lépni a magyar hivatalos és pártszervekkel.⁵⁹

A végső elhatározást legkésőbb 1948 júliusában hozta meg, arra a Boarov-ügy kapcsán Belgrádban tett látogatása során tapasztaltak és a JKP V. kongresszusa (1948. július 21–28.) döntő hatással voltak.⁶⁰ Ezt követően valóban felvette a kapcsolatot az MKP vezetőivel. Ritka dokumentumként maradt fenn az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában az a korabeli irat, amelyben az ÁVH egyik ügynöke a Brankovval együtt emigráló Ozren Krstonošićtyel 1949. november 7-én folytatott megbeszéléséről jelentett. A Jókai Eszpresszóban folytatott beszélgetés során Krstonošić említést tett arról, hogy emigrálása előtt „Brankov állandóan tárgyalt Rákosi Mátyással, Kádár Jánossal, Farkas Mihállyal és a többi MDP vezetőségi tagokkal, akik őket a legmesszebbmenően támogatták.”⁶¹ Rákosi szerepét

⁵⁹ ÁBTL 3.1.9. V–254. 28. szám alatti boríték, 3. irat.

⁶⁰ ÁBTL 2.1. I/109-a. 224–225.

⁶¹ ÁBTL 2.1. IV/27. 74.

egyébként jugoszláv levéltári források is alátámasztani látszanak. Valamikor 1948. augusztus közepén keletkezhetett az a dátum nélküli feljegyzés, amelyben Brankov arról számolt be, hogy az MDP első embere magához hívatta és két órán át gyözködte, foglaljon állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett.⁶²

Egyes dokumentumok arra is utalnak, hogy Brankov emigrálása esetleg szovjet asszisztenciával történt, dilemmájáról 1948 augusztusában – a Rákosival folytatott megbeszélésekkel párhuzamosan – az SZKP vezetését is értesítette. 1954 szeptemberében így írt a folytatásról: „1948. október közepén a budapesti szovjet követség titkára közölte velem a döntést. Előbb megkérdezte, hogy mit kívánok, viszszaemenni vagy emigrálni. Azt válaszoltam, hogy nekem mindegy, használjanak engem úgy, ahogy az a legjobban szolgálni fogja az ügyet [értsd: Tito elleni propaganda]. Erre azt mondta, hogy [a] döntés értelmében emigrálnom kell.”⁶³

Dilemmáit és emigrációs terveit Brankov a közvetlen munkatársaival is megbeszélte, döntésüket személyes rábeszélésére hozták meg. Az ideológiai meggyőződés mellett ebbe az is belejátszhatott, hogy mind Doroslovački, mind Krstonošić Brankov régi, gyerekkori ismerőse volt. Valamennyien Óbecsén születtek, életkorukat tekintve sem álltak távol egymástól. Mindhárman fiatalon kapcsolatba kerültek a baloldali eszmékkel és a kommunista mozgalommal.⁶⁴ Kapcsolatuk a későbbiekben is megmaradt, mindketten Brankov személyes közbenjárásának köszönhetően kerültek a budapesti jugoszláv követségre, ahogyan egyébként a szintén óbecsei Živko Boarov is.⁶⁵

Brankovék átállítását ugyanakkor nem tekinthetjük egyedi, kivételes jelenségnek. Jelentősége abban rejlik, hogy hasonlóan magas rangú diplomaták inkább Nyugatról, semmint a Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-európai országokból emigráltak.⁶⁶ Pél-

⁶² AJ F. 507 CK SKJ IX-75/I-28.

⁶³ ÁBTL 2.1. I/109-a. 224–225.

⁶⁴ ÁBTL 2.1. IV/27. (Sz–2211). 163.

⁶⁵ ÁBTL 2.1. IV/9. 7., 2.1. I/110. 17. és 2.1. IV/27. (Sz–2211). 15.

⁶⁶ 2012-ben megjelent tanulmányában Ondrzej Vojtěchovský cseh történész úgy véli, hogy a keleti tömb országaiból Brankovhoz hasonlóan magas rangú diplomata nem emigrált. Бойтјеховски, Ондржеј: Из дипломатије у ИБ еми-

daként említtem meg, hogy 1948. július 27-én Slobodan Ivanović, a washingtoni jugoszláv nagykövetség sajtóattaséja emigrált, amit augusztus 24-én Azim Alihodžić teheráni követ lemondása követett. Szeptemberben az oslói nagykövetség több munkatársa, Momčilo Ješić követségi sajtótitkár, Zora Ješić követségi másodtitkár és Ljubomir Karinja könyvtáros emigrált. Mivel a Norvégiába akkreditált jugoszláv katonai attasé már korábban lemondott, az oslói jugoszláv nagykövet gyakorlatilag beosztottak nélkül maradt. Hasonló helyzet állt elő az ottawai követségen is, ahol október 3-án Pavle Lukin követségi tanácsos mondott le hat munkatársával együtt.⁶⁷ Hasonló esetek Kelet-Európában is előfordultak: Radonja Golubović Bukarestbe akkreditált nagykövet Titót bíráló lemondó nyilatkozatát már július 31-én közölte a *Scinteia*, a román kommunista párt napilapja, 1948. november 27-én pedig Blagoje Hadži Panzov követségi tanácsos mondott le Szófiában.⁶⁸

A Szovjetunió és az államszocialista országok párt- és állami vezetése minden esetben törekedett arra, hogy a magas rangú jugoszláv diplomaták, katonatisztek, pártkáderek átállását minél hangosabban exponálja és felhasználja a Tito és a jugoszláv vezetés elleni propaganda- és rágalomhadjárat során.⁶⁹ Brankov emigrálása valóságos jegyzékháborút indított el Magyarország és Jugoszlávia között. 1948.

границу. Догађаји у југословенским дипломатским представништима у САД-у поводом резолуције Информбироа 1948. године. In: Slobodan Selinić (gl. ured.): *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*. Београд, ИНИС, 2012. 175.

- ⁶⁷ Vukman Péter: *Moszkvától Londonig*. 86. Ivanović emigrálására lásd: Bojtrjehovski: Из дипломатије у ИБ емиграцију. i. m. 192–193. Azim Alihodžić és Pavle Lukin emigrálására lásd még: MTI Külpolitikai Kiadás 1948. augusztus 24. 19. kiadás és 1948. október 5. 17. kiadás.
- ⁶⁸ Vukman: *Moszkvától Londonig*. 85. MTI Külföldi Hírek 1948. november 27. 4. és 28. kiadás. Brankov emigrálását követte Komadinović dél-afrikai jugoszláv képviselő is 1948. november 9-én. MTI Hírkiadás 1948. november 16. 24. o.
- ⁶⁹ A jugoszláv diplomaták átállításáról hosszabb-rövidebb közlemények formájában a Magyar Távirati Iroda is rendre tudósított. Erre vonatkozóan a már említeteken felül a teljesség igénye nélkül lásd az MTI alábbi napi külpolitikai hírkiadását: 1948. augusztus 8. 12. kiadás; augusztus 12. 24. kiadás; augusztus 24. 19. kiadás; szeptember 11. 9. kiadás; szeptember 14. 9. kiadás; október 4. 16. kiadás; október 9. 10. kiadás; november 16. 24. kiadás és november 27. 4. kiadás.

október 26. és november 10. között a jugoszláv külügyminisztérium legkevesebb nyolc jegyzéket intézett a magyar külügyminisztériumhoz, amelyre két esetben kapott választ.⁷⁰ A követségi tanácsos ügyével összefüggésben, a magyar külügyminisztérium október 26-án és október 28-án a jugoszláv követség kilenc munkatársát utasította ki az országból.⁷¹ A jugoszláv vezetés ugyanakkor Brankov emigrálását megpróbálta úgy tálalni, mintha egy lopás kapcsán, hűtlen kezelés miatt indított eljárás következtében lépett volna. A *Borbában* és a *Politikában* megjelent cikkek szerint Brankov 30 ezer forinttal és 508 dollárral, valamint két követségi autóval hagyta el a budapesti jugoszláv követség épületét.⁷²

- ⁷⁰ MNL OL XIX–J–1-k-Jugoszlávia-1/a-0218/1948. (1.d.); MNL OL XIX–J–1-k-Jugoszlávia-3/i-0224/1948. (1.d.) és ugyanott: 0269/1948; valamint MNL OL XIX–J–1-j-Jugoszlávia-3/c-796/pol/res/1948. (3.d.). A korabeli jugoszláv források mindössze három jugoszláv (október 27., november 7. és november 10.) valamint két magyar válaszjegyzékről (október 28. és december 3.) tesznek említést. *White Book*. 117. 8. lj.
- ⁷¹ A kiutasítottak név szerint: Vaso Jovanović követségi titkár, ügyvivő; Djurica Jojkić és Dušan Devedžić követségi titkárok; Alojz Zokelj katonai attasé; Stevan Sinanović, a jóvátételi delegáció vezetője; Mihajlo Ljubić helyettes kereskedelmi attasé; Lazar Torbica és Ivan Berenja követségi alkalmazottak, továbbá Karel Gercelj, a jóvátételi küldöttség technikai alkalmazottja volt. 1948. augusztus 6. és 1950. február 1. között összesen negyven jugoszláv diplomatát, követségi alkalmazottat utasítottak ki Magyarországról. *White Book*. 465. 12. függelék.
- ⁷² MNL OL XIX–J–1-k-Jugoszlávia-3/i-022/1948 (1.d.) és Sajtószemle, 1948. október 27. MNL OL XIX–J–4-b-15/b-1947-48. (3.d.) 108. A jugoszláv külügyminisztérium 1948. november 10-én kelt szóbeli jegyzékének mellékleteként másnap bizonyítékként át is adta a Brankov részére kiállított azon igazolvány másolatát, amely igazolta, hogy az általa eltulajdonított Mercedes típusú személygépkocsi a jugoszláv követség tulajdonát képezte. Szintén másolattal igazolták, hogy néhány órával szökése előtt aláírt átvételi elismervénnyel Brankov 10 ezer forintot vett fel a követség pénztárából, továbbá nyugta nélkül 28 ezer forintot és 508 amerikai dollárt tulajdonított el. Beck János miniszteri osztálytanácsos a belgrádi magyar követnek december 3-án írt levelében elismerte, hogy a bizonyítékok szabályszerűek, az ügyre azonban csak jugoszláv sürgetés esetén kívántak visszatérni. MNL OL XIX–J–1-k-Jugoszlávia-3/i-0269/1948 (1.d.) és MNL OL XIX–J–1-j-Jugoszlávia-3/c-269/pol./1948 (3.d.). A vonatkozó jugoszláv jegyzékek a mellékletekkel együtt megtalálhatóak: DAMSP, PA, 1948, Mađarska, fascikla 99, dosije 5, signatura 428.543. és dosije 6, signatura 427.486.

Brankov emigrálásáról Belgrádban október 26-án értesültek.⁷³ A jugoszláv sajtóban napvilágot látott megfogalmazások egyébként megpróbálták kidomborítani Brankov emigrálásának erőszakos jellegét, pontosabban azt, hogy a követség több más munkatársát erővel akarta hasonló lépés megtételére kényszeríteni. A *Borba* november 6-i számában külön cikket szentelt a Belgrádba visszatért Nina Spasojević – a budapesti jugoszláv küldöttség egyik munkatársa – beszámolójának. Elmondása szerint Kelebiáról, a határról kísérték vissza a „rendőrügynökök Laza Brankov áruló villájába”. Itt először szép szóval próbálták győzködni, hogy álljon át, majd miután így nem értek el eredményt, Brankov, Krstonošić és Vidović hangnemet váltott és fenyegetődni kezdtek. Spasojević menekülni próbált, ami dulakodásba torkollott: „Brankov és Krsztonosics felhúztak a lépcsőn, de én tiltakoztam és birkóztam velük. Így mindhárman legurultunk a lépcsőn a kapuig, én pedig állandóan segítségért kiáltoztam. Brankov és Krsztonosics ismét megkísérelték, hogy a szobába vigyenek, mivel azonban én továbbra is kiabáltam és tiltakoztam, fojtogatni kezdtek, Krsztonosics a nyakamat szorította, Brankov pedig zsebkendővel be akarta tömni a számát. Fejemet verték, hogy elveszítssem az eszméletemet és megakadályozzák a kiabálást.”⁷⁴ A Spasojević-incidens valósággar-

⁷³ Vaso Jovanović követségi tanácsos közléséből azt is megtudták, hogy a vele együtt emigráló követségi alkalmazottakon kívül másokat is megpróbált rávenni az átállásra, Brankovékat még késő este az Attila utcában helyezték el, az épületet az ÁVH két terepjárója őrizte. Telefonhívásában Jovanović arról is beszámolt, hogy Brankov emigrálásával szinte egy időben a követség rádiótelegráfusa, Mirka Ležajić is eltűnt, aggodalmaik szerint a rendőrség vihette el. Későbbi sorsáról nem rendelkezem információval. DAMSP 1948 F. 99. 4. dosszié br. 427.957.

⁷⁴ Sajtószemle, 1948. november 6. MNL OL XIX-J-4-b-15/b-1947-1948. (3.d.) 92–93. Pár nappal később a *Borba* újabb kéthasábos cikket közölt az esetről „A magyar kormány ellenséges eljárásait a tények igazolják” címmel. Uo. 86. Az incidensről Vaso Jovanović is részletesen beszámolt. A jugoszláv követség több tagja a hazatérés mellett döntött, és október 27-én késő este, a 22.45-kor induló vonattal indultak Belgrádba. A határt Kelebiánál pár perccel hajnali 3 óra előtt érték el. Kocsijukat a magyar rendőrség nyolc ügynöke szabályosan elbarikádozta, majd reggel Budapestre is erősítés érkezett. A hangos szóváltás és verbális erőszak hatására kénytelenek voltak visszatérni Budapestre. Jovanović egyébként szerencsésnek mondhatta magát, beszámolóját már Szabadkáról adta le október 28-án. DAMSP 1948 F. 99. br. 427.957.

talmának azonban ellentmond Szántó Zoltán belgrádi magyar követ 1948. november 3-i, szigorúan bizalmas jelentése. Vlado Popović jugoszláv külügyminiszter-helyettessel folytatott megbeszélésén ugyanis Popović egy „nagyon ismert magyar orvos”, Fodor Imre egyetemi magántanár láttelejét mutatta meg a magyar követnek, ami azonban azt tartalmazta, hogy az orvos Spasojevićen semmiféle sérülés nyomait nem találta.⁷⁵

Megdöbbenve fogadták emigrálásának hírért a Budapesten élő jugoszlávok is. Mivel róla végképp nem feltételezték az emigrálást, olyan vélemények is elhangzottak, hogy Brankov ezt provokációs szándékkal, belgrádi utasításra tette, társait pedig kényszerítette, hogy helyezkedjenek szembe Tito politikájával.⁷⁶

Emigrálása körülményeiről Brankovot is gyakran meginterjúvolták, arról a Magyar Távirati Iroda 1948. október 27-én adott tudósítást, azt a *Szabad Nép* másnapi számában a címlapon közölte.⁷⁷ Az emigrálók már a nyilatkozat bevezető részében azon meggyőződésüknek adtak hangot, hogy „a Jugoszláv Kommunista Párt központi vezetőségének Tito, Kardelj, Gyilas és Rankovicsból álló klikkje szovjetellenes politikájával visszavonhatatlanul a nemzetközi mun-

⁷⁵ MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-4/bc-113.pol./1948. (6.d.). A Kelebiáról visszafordítottak között volt Nikola Jančić követségi tolmács és fordító is. Brankov, Vidović, Krstonošić és Doroslovački verbális erőszaktól sem mentes szidalmak, fenyegetések és zsarolási hatására (holttestét a Dunán fogják leúsztatni, az ÁVH-nál hírszerzőként fogják bevádolni) végül aláírta a Titót elítélő, előre oda-készített nyilatkozatot. Habár Brankov 1949 tavaszán elintézte, hogy tisztviselőként egy nagykereskedelmi vállalathoz kerüljön, aktív emigráns tevékenységet nem fejtett ki, a politikai emigránsok közösségébe sem nyert felvételt. Az UDB részére folytatott kémkedés és izgatás büntette miatt a Legfelsőbb Bíróság 1954. január 4-én 6 év börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélte, a közügyektől 5 évre tiltotta. 1955. december 29-én a börtönbüntetés hátralévő részére kegyelmet nyert, szabadulását követően 1956. február 24-én végleg Jugoszláviába távozott. ÁBTL 2.1. I/109-a. 53–54. és 2.2.1. I/1. 4/1129. Dossziéja: ÁBTL 3.1.9. V–111716.

⁷⁶ ÁBTL A–2127/24. 25–26. A követség megmaradt munkatársai körében egyesek egyenesen úgy vélték, hogy „Brankovot Moics Milos sorsára kellene juttatni”. Vladimir Gavrilović kereskedelmi attasé azonban ezt a felvetést azzal vetette el, hogy „éppen elég bajunk volt nekünk Boarovval, nincs szükségünk egy újabb ilyen marhaságra.” MNL OL M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő.e. 117.

⁷⁷ MTI Napi Hírek, 1948. október 27. 31. kiadás és *Szabad Nép*, 1948. október 28. 1.

kásmozgalom elárulásának útjára és ennél fogva népünk és országunk érdekeinek elárulásának útjára is lépett.” Csalódásuknak adtak továbbá hangot, hogy a JKP V. kongresszusán nem sikerült Titót eltávolítani a vezetésből. Ebben a helyzetben úgy érezték, hogy „tovább nem szabad hallgatnunk és ezért felhívjuk összes kommunista elvtársainkat, minden hazafit, hogy ingadozás nélkül kezdjenek döntő harcot a munkásosztály árulóival és azok ellen, akik rágalmazzák a testvéri Szovjetuniót, szabadságunk és függetlenségünk egyetlen biztosítékát.” A nyilatkozatban a Tájékoztató Iroda 1948-as határozatának szellemében hitet tettek amellett, hogy „híven a nemzetköziség hagyományaihoz, Jugoszlávia hősi kommunista pártjának tagjai rendelkeznek azzal az erővel, hogy Jugoszláviát visszavezessék a világ kommunista pártjainak testvéri közösségébe.”⁷⁸

Brankov a továbbiakban részletes interjút adott a Magyar Rádió munkatársának,⁷⁹ majd a *Déli Csillagnak* nyilatkozott a „Tito-csoport bűnös elhajlásáról”. Nyilatkozatában, amit a társaság rendezvényén külön fel is olvastak, rámutatott arra, hogy a „Tito-klika a jugoszláv nép érdekeit elárulva, ma Jugoszlávia és Magyarország baráti együttműködését rombolja s arra törekszik, hogy a jugoszláv népben sovinszta szenvedélyeket lángra robbantva gyűlölködést szítson a szomszédos népi demokráciák iránt.” Hangsúlyozta továbbá, hogy „Tito a felszabadító háborúban azért vált naggyá, mert benne a jugoszláv nép azt az embert látta, aki a Szovjetunió vezetőinek bizalmát bírja.” Tito azonban visszaélt ezzel a bizalommal: „Titónak a dicsőség a fejébe szállt s ez történt a hozzá legközelebb álló munkatársaival is.”⁸⁰

⁷⁸ MTI Napi Hírek, 1948. október 27. Összehasonlításképpen, Pero Popivoda is hitet tett amellett, hogy a „szovjetbarát jugoszláv kommunistáknak meglesz a kellő erejük, hogy eltávolítsák az ország éléről ezeket az árulókat, megvédjék az ország függetlenségét, amelyet Titóék veszélyeztetnek. Meglesz az erejük, hogy újra rávezessék az országot a szocializmus útjára, amelyről Titóék letérítették.” MTI Napi Hírek. Külföldi Hírek. 1948. augusztus 25. 18. kiadás. Pavle Lukin ottawai követségi tanácsos lemondólevelében azon véleményének adott hangot, miszerint „Jugoszlávia nem juthat el a szocializmusba a Szovjetunióval és a népi demokrácia többi országával való szoros szövetséges együttműködés nélkül.” MTI Külföldi Hírek. 1948. október 8. 20. kiadás.

⁷⁹ MTI Hírkiadás. 1948. november 8. 21–22. kiadás.

⁸⁰ MTI Hírkiadás, 1948. november 11. 31. kiadás.

A nyilatkozatokon túl a budapesti jugoszláv követség egykori titkárának emigrálását a magyar politikai vezetés arra is fel kívánta használni, hogy a magyarországi délszláv kisebbség körében agitációs tevékenységet folytasson és terjessze a Jugoszláviával kapcsolatos hivatalos álláspontot. Ennek megfelelően Brankov részt vett a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének (MDDSZ) november 14-i bajai ülésén és Ljubica Mirković, a Délszláv Nőszövetség titkára és a Brankovval együtt emigráló Dušan Vidović egykori katonai attasé mellett „szűnni nem akaró lelkes tapssal és megismétlődő éljenzéssel” kísért beszédet mondott. Miután ismertette emigrálásakor tett nyilatkozatát és rituálisan elítélte a jugoszláv politikát, „intő szóval” fordult a jelenlévők felé: „Egyetlen út áll előttünk – mondotta – a sztálini út. Ezen az úton vezet Rákosi Mátyás a magyar dolgozók millióit. Az az erő, amely megsemmisített minden ellene törő erőt, meg fogja semmisíteni Titóékat is.” A beszédek követően, a szokásos koreográfiának megfelelően a kongresszus határozat elfogadásával zárult, amelyben ismételten elítélték a titói politikát.⁸¹ Brankov nyilatkozatairól, közéleti szerepléseiről a *Szabad Nép* is kivétel nélkül tudósított. A fentiekén túl a Magyar Dolgozók Pártja napilapjának október 31-i számában *A jugoszláv KB vezetői az imperializmus ügynökeinek szégyenletes szerepében* címmel írt öt hasábos cikket, majd néhány nappal később a Jugoszláviában szerinte tapasztalható növekvő elégedetlenségről és az első illegális csoportok megalakulásáról a Magyar Rádióknak adott interjújáról közölt összefoglalót a lap.⁸²

A rádió- és lapinterjúk, a délszláv kisebbségi szervezetekben elmondott beszédek mellett Brankov állami rendezvényeken is megfordult. Bizonyíthatóan jelen volt a Jugoszlávia nemzeti ünnepének alkalmából 1948. november 28-án, a Madách Színházban tartott ünnepségen. Az ünnepség délelőtt 11 órakor vette kezdetét, a felkonferálást Hován András, az MDDSZ főtitkára végezte, az ünnepi beszédeket Losonczy Géza országgyűlési képviselő, a Magyar–Jugoszláv Társaság főtitkára és Lazar Brankov mondta. Miután áttekintette a

⁸¹ MTI Hírkiadás, 1948. november 14. 21–22. kiadás.

⁸² *Szabad Nép*, 1948. október 31. 3. és 1948. november 9. 5.

világháborús eseményeket, a volt jugoszláv diplomata szónoklatában éles kontrasztot állított a Szovjetunió világháborús érdemei, háború utáni elért eredményei és a jugoszláv helyzet közé. Beszédét azonban az ünnep hangulatához méltóan és a propagandacéloknak megfelelően pozitív kicsengéssel zárta: „De a fájdalom és az elkeseredés nem fog sokáig tartani és nem szabad sokáig tartania – emelte fel szavát. – Jugoszlávia dolgozó népe, ha nehezen is, végül mégiscsak eljut ahhoz a felismeréshez, hogy vezetősége, amelyben annyira hitt, elárulta. Abban a pillanatban porba hullanak majd Tito csoportjának tervei és megsemmisülnek azok a gátak, amelyeket Jugoszlávia dolgozó népe, a Szovjetunió és a népi demokráciák államainak népei közé emeltek.”⁸³

Brankov megnyilvánulásain túl még Ozren Krstonošić egyes nyilatkozatai tartottak számot a sajtó érdeklődésére. A Magyar Távirati Iroda november 10-én, az MDDSZ bajai ülésén elhangzott beszédét ismertette és kivonatos formában közölte az MJT december 2-án kultúrmműsorral egybekötött estjén elhangzott előadását.⁸⁴ A „diplomata csoport” emigrálásában rejlő propagandalehetőség kiaknázása 1948 decemberével véget ért. Ezt követően az MTI csak mintegy két hónappal később, 1949. február 19-én számolt be újabb olyan rendezvényről, ahol a szónokok között valamely emigráns neve is szerepelt. A délszláv nemzetiségi tanítók előző napi pécsi értekezletén Brankov újfent összegezte a Jugoszláviában folyó „munkásáru” politikát, rituálisan megbélyegezte „Tito és társainak mesterkedését,” majd hangot adott azon meggyőződésének, hogy „uralmukat el fogja söpörni az igazi jugoszláv hazafiak felháborodása.” Az értekezlet természetesen egy határozatot is elfogadott, amelyben helyeselték a Tájékoztató Iroda bukaresti határozatát, elítélték Tito „üzelmeit” és síkraszálltak a „magyar–jugoszláv nép barátságá mellett.”⁸⁵

⁸³ MTI Hírkiadás, 1948. november 25. 19. kiadás és november 28. 11. kiadás. A rendezvényről szóló cikkében a Szabad Nép ugyanakkor nem tett említést Brankovról. *Szabad Nép*, 1948. november 30. 7.

⁸⁴ MTI Napi Hírek, 1948. november 11. 34. kiadás és 1948. december 2. 35. kiadás. Ez utóbbiról *Jugoszláviára ismét ránehezedik az imperializmus sötét árnya* címmel a *Szabad Nép* is tudósított. *Szabad Nép*, 1948. december 3. 3.

⁸⁵ MTI Hírkiadás, 1949. február 19. 33. kiadás. Uo. 1949 februárjában a Magyar–Jugoszláv Társaság Mohácson, Baján és Székesfehérvárott is előadásokat rendezett,

A propagandacéloknak kiválóan megfelelő, jól ismert szövegek ismételtetésén túl Brankov azonnal hozzálátott az emigráció megszervezésével kapcsolatos feladatok végrehajtásának. Emigrálását követően azonnal Prágába utazott, ahol az ottani jugoszláv csoporttal folytatott megbeszéléseket. Habár a prágai emigráció az 1950-es évek elején mindössze 160–180 főt tett ki, jellegében az egyik legjelentősebb, legerősebb és legaktívabb emigráns csoportról beszélhetünk. A jugoszláv politikai emigránsok tevékenységének megszervezésével, összehangolásával kapcsolatos első lépések megtételére is itt került sor. Az első emigráns szervezet felállításáról 1948. szeptember 10-én, 30 emigráns részvételével tartott tanácskozáson döntöttek és ebben a hónapban kezdte meg működését a prágai rádió jugoszláv műsora is.⁸⁶ Hazatérve, november 12-én munkatervet készített, amelyben javasolta, hogy a *Nova Borba* címmel Prágában megjelenő emigráns lap⁸⁷ szerkesztőségét helyezték át Budapestre; megkönnyítendő a lap jugoszláviai terjesztését, Szegeden, Pécsen és Nagykanizsán létesít-

zett, az MDP Szervező Bizottságának iratai alapján Brankov ezeken a rendezvényeken nem mondott beszédeket. MNL OL M–KS 276. f. 55. cs. 55. ő. e. 1949. január 31. 3. és 31.

⁸⁶ Момчило Митровић–Слободан Селинић: Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама, 1948–1964. *Tokovi istorije*, 2009/1–2. 37. és Selinić: *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi*. 561. Mindez arra is utal, hogy a magyarországi politikai emigráció megszervezése csak jó két hónappal később vette kezdetét. A csehszlovákiai politikai emigránsok története viszonylag jól ismert a kutatók előtt. Erre vonatkozóan: Uo. 547–562, Vojtjehovski, Ondřej: Informbироовска емиграција у југословенско–чехословачким односима. Nacionalni i politički identitet jugoslovenskih informbироовска u Čehoslovačkoj. In: Selinić, S. (ured.): *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*. Beograd, 2008. 207–230. és Miroslav Perišić: Čehoslovačka javnost i rezolucija Informbироа 1948. Iskustvo jugoslovenskih studenata u Pragu. *Istorija 20. veka*, 2006/1. 103–123.

⁸⁷ *Nova Borba* címmel a politikai emigránsok első lapját Slobodan (Lala) Ivanović és Pero Dragila, a washingtoni jugoszláv követség két emigráns diplomatája alapította meg. A címválasztás korántsem volt véletlen: a *Borbára*, a Jugoszláv Kommunista Párt hivatalos napilapjára utalt. A lap, amely 1951 májusától havi három alkalommal jelent meg, mindvégig az emigránsok egyik legfontosabb sajtóorgánuma maradt, bár vezető szerepét hamarosan átvette a Moszkvában megjelenő *Za socijalističku Jugoslaviju*. Banac: *With Stalin against Tito*. 224. és Митровић–Селинић: *Југословенска информбироовска емиграција*. 41.

senek egy-egy technikai bázist; a budapesti rádió szerb nyelvű adását emeljék fel napi egyszeri nyolc perces adásról napi kétszeri, tizenöt perces műsorra⁸⁸ és javítsanak az adások színvonalán. Munkatervében Brankov fontosnak tartotta továbbá, hogy a különböző sajtóorgánumokon és rádióműsorokon keresztül együttműködésük minél szélesebb legyen a magyar közvéleménnyel. Ezzel összefüggésben elengedhetetlennek vélte az MJT „teljes mértékű” aktivizálását.⁸⁹ Javaslatait az MDP-nek is elküldte, azt a Titkárság november 24-i ülésén vitatta meg. Az ülés elé került beadványában Brankov már azt is javasolta, hogy az MDSSZ-t és lapját, a *Naše novine*t jobban használják fel a titóellenes munka során. E cél érdekében szükségesnek vélték mind a lap szerkesztésének, mind a szervezet vezetésének megváltoztatását. Mivel az MJT lapja 1948 novemberében a II. évfolyam 11. számával megszűnt,⁹⁰ politikai emigráns lapot pedig csak az 1950-es évek elején jelentettek meg Magyarországon, az MDSSZ lapja különösen felértékelődött az emigránsok szemében.⁹¹

Brankov javaslatait Révai József terjesztette a Titkárság elé. Mind a négy esetben a kérések teljesítését javasolta, igaz, az első pont kapcsán, tekintettel annak elsőrendű politikai fontosságára, csak az *ideiglenes* szerkesztőbizottság létesítését támogatta. Az *állandó* szerkesztőség felállítása előtt javasolta, hogy kérjék ki a többi szocialista ország véleményét és hozzájárulását.⁹² A Titkárság végül úgy foglalt állást, hogy végleges döntését csak a megfelelő információk beszerzését követően fogja meghozni.⁹³ Az utolsó két pontban, amely esetben további tájékozódásra nem volt szükség, a Politikai Bizottság másnapi ülése hozta meg a végleges döntést: elfogadta a Brankov által javasoltakat.⁹⁴

⁸⁸ Összehasonlításképp, amíg 1948–1949 telén Budapestről és Szófiából napi két műsort sugároztak, Prágából két-három, Moszkvából pedig hat-hét adást. *White Book*, 476. 20. függelék.

⁸⁹ MNL OL M–KS 276. f. 68. cs. 16. ő. e. 54–57.

⁹⁰ *A Magyar–Jugoszláv Társaság története*, 54. 115. l.

⁹¹ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 18. ő. e. 1948. november 24. 19.

⁹² Uo.

⁹³ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 18. ő. e. 1948. november 24. 3.

⁹⁴ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 15. ő. e. 1948. november 25. 3. és 18.

A kapcsolódó feladatok végrehajtásában Brankov kiemelten foglalkozott a délszláv nyelvű rádióadásokkal. A rádió vezetőivel azonban korántsem volt zökkenőmentes az együttműködés. Az emigránsokat ugyanis nem vonták be a szerb-horvát nyelvű adásokkal összefüggő háttér munkálatokba, érdemben kimaradtak a műsorok összeállításából, gyakran előzetesen nem is értesítették őket arról, hogy mi fog adásba kerülni. Brankov egyébként nehezményezte, hogy a műsor túl tarka és szórakoztató, helyette azt javasolta, hogy a moszkvai rádió adásaihoz hasonlóan inkább az emigráns sajtó cikkei, elméleti írásait olvassák be.⁹⁵

Az emigránsok és a rádió vezetői között a későbbiekben sem javult a kapcsolat, annak ellenére, hogy Brankovot február 16-án kinevezték a magyar rádió délszláv adásának politikai tanácsadójává. A műsor-tervek összeállítása továbbra is nélküle zajlott és nem a megbeszélt program került adásba. A heti egyszeri munkamegbeszélések rövidek voltak, a híreket rosszul fordították le szerbre, a jugoszláv sajtót pedig még másolatban sem bocsátották az emigránsok rendelkezésére.⁹⁶ Jogosnak fogadva el Brankov kritikai észrevételeit, Rákosi Mátyás május 2-án utasításba is adta, hogy „megfelelő kontroll mellett maximális lehetőséget [kell] adni a jugó elvtársaknak”, beleértve a megfelelő szerkesztőségi helyiségek biztosítását és a Jugoszláviára vonatkozó sajtó-, rádió- és egyéb anyagokat is.⁹⁷

A rádióműsorok mellett a Tito-ellenes propaganda másik fontos eszközét a különböző röplapok, röpiratok és brosúrák jugoszláv területen, illegális módon történő terjesztése jelentette. A röplapok közé bekerült az emigráns lapok egy-egy száma is. Brankov egyébként szorgalmazta, hogy a *Nova Borba* három számát 500–500 példányban ilyen formában terjesszék Jugoszláviában,⁹⁸ és indítványozta, hogy a Magyarországon élő délszlávok körében aktívabban munkálkodjanak. Fontosnak tartotta, hogy összeköttetést létesítsenek a budapesti jugoszláv követség tagjaival és a fővárosban élő jugoszláv állampolgárokkal (Brankov számukat több mint 600 főre tette), valamint azt,

⁹⁵ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 29–30.

⁹⁶ MNL OL M–KS 276. f. 66. cs. 35. ő. e. 71–76.

⁹⁷ MNL OL M–KS 276. f. 66. cs. 35. ő. e. 71.

⁹⁸ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 31.

hogy fejlesszék aktivitásukat a titóista propaganda bátyájának tartott délszláv kisebbség körében. Ebből a szempontból a kisebbségi tanítók szerepét vélte különösen fontosnak. Már az emigrációs lét kereteinek alaposabb elmélyítése felé mutatott Brankov azon többszöri kérése, hogy kapják meg a Magyarországra érkező jugoszláv állampolgárok nyilvántartását.⁹⁹

Brankov munkája során nagy fontossággal bírtak azok a külföldi megbeszélések is, amelyeket a többi emigráns vezetővel a politikai tevékenységük jobb összehangolása céljából folytatott. Pero Popivodával, a kelet-európai jugoszláv politikai emigráció vezetőjével, és Radonja Golubovićyal január 15. és február 7. között Bukarestben folytatott megbeszélésein mind a jugoszláviai helyzetet, mind az emigránsok problémáit áttekintették és határozatot hoztak a Szovjetunióban, valamint a szovjet tömb országaiban élő emigránsok szervezeti megerősítéséről. Ennek érdekében egy általános konferencia keretében akcióbizottság (vezető testület) felállításáról döntöttek. A bizottság feladatául elsősorban az agitációs és propagandatevékenység megszervezését, a *Nova Borba* színvonalának emelését és a rádióállomásokkal kapcsolatos problémák megoldását jelölték meg. A találkozót követően Brankov ismételten sürgette, hogy bocsássák rendelkezésre az emigránsok névsorát, ami alapján négy-öt fős munkabrigádokat kívánt szervezni. A kollektívák feladata a kötelezően bevezetendő együtt töltött órák mellett az együtt tanulás (itt feltehetően a marxi-lenini-sztálini ideológia alapos elsajátításáról lehetett szó) lett volna. Élükre egy-egy megbízható vezetőt állítottak volna, akik Brankovval és Dušan Vidovićyal tartották volna a kapcsolatot. Brankov ezáltal vélte elkerülhetőnek azt is, hogy a jugoszláv kémek beépüljenek az emigránsok közé. Egy későbbi fázisban a közös emigráns klub létrehozását is elképzelhetőnek vélte. Egészen konkrétan az MJT Andrassy úton lévő helyiségére (ekkoriban Sztálin út 77.) gondolt. Ehhez azonban a szervezet irányítását is át kellett venniük, amit rendkívüli közgyűlésen, „parlamentáris” úton (idézőjelek az eredeti iratban is!) tartott elképzelhetőnek.¹⁰⁰

⁹⁹ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 31–32.

¹⁰⁰ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 25–27.

Konkrét javaslatával az MDP Titkársága is egyetértett. Támogatták egy három vagy öt tagból álló *kinevezett* vezetőség megalakítását, és hozzájárultak ahhoz, hogy Brankovék „alkotmányos úton” átvegyék az irányítást a Magyar–Jugoszláv Klubban.¹⁰¹ Azt azonban kikötötték, hogy a rádióműsorokkal kapcsolatos elvi kérdéseket Brankovnak előzetesen meg kell tárgyalnia Farkas Mihállyal, a kollektívák javasolt vezetőinek névsorát pedig a megfelelő jellemzéssel együtt a Titkárság elé kellett terjeszteni.¹⁰²

Az emigránsok magyarországi vezetőségének alakuló konferenciáját azonban csak négy hónappal később, 1949. június 8-án rendezték meg. A teljes titoktartással övezett rendezvényen Milutin Rajković, a *Nova Borba* szerkesztője is részt vett.¹⁰³ A megbeszéléseken Brankov már nem lehetett jelen, ő május 19-e óta a szovjet fővárosban tartózkodott, hivatalosan a „Szovjetunióban élő jugoszláv emigránsok meghívására.”¹⁰⁴ Az ülésen mindössze három napirendi pont szerepelt. Elsőként Velemir Milutin tartott több mint két órás politikai beszámolót, amelyben azonban – az MDP-t az ülésen képviselő Fodor Zoltán megítélése szerint negatívumként – a konkrét feladatokról és a Szovjetunió szerepéről keveset beszélt. Az expozéját követő hozzá-

¹⁰¹ A Jugoszláv Klub 1945. december 2-án tartotta alakuló ülését. Elnökévé Branko Petrovićet választották. Az 1946. július 25-én elfogadott alapszabály szerint feladata, hogy összefogja és egyesületbe tömörítse a Magyarországon élő jugoszláv állampolgárokat, végezze a rászorulóknak erkölcsi és anyagi megsegítését, valamint tevékenységével emelje Jugoszlávia tekintélyét. A jugoszláv nagykövetség 1948. november 22-én kelt átiratában tudatta a magyar hatóságokkal, hogy az egyesület felszámolása folyamatban van, helyiségeit az alapszabály 28. paragrafusának értelmében a követség veszi át. Az egyesület a 10 380/1950 BM számú rendelet alatt önként feloszlott; az egyesületi nyilvántartásból történő törléséről a belügyminisztérium 1952. július 26-i levelében értesítette a jugoszláv követséget. MNL OL XIX–B–1-h. II. sorozat. Belügyminisztérium, Társadalmi Egyesületek. 47. doboz, 5632–445. Jugoszláv Klub és 351. doboz, 915. tétel. Magyar–Jugoszláv Társaság.

¹⁰² MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 30. ő. e. 1949. február 16. 4.

¹⁰³ Összehasonlításul, az emigránsok első, prágai szervezete már 1948. szeptember 10-én megalakult. Momčilo Mitrović: *Tri dokumenta o ibeovcima*. Beograd, INIS, 2009. 38.

¹⁰⁴ Solt Pál (szerk. biz. el.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1992. 259. Valójában Moszkvában csalás a konspiratív céllal történt és 1949. június 21-i lefogását készítette elő.

szólásokban a résztvevők főként a Jugoszláviában szerzett tapasztalataikat elevenítették fel. A hozzászólásokat rövidre zárva, Rajković rámutatott a konspiratív munka fontosságára, és arra, hogy elvárják a Párt rendszeres és alapos tájékoztatását (ami minden bizonnyal az emigránsok rövid pórázon való tartását is szolgálta). A prágai emigráns lap szerkesztője a kritika és az önkritika gyakorlásának fontosságára sem felejtette el emlékeztetni a jelenlevőket.¹⁰⁵

Második napirendi pontként egy bizonyos „Zsarkó” (feltehetően Žarko Ljubovljevről lehet szó) szervezeti beszámolóját hallgatták meg, majd sor került a háromtagú vezetőség megválasztására. Alternatívaként merült fel az emigránsok részéről, hogy Bronislav Dobanovačkival és Spirta Božóval kiegészítve öttagú vezetőséget hozzanak létre, de Fodor Zoltán javaslatára végül az eredeti terveknek megfelelő döntést hoztak: a vezetőség tagjai Velemir Milutin, Gojko Trbović és Žarko Ljubovljevré lettek, Dobanovačkit és Božót pedig titkos szavazáson póttaggá választották. A konferencia Sztálinnak és Rákosinak küldendő üdvözlő táviratok elfogadásával és az Internacionálé elnökével „igen lelkes hangulatban” ért véget.¹⁰⁶

¹⁰⁵ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 104. ő. e. 15–17.

¹⁰⁶ Uo.

A HATALOM CÉLKERESZTJÉBEN

Emigránsok a koncepciós perek útvesztőiben

Rákosi Mátyás az 1948 júniusa óta éleződő jugoszlávellenes rágalomhadjáratot 1949 szeptemberében, a Rajk-per megrendezésével járatta csúcsra. A Vasas Szakszervezet Magdolna utcai székházának díszterméből átalakított tárgyalóteremben 1949. szeptember 16-án megkezdődött nyilvános pert a kelet-európai koncepciós és kirakatperek mintájának is tekinthetjük, megrendezésével Rákosit több, egymással összefüggő tényező is motiválta.¹⁰⁷ Rajk László letartóztatásával (1949. május 30.), elítélésével és kivégzésével az MDP első embere egy népszerű riválisát, potenciális belső ellenfelét iktatta ki végérvényesen. Életútjának egyes mozzanatai – kellően meghamisított átiratban – arra is kiválóan alkalmassá tette Rajkot, hogy egy monstre per részeként „leplezzék le” rajta keresztül Tito és a JKP

¹⁰⁷ A perekre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Varga László: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 2000. 11–25., a magyarországi perek történetébe ágyazva: Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terroriszervezet története*. Budapest, Korona, 2000. 151–214, Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Budapest, Eötvös, 1990. 20–99., és a később elérhetővé vált, zömmel magyarországi levéltári források tükrében kibővítvé Uő: *Tettesek és áldozatok. Koncepciós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Noran, 2005. 21–161.; Ötvös Péter: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2012. A Rajk-per teljes vádirata, a tárgyalás és az ítélet olvasható: Zinner Tibor (közread.): *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából*. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989. A téma legrészletesebb, bőséges irodalomjegyzéket is tartalmazó, monografikus feldolgozása a felülvizsgálattal együtt: Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér”*. I–II. kötet.

vezetőségének állítólagos szovjetellenes összeesküvő és kémtevékenységét. Sőt, a pert követő „éberségi kampánnyal” a permanens hidegháborús készültségét, az egyéni és kollektív szabadságjogok maradékának további elvonását is legitimálni lehetett. A korabeli pereknek egyébként egy negyedik, funkcionális oka is volt: a hatalom így próbálta meg kiengedni a pártegyeduralom megszerzésének éveiben felgyülemlett feszültséget. A totaliter rendszerekben ugyanis a hatalom teljesen megszemélyesített, ezért az irányváltást minden esetben szükségszerűen per követi. Mindez a perek periodikus ismétlődéséhez vezet, ezáltal a sztálinista kommunista rendszer szükségszerű jellegzetességévé válnak.¹⁰⁸ A Rajk-per ebből a szempontból az 1930-as évekbeli nagy szovjet perek kelet-európai exportjának is tekinthetjük.

Mint ismeretes, a történeti irodalom hagyományosan három pert sorol az úgy nevezett titóista perek közé, bár a jugoszlávbarátság, a jugoszlávok részére (és rajtuk keresztül az amerikaiak számára) történő kémkedés vádja több más hazai és külföldi koncepciós perben is visszaköszönt a későbbiek során. Időben leghamarabb az albán Koxi Dzodzenek a perére került sor, aki valóban az albán kommunista párton belüli jugoszlávbarát szárny vezetője volt. Mivel perét zárt ajtók mögött rendezték meg, propaganda célokra kevésbé lehetett felhasználni, még akkor is, ha a fejleményekről a magyar sajtó is rendre tudósított. Az előkészületek már a Rajk-per megelőzően megkezdődtek Trajcsó Kosztov, a bolgár minisztertanács elnökhelyettesének perében, igaz, az ítélet kihirdetésére már csak a Rajk-per követően került sor. Bulgáriában ugyanis komoly dilemmát okozott a megfelelő személy kiválasztása. A kommunista mozgalomban betöltött múltja miatt Georgi Dimitrov, a „lipcsei per hőse” természetesen szóba sem jöhetett. Őt csendben a Szovjetunióba vitték gyógykezelésre, ahonnan már nem tért vissza élve. Kosztovot, a végső kiszemeltet 1949 márciusában minden kormány- és párttisztviselő leváltották, és a nemzeti könyvtár igazgatójának nevezték ki. Hamarosan letartóztat-

¹⁰⁸ Adam B. Ulam: *Titoism and the Cominform*. Westport, Greenwood Press, 1952. (reprint: 1971). 145–146.

ták, majd koncepciós perben abszurd vádak alapján halálra ítélték és decemberben kivégezték.¹⁰⁹

Rákosinak egyébként jó volt a politikai szeizmográfja: meglehetősen korán érzékelte, hogy Moszkva irányából egyre dermesztőbb szelek fújnak Belgrád felé. Egy monstre Tito-ellenes per megrendezése számára – személyesen is – több haszonnal szolgálhatott: korábbi Tito-barát nézeteinek – és ezzel összefüggésben a személyével kapcsolatos szovjet nehezteléseknek – feledtetése; a JKP első emberének megtépázott tekintélyét kiaknázva növelje befolyását, „helyére léphessen” a nemzetközi munkásmozgalomban.¹¹⁰

Egy magyarországi jugoszlávellenes per megrendezésére már egy évvel korábban, Miloš Mojić meggyilkolását követően megkezdődtek az előkészületek, perre azonban 1948 nyarán még nem kerülhetett sor. Részben Mojić halálának ellentmondásos körülményei miatt az esetet csak nehezen lehetett volna Titóval összefüggésbe hozni, a szovjet–jugoszláv konfliktus pedig még csak „gyerekcipőben járt”. A jugoszlávellenes vádak azonban már készen álltak, azokat csak le kellett porolni. Mivel azonban Titót csak metaforikus értelemben lehetett a vádlottak padjára ültetni, találni kellett egy olyan, Rajkhoz hasonló kaliberű, az országban viszonylag jól ismert jugoszlávot, akinek szerepeltetésével hihetőbbé lehetett tenni a perben felhozott vádakat. A megfelelő személyt Rákosi Lazar Brankovban, a jugoszláv politikai emigránsok magyarországi vezetőjében találta meg: a kiválasztásába minden bizonnyal a Brankov és Rajk közötti személyes – de nem feltétlenül baráti – ismeretség is szerepet játszott. Kapcsolatuk és a jugoszláv szálnak a perben játszott fontossága a korabeli hazai és külföldi közvélemény számára egyébként a kezdetektől fogva közismert volt, arra a per vádirata, a sajtóban megjelent tudósítások, publicisztikák, vezető politikusok beszédei egyaránt utaltak. Habár napjainkra már elhomályosult, de valójában nem is Rajk László, hanem Rajk László és Lazar Brankov perét rendezték meg.

¹⁰⁹ R. J. Crampton: *The Balkans Since the Second World War*. London, Paerson, 2002. 169. Kosztov perének nyilvános tárgyalásán apró porszem került a különben olajozottan működő gépezetbe: az utolsó szó jogán minden korábban tett vallomását visszavonta.

¹¹⁰ Zinner: „A nagy politikai affér”. I. kötet. 235.

A Rajk-per harmadrendű vádlottja

Brankov töretlenül felfelé ívelő pályájában 1949 nyarán következett be törés. Legkésőbb 1949 tavaszán megkezdődött a rá vonatkozó terhelő adatok begyűjtése, sőt őrizetbe vételét is tervezték. Letartóztatása végül 1949. június 21-én a szovjet fővárosban történt, ahova Brankov május 19-én utazott, hivatalosan a Szovjetunióban élő jugoszláv emigránsok meghívására.¹¹¹ Valójában Moszkvába csalása – csakúgy, mint Noel Havilard Fieldé Prágába – konspiratív céllal történt, későbbi lefogását készítette elő. Popivodával – hivatalosan az ő meghívására utazott a Szovjetunióba – személyesen már nem is találkozott.

Első alkalommal is itt, Moszkvában hallgatták ki, amikor közölték vele, hogy „mint az UDB ügynökét” vették őrizetbe.¹¹² Kihallgatására két alkalommal, 1949. július 8-án és július 16-án került sor. A vallomásokról jegyzőkönyv készült, melynek „lényege az, hogy Titó, Rankovics és társaik számítottak Rajkra, mivel tudták róla, hogy Rajk nem ért egyet Rákosi elvtárral.” Brankov továbbá arról is vallomást tett, hogy Rajk és Ranković között két illegális találkozó jött létre.¹¹³ Az első találkozó Tito 1947-es magyarországi látogatásának végén, egy vasúti kocsiban történt, akkor, amikor a már hazafelé tartó jugoszláv delegáció tagjai Kelebián vadászaton vettek részt; azon Brankov állítólag tolmácsként szerepelt. 1949. július 8-án – tehát már az első kihallgatásán – ezzel kapcsolatban azt vallotta, hogy a jugoszláv belügyminiszter „konspirált módon” szeretett volna találkozni Rajkkal. Az üzenet átadásával Brankovot bízta meg, és az ő feladata volt az, hogy hívja fel Rajk figyelmét a találkozás fontosságára.¹¹⁴ A kelebiai megbeszélés a Rajk-perben az egyik perdöntő bizonyítékként szolgált az államellenes összeesküvésről szóló vádak alátámasztására.

¹¹¹ Solt (szerk. biz. el.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I. kötet 259.

¹¹² Uo. 259–260. Brankov Moszkvába csalásának valódi hátterére lásd még: uo. 264. 7. végjegyzet.

¹¹³ ÁBTL 2.1. I/1b. 42–43.

¹¹⁴ ÁBTL 2.1. I/1b. 43.

Meglepőnek tűnhet, hogy Brankov azonnal megértette, hogy kihallgatója (visszaemlékezése szerint Szokolov alezredes¹¹⁵) kire és milyen terhelő vallomást kért tőle. Hithű kommunistaként minden bizonnyal elég ismerettel rendelkezett a szovjet típusú perek ko-reográfiájáról, a befolyásos kapcsolatokkal rendelkező egykori diplomata a szovjet–jugoszláv konfliktus fejleményeire is kellő rálátással bírt. Letartóztatására közvetlenül Rajk László lefogása után került sor, erről – saját állítása szerint – a *Pravda* cikkéből pár nappal korábban, meglepődve értesült.¹¹⁶ Így csak vissza kellett emlékeznie a Péter Gáborral 1948 elején folytatott megbeszélésére: „Őrizetbevételemet megelőzően kb. 2 év alatt több alkalommal hallottam Péter Gábort nyilatkozni Rajk Lászlóról. Péter Rajk Lászlóról előttem és más esetben az UDB vezetői előtt úgy beszélt, mint olyan személyről, aki nem rendes kommunista, gyanús a múltja. Péter végül azt is elárulta, hogy Rajk ellen a Pártban vizsgálat folyik.” – emlékezett 1955. november 3-án.¹¹⁷ Ennek szellemében vallotta tanúként a Legfelsőbb Bíróság 1955. november 24-i tárgyalásán, hogy Péter Gábortól már 1948 elején arról értesült, hogy Rajk ellen vizsgálatot terveznek.¹¹⁸

Moszkvai vallomástételeit júliustól, Magyarországra szállítását¹¹⁹ követően újabb hamis állításokkal toldotta meg. Kihallgatása ugyanis tovább folyt, azokat Péter Gábor és Szarvas Pál mellett leginkább Szűcs Ernő vezette. A kihallgatások idejére Rajkhoz hasonlóan elkülönítették a többi fogolytól, kihallgatóján kívül senki sem érintkezhetett

¹¹⁵ Bokor Péter: A harmadrendű vádlott. Párizsi beszélgetés Lazar Brankov egykori jugoszláv diplomatával. *Valóság*, 1989/9. 64.

¹¹⁶ Uo. 63.

¹¹⁷ ÁBTL 2.1. I/109-a. 397.

¹¹⁸ ÁBTL 2.1. I/4. 279. Emigrálását követően egyébként Brankov Péter Gábornak beszámolt arról, hogy a jugoszláv belügyminiszter 1948 tavaszán–nyarán többször is találkozni szeretett volna Rajkkal. Így, akaratán kívül, munícióval is szolgálhatott a Rajk-per jugoszláv szálához. Nem véletlenül jegyezte meg Péter Gábor a már letartóztatott, éppen Moszkvából hazaszállított Brankovnak: „ugye mondtam én mindig, hogy Rajk egy nagy csirkefogó”. ÁBTL 2.1. I/4. 199.

¹¹⁹ Rákosi egyébként többször sürgette a szovjet hatóságokat Brankov mihamarabbi Magyarországra szállítása érdekében. Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 1998. 97.

vele.¹²⁰ Kutatásaim nyomán előttem egy gyors észjárású, élénk kombinatív képességgel rendelkező Brankov képe bontakozik ki, aki, ha úgy látta szükségesnek, akár egész történetet is kitalált, hogy személyét mentegesse. A kihallgatások során több mint harminc állítólagos UDB ügynökről tett említést. Többek között Horváth (Hönigsberg) Ottó rendőralezredesről, Cseresznyés Sándorról, a BM sajtóosztályának vezetőjéről, Rex József belgrádi magyar külügyi tisztviselőről, testvéréről, Rex Tibor belgrádi beosztott diplomatáról, az MJT munkatársáról, Ognyenovics Milánról, az MDDSZ szervezési titkáráról és Antun Robról, a szervezet főtitkáráról. Terhelő vallomásai alapján 12 főt vettek őrizetbe. Farkas Vladimir államvédelmi alezredes meg is jegyezte, hogy a „legsúlyosabb terhelő vallomások Brankov Lazartól erednek.” Farkas saját szerepének elbagatellizálása mellett – nem minden ironia nélkül – állította, hogy a vallatótisztek körében már ekkor „egyöntetűen és közismerten az a vélemény alakult ki róla [Brankovról], hogy össze-vissza hazudik és pl. elegendő egy teljesen ismeretlen személy nevének és egy-két fontosabb adatának ismertetése előtte ahhoz, hogy részletes „felvilágosítást” adjon az illetőnek az UDB részére végzett kémtevékenységről.”¹²¹

Lelkiismerete, úgy tűnik, mégsem hagyta nyugodni, az államellenes összeesküvés vádját nem volt hajlandó elfogadni. A Rankovićtól kapott utasításokat maximum pártelleneseknek tekintette, de semmiképpen sem államelleneseknek. A kihallgatások során 1949. július 19-én rá is kérdezett, hogy az „ügyben neki milyen szerepe lesz és milyen vonatkozásban lesz gyanúsított, mert attól teszi függővé, hogy magára nézve milyen terhelő vallomást ír alá és milyet nem.”¹²²

Mi több, a volt jugoszláv követségi tanácsos azon kevesek közé tartozott, akik szökési kísérletet hajtottak végre.¹²³ 1949. július 31-én,

¹²⁰ Farkas Vladimir feljegyzése Piros László belügyminiszter és Vég Béla MDP KV PB-tag részére. Budapest, 1955. június 27. Solt Pál (szerk. biz. el.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. II. kötet 475.

¹²¹ ÁBTL 2.1. I/1-d. 384–386.

¹²² ÁBTL 2.1. I/109. 331/16.

¹²³ Közvetlenül a szökés előtt írt egyik kézzel írott feljegyzésében a következők szerepelnek: „Én végképp azért nem tudom ezt a rám rótt szerepet elvégezni, mert én soha nem voltam áruló és a jövőben sem leszek az, függetlenül attól, hogy

este 23 órakor, az ÁVH egyik budai, kihallgatásokra használt villájából próbált kijutni, sikertelenül. Brankovot az egyik nyomozó ártalmatlanította, megbilincseltek, pincezárkába vitték, majd a helyszínre érkező – későbbi vallatása során agyonvert – Szűcs Ernő utasítására magánzárkába zárták.¹²⁴

A szökési kísérletet követően Péter Gábor megverette (egyéb-ként az egész kihallgatási procedúra során egyetlen alkalommal), majd személyesen hallgatta ki. Péter egyenesen Brankov szemébe mondta, hogy számára egyetlen lehetőség a korábbi hamis vallomások fenntartása, ellenkező esetben halálos ítélet vár rá.¹²⁵ A fizikai erőszak és az erkölcsi zsarolás hatására Brankov végleg megtört. Rajk mellett Szalai Andrásra és Pálffy Györgyre is terhelő vallomást tett,¹²⁶ majd szeptember 6-án beismerő jegyzőkönyvet írt alá. Közvetlenül a per előtt Rajkkal is szembesítették. Mivel – legalábbis Brankov szerint – Rajk ismerte be elsőként ügynöki múltját, neki csak helyeselni kellett.¹²⁷

A Rajk-perben végül harmadrendű vádlottként ültették a vádlottak padjára, az 1949. szeptember 6-án megfogalmazott vádirat szerint a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése, kémkedés büntette, valamint felbujtói bűnrészesességben elkövetett gyilkosság büntette miatt.¹²⁸ A vádak szerint Brankov éveken keresztül összeköttetésben állt Rajkkal, Pálffyval és a „magyar demokratikus állam ellen összeesküvő más elemekkel.” Továbbá irányította Antun Rob jugoszláv kém működését és tolmácsként se-

mit tettek velem.” Majd ezt követően csupa nagybetűvel a következőket írta: „Jobb a halál, mint szegényben élni.” Rajkkal kapcsolatban konkrétan az alábbiakat vetette papírra: „Én meg fogom várni, míg a Rajk tárgyalása befejeződik és azután újra jelentkezem, és ha bűnös vagyok, akkor elsősorban a Párt ítélkezzen felettem és a Pártnak a határozatát közöljék velem.” Édesanyjához írt búcsúlevelében is szerepel Rajk László neve, de az iratról készített, levéltárban őrzött fotokópiáról hiányzanak a megelőző és a következő sorok, így a szövegkörnyezet nem rekonstruálható. ÁBTL 2.1. I/109. 331/12.

¹²⁴ Solt (szerk. biz. el.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I. kötet 250–251.

¹²⁵ ÁBTL 2.1. I/109. 155–156.

¹²⁶ Uo. 156.

¹²⁷ ÁBTL 2.1. I/1-d. 284.

¹²⁸ Zinner (közread.): *Rajk László és társai a népbíróság előtt*. 6.

gédkezett Rajk és Ranković kelebiai találkozásakor. Brankovra „mint Tito és Rankovics bizalmi emberére” hárult a feladat, hogy szorgalmazza és ellenőrizze az államellenes tervek kivitelezését. Éveken keresztül „Rajk Lászlótól, Pálffytól és az ügynökeiként beszervezett egyéb magyar kémek egész sorától” folyamatosan gyűjtötte a titkos információkat. A gyilkosságra felbujtást pedig azzal követte el, hogy 1948 nyarán magához rendelte Živko Boarovot és közölte vele, hogy mivel Miloš Mojić a Tájékoztató Iroda határozata mellett foglalt állást, ezért könnyen lelepleződhetett volna az állítólagos jugoszláv ügynökök magyarországi működése. Ezért utasította Boarovot, hogy bírja rá Mojićot, álljon el szándékától. Ha Mojić továbbra is kitartana álláspontja mellett, akkor ölje meg.¹²⁹

Tíz nappal a vádirat benyújtása után, 1949. szeptember 16-án a Budapesti Népbíróság Különtanácsa a vasasszakszervezet Magdolna utcai székházában a fenti vádpontok alapján megkezdte a per nyilvános tárgyalását. A tárgyalás során Brankov is részletes vallomást tett. Többek között beismerte, hogy a jugoszlávok már 1945-től kezdve folyamatosan kémkedtek az országban. Rákosi elvárásainak megfelelően tevékenységüket a „brit imperialistákkal” is összekötötte. London célja – így Brankov – egy jugoszláv vezetésű, közép-európai szovjetellenes és nyugati orientáltságú föderáció lett volna.¹³⁰ Ennek megfelelően szervezték be Pálffy Györgyöt, Szebenyi Endrét, akiktől a legtitkosabb katonai és állambiztonsági iratokat is megkapták.¹³¹

Vallomásaiban részletesen kitért az állítólagos kelebiai találkozóra, és beszámolt a két belügyminiszter teljesen légből kapott paksi csőszkunyhós megbeszélésére. Ranković állítólag ekkor konkrét feladattal is megbízta Brankovot: „Utasítást adott nekem, hogy menjek vissza Budapestre, hagyjam el a követséget és adjak egy nyilatkozatot, amelyben elítélem Tito politikáját és mint politikai emigráns maradok Magyarországon.” Ennek részeként el kellett nyernie a Magyar Dolgozók Pártjának a bizalmát, és továbbra is kapcsolatot kellett tartania a

jugoszláv ügynökökkel, tőlük a magyar pártra és a jugoszláv politikai emigránsokra is kompromittáló adatokat kellett szereznie.¹³²

Természetesen Brankov vallomástétele a többi vádlottéhoz hasonlóan egy előre meghatározott koreográfia szerint zajlott, abban a spontaneitásnak nem vagy csak minimálisan volt szerepe. A megkonstruált vádakhöz hasonlóan, a vallomások is megszerkesztettek és előre betanultak voltak, a magolás látszatát pedig közbevetésekkel próbálták eloszlatni.¹³³ Az azonban már a kirakatper vádiratát, a nyilvános tárgyaláson tett vallomások, az utolsó szó jogán elmondottakat és az ítéletet tartalmazó propagandakiadványt (az úgynevezett *Kék könyvet*) kézbe vevő, kellően jó memóriával rendelkező olvasónak is feltűnhetett, hogy nem minden úgy hangzott el a tárgyalásról az esti fő műsoridőben két részletben, a Magdolna utcában rögzített hanglemezekről, felvételről beszámoló rádióadásban, mint ahogy azok a a könyvben megjelentek. A hallott és az írott verzió közötti eltérés a témával foglalkozó történészek előtt is jól ismert, arra már Hajdu Tibor is utalást tett úttörő tanulmányában.¹³⁴ Zinner Tibor Rajk László vonatkozásában részletesen megvizsgálta a tárgyalásról készített gyorsírástól a jegyzéseket, valamint azok többszörösen javított, gépelt átiratait.¹³⁵

Ahogy Rajk László, úgy a perben harmadrendű vádlott Brankov esetében is számos stiláris javítást vehetünk észre az iratok összevetésekor, és szép számmal találunk tartalmi eltéréseket is.¹³⁶ Az eredeti

¹²⁹ Uo. 115.

¹³³ Egy esetben a tárgyalást vezető elnök, miután Brankov fejből sorolni kezdte a második világháború alatt Jugoszláviában tartózkodó amerikai és brit misszió tagjait, rákérdezett: „Erre olyan jól emlékszik? Mert látom, hogy mostanáig egyáltalán a jegyzeteit sem használta, ezt a sok nevet is teljesen emlékezetből mondotta.” Brankov erre azzal felelt, hogy a nevek azért emlékezett olyan jól, mert a „háború alatt kívülről kellett nekünk tudni, hogy kik ezek, hogyha találkozunk velük.” Uo. 99.

¹³⁴ Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és frázisai. *Társadalmi Szemle*, 1992/11. 17–36.

¹³⁵ Zinner Tibor: A kék könyv a Rajk–Brankov-ügyről. Hazugságok és elhallgatások. *Kriminológiai Tanulmányok* 49. Budapest, 2012. 193–210. és a nyilvános tárgyalás történetébe ágyazottan: Uő: „A nagy politikai affér”. II. kötet. 91–282.

¹³⁶ A gyorsírástól a jegyzésekről készített, összesen 108 oldal gépelt szövegben szinte nincs olyan oldal, ahol legalább egy eltérésre ne bukkannánk. Számszakilag többségük stiláris javítás, az értelmet nem zavaró szórendcsere vagy a szöveg olvasását megkönnyítő tagolásával és a nyelvi központosítással (mon-

¹²⁹ Uo. 16–17.

¹³⁰ Uo. 104.

¹³¹ Uo. 94–95.

változat szövegét olvasva kiderül, Brankov többször megbicsaklott a lecke felmondásában, összekevert egyes részleteket, megismételt már korábban vallottakat vagy éppen olyan részekre utalt vissza, amelyek még nem hangzottak el a vallomástétel során. A *Kék könyvből* rendre kimaradtak azok a részek is, amelyek Brankov elbizonytalanodására utaltak. Túl azon, hogy ezáltal stilisztikailag sikerült veretesebbé tenni a szöveget, a lényeg veszett el. Az olvasóban természetesen a kétség legparányibb szikrája sem merülhetett fel, így azokat a részeket is kigyomlázták, ahol Jankó Péter tárgyalásvezető bíró gyakorlatilag Brankov szájába adta, mit is kellene mondania.¹³⁷

A két szövegvariáns közötti lényegbevágóbb eltéréseket az első tárgyalási nap vége felé és a második tárgyalási napon elhangzottak és a publikáltak között találhatunk. Mindez arra is utalt, hogy Brankov is ember volt, elfáradt, kezdte elfelejteni a betanult szöveget. Különösen a Rajk és Ranković kelebiai megbeszélését és a paksi csőszkunyhóban tartott konspiratív találkozót taglaló részeknél figyelhetünk fel erre. Itt gyakran több bekezdésnyi szöveg is kimaradt a véglegesített változatból.¹³⁸

A nyomtatott szövegből egyébként Brankov életének két, meghatározó életrajzi eleme – emigrálásának valódi mozgatórugói és Mojić meggyilkolásában játszott szerepe – szinte teljesen hiányzik. Előb-

datközi és mondatvégi írásjelek használata) áll összefüggésben. Sok esetben az idegen vagy idegen hangzású neveket javították. Az, hogy a gyorsírással jegyzőkönyvet készítő vagy azt utólag átíró gyors- és gépirók Vidákovics Mária helyett Vidákovics Miriát, Karagics Eduárd helyett Karandics Eduárdot vagy Horváth (Hönigsberg) Ottó helyett Phönix, vagy a sokkalta inkább kézzelfekvő Königsberg Ottó formulát használták, inkább az ő, sem pedig Brankov aktuálpolitikai ismeretekkel kapcsolatos hiányosságának tudhatjuk be. Elsősorban a jugoszláv partizán mozgalmi nevek használatában kevésbé jártas hétköznapi olvasónak szólhatott, hogy a végső változatban az „Öreg” helyett „Tito” került a szövegbe. MNL OL XIX-A-24-b 180. doboz. 9. dosszié. 75., 76., 94. és 97.

¹³⁷ Mint például a gépelt szöveg 147. oldalán: „Hogy talán irányítsam ezt a nagy anyagot”. Egy sokat mondó példát a második tárgyalási nap elejéről is hoznék. Miután Brankov tételesen kezdte felsorolni a jugoszláv követség hírszerző munkatársait, tévedésből „Zsokail ezredest” mondott. Jankó rögtön közbe is szólt: „Zsokail”, mire észbe kapva Brankov már helyesbített is: „katonai attasé”. Mintha csak egy színházi szövegpróbán lettünk volna. Uo. 12.

¹³⁸ MNL OL XIX-A-24-b. 180. doboz. 9. dosszié. 154. és 180. oldalaktól.

bi kapcsán megemlíttette, hogy miután elhibázottnak látta Tito és a jugoszláv vezetés politikáját, az MDP Központi Vezetőségének több tagjával is érintkezett. Döntő elhatározása előtt családtagjait is Magyarországon szerette volna biztonságban tudni, Rákosit csak ezt követően kereste volna fel személyesen, de erre moszkvai letartóztatása miatt már nem kerülhetett sor. Túl azon, hogy Brankovnak sikerült egy bő fél évet egybemosnia, az MDP vezetőire is terhelőnek tűnő kijelentésének semmi esetre sem maradhatott nyoma,¹³⁹ ahogyan az sem illett a per koncepciójába, hogy Brankov Mojić meggyilkolásában játszott szerepe kapcsán hosszasan mentegetőzött, már-már a tárgyalást vezető bírót is összezavarva.¹⁴⁰ Mindössze azt ismerte be, hogy tudomása volt a gyilkosságról.¹⁴¹

Brankov az 1949. szeptember 24-én kiszabott ítéletet megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hiszen biztosra vette, hogy Rajk Lászlóhoz hasonlóan őt is halálra fogják ítélni. Végül „csak” életfogytiglani börtönbüntetést kapott. Az enyhébb ítélet hátterében személy szerint

¹³⁹ Uo. 202–203.

¹⁴⁰ Uo. A második tárgyalási nap jegyzőkönyve 23–24.

¹⁴¹ Uo. 117. Habár lehetséges, hogy makacssága nem volt több előre betanult színjátéknál, ami mindössze a nézők megtévesztését szolgálta, véleményem szerint őszinteségét támasztja alá, hogy harminc év távlatából is úgy emlékezett vissza, hogy a kihallgatások „végén egy olyan jegyzőkönyvet tettek elé, amelyikből Belkin kihagyta a Boarov–Mojić-ügyet és még néhány apróságot. Más lapra tartozik, hogy a tárgyaláson egyszer csak előlép Boarov, mint a vád tanúja, és elmondja az egész mesét, hogy én utasítottam gyilkosságra és adtam a pisztolyt stb.” Bokor: *A harmadrendű vádlott*. 67. Állítását alátámasztja Timár István volt ÁVH ezredes visszaemlékezése, miszerint a „nyomozás és a kihallgatások során nem került szóba Lazar Brankov neve, legalábbis olyanként nem, mint aki felbujtó lett volna vagy éppen utasítást adott volna Boarovnak Mojić meggyilkolására.” Brankov ártatlansága mellett szól emigránstársa, a később egy más per után szintén börtönbe került Milutin Stevanović visszaemlékezése is. Az emigráció mindennapjainak egyhangúságában regény után keresve akadt a kezébe egy köteg gépelt papír, amely egy bírósági tárgyalás szövegkönyve volt. A betoldások és megjegyzések alapján Stevanović számára nyilvánvaló volt, hogy azt maga Brankov írta, „egy olyan perhez, amelynek a Mojić-gyilkosságon keresztül kellett volna igazolnia a magyar párt és a magyar vezetés elleni titoista összeesküvés vádját.” Vagyis a szövegkönyvben Brankov éppen tisztára kívánta magát mosni a gyilkosságra való felbujtás vádjá alól. Gellért Kis: *Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság?*. 28–29.

azt az okot vélte meghúzódní, hogy külföldi állampolgárként hazatérésért nem ítélték halálra.¹⁴²

A Rajk-per a nemzetközi kapcsolatokban is betöltötte a neki szánt szerepet és valóban megfelelő ürügyet szolgáltatott a Jugoszlávia elleni nyomásgyakorlás fokozásához. Ennek újabb elemeként a Szovjetunió szeptember 28-án felmondta a Jugoszláviával 1945. április 11-én Moszkvában megkötött barátsági és együttműködési szerződést, majd október 25-én nem kívánatos személynek nyilvánították Karlo Mrazović moszkvai jugoszláv nagykövetet, és kiutasították az országból. A jugoszláv nagykövet valójában már áprilisban távozott a Szovjetunióból, azóta Lazar Latinović látta el ügyvivőként a jugoszláv nagykövetség vezetését. Azonban nem sokáig, mert november 16-án őt is kiutasították az országból. A Szovjetuniót követve a többi kelet-európai ország sorra mondta fel a Jugoszláviával kötött barátsági szerződést, legkorábban Magyarország és Lengyelország. Az 1949. szeptember 30-i lépéssel Rákosi valószínűleg élére akart állni a Tito-ellenes kampánynak. A magyar és a lengyel lépést október 1-jén Románia és Bulgária, október 4-én Csehszlovákia követte.¹⁴³ Az albán–jugoszláv szerződést azonban nem Hoxháék, hanem végül Jugoszlávia mondta fel november 12-én.¹⁴⁴

Ezzel párhuzamosan, 1949 októberében az Egyesült Államok aktív és Nagy-Britannia hallgatólagos támogatásával Jugoszláviát beválasztották a Biztonsági Tanács nem állandó tagjai közé. A lépést Andrej Visinszkij, a Szovjetunió egykori legfőbb ügyésze, 1949–1953 között külügyminisztere és hangvételű beszédében ítélte el a Közgyűlésben. A Szovjetunió ugyanis a hallgatólagosan Kelet-Európának fenntartott helyre a csehszlovák delegációt szánta volna. Nagy-Britannia egyébként éppen a hallgatólagos egyezség miatt az első körben nem is támogatta Jugoszlávia megválasztását. Attól tartottak ugyanis, hogy a brit domíniumokat illető helyre a Szovjetunió saját jelöltet fog állítani. A második körben végül tartózkodásukkal mégis elősegítették Tito megválasztását. Az Egyesült Nemzetekben történt lépések egyenes

¹⁴² Bokor: *A harmadrendű vádlott*, 69.

¹⁴³ *White Book*, 448–452.

¹⁴⁴ Uo. 164–173

következményeként 1949. november 29-én, az első jugoszláv állam kikiáltásának napján, a Tájékoztató Iroda Galyatetőn megrendezett ülésén minden eddiginél erősebb hangvételű határozatban ítélték el Jugoszláviát.¹⁴⁵

Dušan Vidović elrablása. Egyéni koncepciók perek az emigránsok körében

Brankov letartóztatását és elítélését követően három évvel később, 1952. november 15–17. között rendeztek Budapesten hasonló – bár kisebb volumenű – a jugoszlávellenes propagandát szolgáló kirakatpért. A történések megértéséhez 1952. február közepéig kell visszamenünk. Ekkor tűnt el a Brankovval együtt emigráló egykori jugoszláv katonai attaché, Dušan Vidović. A magyar hatóságok szinte azonnal azt feltételezték, hogy az emigráns diplomata a jugoszláv hírszerzés kémjeként, az UDB ügynökeként tevékenykedett az országban. Segítőit is a politikai emigránsok körében vélték megtalálni. Feltételezésük bizonyos szempontból érthető. 1949-től kezdődően a két ország között szabályos kémháború alakult ki (noha az ellenséges ügynökök határon történő átdobása tekintetében ellentmondásos adatok találhatók a forrásokban). Ma már az is nehezen dönthető el,

¹⁴⁵ Jugoszlávia megválasztásához lásd: Beatrice Heuser: *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953*. London–New York, Routledge, 1989. 110–112. Visinszkij beszédének részletét angolul lásd: *White Book*: i. m. 181–182, magyarul: Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története (1948–1949). Ideológiai vádak a korabeli forrásokban*. Egyetemi szakdolgozat, kézirat, Szeged, 2005. 84–85. A Tájékoztató Iroda határozata magyarul is olvasható: *A Tartós Békéért, a Népi Demokráciáért!* 1949. november 29., 4. és *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban*. 262–266. Érdekes, hogy 1955-ben éppen fordított helyzet állt elő az amerikai–brit relációban. Ekkor Törökország megüresedett helyére Nagy-Britannia szorgalmazta Jugoszlávia megválasztását, míg az Egyesült Államok a Fülöp-szigeteket látta volna szívesen a Biztonsági Tanácsban. Harmincöt eredménytelen szavazás után José Maza chilei ENSZ-nagykövet salomoni döntése oldotta meg a kialakult ponthelyzetet. Javaslatára megfélezték a két éves ciklust, így az első évben Jugoszlávia, utána pedig a Fülöp-szigetek lett a Tanács nem állandó tagja. Harold Macmillan: *Tides of Fortune 1945–1955*. New York–Evanston, Harper & Row, 1969.

hogy valóban minden egyes esetben konkrét ügynöki tevékenység húzódott-e meg a háttérben.¹⁴⁶ A magyar hatóságok attól is joggal tartottak, hogy a jugoszláv állambiztonsági szervek a politikai emigránsok soraiba is megpróbálnak beépülni. Ne feledjük, hogy emigrálásukat megelőzően többen valóban a jugoszláv hírszerző szervek kötelékébe tartoztak. Másfelől – az időpontot tekintve – kínos blamázs lehetett a magyar titkosszolgálatok számára, hogy több mint három éven át szabadon grasszállhatott Magyarországon egy „hivatásos spion.” Ma már tudjuk, hogy Vidovićet a kalandor természetű Bálint László és különítménye rabolta el.¹⁴⁷

Korántsem ez volt az első eset, hogy az UDB megpróbált egy-egy számára zavaróan terhessé vált emigránst visszarabolni, a művelet sikertelensége esetén likvidálni. A jugoszláv állambiztonság ez irányú

¹⁴⁶ Az Államvédelmi Hatóság kimutatása szerint 1950-ben 91, egy évvel később 66 jugoszláv ügynököt fogtak el. A Határőrség Országos Parancsnoksága 1951. évi kimutatása némileg több, 74 UDB ügynök elfogásáról tesz említést, közülük 63-at a magyar–jugoszláv határon kapcsoltak le. Egy évvel később a határon be- és kifelé összesen 83, 1953-ban, az enyhülő légkörnek is betudhatóan 43 UDB-ügynököt fogtak el a határőrök. ÁBTL A-2127/24. 170–179., ÁBTL 3.2.5. O-8-014/4. 226., MNL OL XIX-B-10. 1951. 18. doboz 349. ő. e., 1952. 17. doboz. 314. ő. e. és 1953. 15. doboz. 190. ő. e.

¹⁴⁷ Bálint László már az 1930-as években több bűncselekményt követett el és nem egy zsarolási ügy köthető a nevéhez. Saját vallomása szerint 1949-ben, a Markó utcai fogházból először Princz Gyula ÁVH-s tisztnek írt leveleiben, majd személyes találkozásukkor a magyar állambiztonsági szerveknek is felajánlotta szolgálatait. 1950 májusában családjával együtt Jugoszláviába távozott, ahonnan az UDB megbízásából 1952. január 29-én illegálisan tért vissza. Feladatául a politikai emigránsok magyarországi vezetőinek elrablását és átszöktetését kapta, azt egyesével kellett volna végrehajtania. Elsőként a jugoszlávok szemében legfontosabbnak tekintett Dušan Vidovićtel kellett kezdenie. 1952. február 16-án munkahelyéről, a Domonkos utcai szerb gimnáziumból csalták magukkal, majd sötétedés után a budapesti Háros-szigeten egy gyilkosság helyszínélését mímelve ejtették fogságba. Még az éj leple alatt Mohács alatt vitték át a magyar–jugoszláv határon. ÁBTL 3.1.9. V-88800/1. 9–11., 130. és V-888000/2. 113. Bálint László életrajzát, az emberrablások részletes lefolyását az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában a Bálint-ügy kapcsán nyitott vizsgálati dossziék alapján ismerteti: Bálint László: *Fedőneve: „Bán László”*. Szeged, Bába, 2005. (A szerző és az emberrabló között csak névazonosság áll fenn.) A határon áterve Vidovićet elrablóit átadták az UDB illetékes szerveinek, további sorsáról nem rendelkezem megbízható információval.

törekvéseiről az ÁVH legkésőbb 1950 júniusától tudomással bírt,¹⁴⁸ de az emberrablás lehetőségével a magyar állambiztonsági szerveknél érdemben mégsem foglalkoztak. Helyette 1952. március 3-án a hatóságok letartóztatták a munkahelyéről, a *Za ljudsko zmago* emigráns lap szerkesztőségéből távozó Savo Novakovićet.¹⁴⁹ Egy hónap leforgása alatt Branislav Doroslovački, Ozren Krstonošić, Milutin Stevanović, Živorad Todorović és Albert Svetina is előzetes letartóztatásba került.¹⁵⁰ Letartóztatásuk minden esetben Vidović elrablásával függött össze, de a perükben felhasznált vádak alátámasztásánál legalább ennyire fontossá vált a Lazar Brankovhoz fűződő személyes és munkakapcsolatuk is.

Mindemellett a most letartóztatott emigránsok és a magyar állambiztonsági szervek kapcsolata korántsem volt új keletű. Az UDB ténykedése és esetleges merényletkísérletei miatt szükségessé vált az emigráns kolónia tagjainak védelme, ami azonban kiegészült ellenőrzésükkel, megfigyelésükkel is. A diplomata csoport tagjaként az állambiztonság emberei Milutin Stevanovićet és Ozren Krstonošićet legkésőbb 1949 őszétől folyamatos megfigyelésük alatt tartották; Krstonošić esetében beszerzése is komolyabban felmerült.

Annak ellenére, hogy a fentiek alapján az állambiztonság kellő, valósnak vélt információval rendelkezhetett, a per előkészületeire, az első kihallgatásokra, a gyanúsított jegyzőkönyvek és a vádirat elkészültére mégis hónapokat kellett várni. Abból a szempontból ez mindenképp érdekes, hogy az Állambiztonsági Hatóságnak általában nem esett nehezére hamis terhelő adatok begyűjtése és azok alapján koholt vádpontok felállítása; a Dušan Vidovićtyel feltételezett ügynöki kapcsolat alátámasztása azonban úgy tűnik, mégsem ment simán. A vádlottakat első alkalommal csak 1952. augusztus 22–26. között hallgatták ki, a vádiratokat a budapesti államügyészség szeptember 5-én küldte meg az ügyekben első fokon eljáró megyei bíróságoknak.¹⁵¹ A tárgyalást 1952.

¹⁴⁸ ÁBTL 3.2.5. O-8-014/3. 95.

¹⁴⁹ ÁBTL 2.1. IV/30-a. 26.

¹⁵⁰ Krstonošićet 1952. március 27-én, Branislav Doroslovačkit és Albert Svetinát másnap (március 28-án), Milutin Stevanovićet és Živorad Todorovićet április 1-jén tartóztatták le. ÁBTL 2.1. IV/46. 61. és IV/47. 4.

¹⁵¹ Leghamarabb, 1952. augusztus 22-én Krstonošić ügyében készült el a gyanúsított jegyzőkönyv, amit három nappal később Savo Novaković, Albert Svetina, Milutin

szepember 17-én, Savo Novaković és Živorad Todorović ügyében szeptember 24-én tartották.¹⁵²

Az első fokon eljáró bíróság a legsúlyosabb ítéletet Ozren Krstonošićre és Branislav Doroslovačkira szabta ki. Előbbi bűnösnek mondta ki kémkedés, a demokratikus államrend megdöntése, fegyverrejtegetés és a külföldi fizetőeszköz beszolgáltatásának elmulasztása (devizagazdálkodás) vádjában. Főbüntetésül 15 év börtönbüntetésre, mellékbüntetésül teljes vagyonek kobzásra és a közügyektől tíz évnél eltiltásra ítélte.¹⁵³ Kémkedés büntetésében, a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel büntetésében, lőfegyver és lőszerrejtegetés büntetésében ezzel teljesen megegyező büntetést szabtak ki Branislav Doroslovačkira is.¹⁵⁴ Albert Svetinát és Milutin Stevanovićet 10–10 év börtönbüntetésre ítélték, az előbbi kémkedés, az utóbbit kémkedés, lőfegyver- és lőszerrejtegetés büntetésében mondván ki bűnösnek. Albert Svetinát a főbüntetés mellett mellékbüntetésként teljes vagyonek kobzásra is ítélték, és tíz évre eltiltották a közügyek gyakorlásától.¹⁵⁵ Mindössze egy rendbeli fegyverrejtegetés büntetésében találta bűnösnek a bíróság Savo Novakovićet. Főbüntetésül azonban így is 5 év börtönbüntetést, mellékbüntetésként a közügyektől való 5 évnél eltiltást kapott.¹⁵⁶ Tiltott határátlépés büntetésében kísérletében és egy rendbeli társadalmi tulajdon ellen elkövetett lopás büntetésében (egy selejtes gépszíj eltulajdonítása miatt) találták bűnösnek Živorad Todorovićet, akit szintén 5 év börtönbüntetésre ítélték.¹⁵⁷ Mellékbüntetésként azonban már súlyosabb ítéletet

Stevanović és Živorad Todorović jegyzőkönyve követett. Végül, augusztus 26-án a Branislav Doroslovačkira vonatkozó jegyzőkönyv is elkészült. ÁBTL 2.1. IV/27. 370., IV/30-a. 7-8., IV/45-a. 7-9., IV/46. 8-10., IV/47. 6-8. és IV/9. (V-85138) 9-11.

¹⁵² ÁBTL 2.1. IV/47. 24-29. és IV/30-a. 15.

¹⁵³ ÁBTL 2.1. IV/27-a. 10.

¹⁵⁴ ÁBTL 2.1. IV/9. (V-85138).

¹⁵⁵ ÁBTL 2.1. IV/45-a. 20. és IV/46. (V-85138). 20.

¹⁵⁶ ÁBTL 2.1. IV/30. 9.

¹⁵⁷ A hatályos magyar törvények mind a tiltott határátlépést, mind annak kísérletét államellenes bűncselekménynek tekintették, amely súlyos büntetőjogi következményeket vont maga után. Már önmagában a tiltott határátlépés kísérlete is öt évig terjedő szabadságvesztéssel volt sújtható. A kiszabott büntetési tételek rendre a maximumhoz közelítettek (a bíróságok általában 3-4 évig terjedő

hoztak: a közügyektől eggyel több, 6 évre tiltották el.¹⁵⁸ Az előzetes letartóztatásban eltöltött időt az ügyükben futószalagon ítélező bíróság minden esetben beszámítandónak vette.¹⁵⁹

A még gyanúsítottként készített jegyzőkönyvek, a vádiratok, továbbá a zárt tárgyalásokon kihirdetett ítéletek, valamint azok indoklása alapján részleteiben is megvizsgálhatjuk, mely cselekmények képezték az egyes vádpontok alapját. Az egyik visszatérő elemet fegyverrejtegetésük jelentette,¹⁶⁰ de ennél sokkal fajsúlyosabb volt állítólagos kémtevékenységük. A vádak szerint mind Doroslovačkit, mind Krstonošićot még 1947 nyarán beszervezték. Doroslovački feladatául („Szrgyán” fedőnévvel) elsősorban a Magyarországon élő délszlávok megfigyelését kapta.¹⁶¹ Bizalmi állását felhasználva Krstonošić főként a magyarországi politikai és gazdasági helyzettel összefüggő információkat szolgáltatott a jugoszláv hatóságoknak. Állítólagos kémtevékenységük mellett

szabadságvesztést róttak ki büntetésül), amely egyértelműen jelezte az elrettenésre és a megtorlásra irányuló törvényalkotói szándékot. Jobst, 2015: 80–81. A vonatkozó 1948. évi XLVIII. törvény szövege elérhető: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8330><http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8330>, a hozzáférés ideje: 2015. április 27.

¹⁵⁸ ÁBTL 2.1. IV/47. 29.

¹⁵⁹ Az elsőfokú tárgyalás Živorad Todorović esetében bizonyíthatóan mindössze 15 percig tartott. Az arról készített jegyzőkönyv szerint 9.15-kor kezdődött és fél 10-kor már véget is ért. ÁBTL 2.1. IV/47. 24. Savo Novaković pedig azt hangsúlyozta a perújrafelvétel során, hogy az alapeljárásban első fokon ügyében mindössze három percig tartott a tárgyalás. ÁBTL 2.1. IV/30-a. 53/21.

¹⁶⁰ Az emigránsoknál lévő fegyverek korántsem 1952 őszén kezdték el izgatni az állambiztonság embereit. Branislav Živkov („Kobra”) már 1951. május 21-én arról jelentett, hogy az emigránsok közül Doroslovački, Stevanović, Krstonošić és Vidović rendelkezik pisztollyal, azokat emigrálásakor Brankov hozta magával a jugoszláv követségről. Továbbá Karlo Mrazović revolvéré (amellyel Boarov állítólag agyonlőtte Miloš Mojićet) és két golyószóró is az emigránsok villájában volt található. Sőt, arról is értesült, hogy Novaković tulajdonában is van egy revolver, amit minden bizonnyal Dušan Vidović-től kaphatott. Állításait bizonyos „Kovács” fedőnevű ügynök 1951. július 5-i jelentésében részben megerősítette. Azt, hogy a kérdés az ÁVH-t komolyabban is foglalkoztatta, alátámasztani látszik az is, hogy erre vonatkozólag 1952 januárjában egymás után több emigránst is tanúként hallgattak ki: január 22-én Kovács Lászlót, két nappal később Branislav Živkovot, január 30-án pedig a követségről Brankovval együtt emigráló titkárnőt, Balassa Klárát. ÁBTL 2.1. IV/45. 57., 100. és 113–114.

¹⁶¹ ÁBTL 2.1. IV/9. 13. és 13/2.

a Tájékoztató Iroda bukaresti határozatát (1948. június 28.) követően mindketten titóista brosúrák és propagandaanyagok terjesztésében is részt vettek. Emigrálásukra – úgymond – a magyar hatóságok megtévesztése érdekében (és az ekkor már életfogytiglani börtönbüntetését töltő Lazar Brankov rábeszélésére) került sor, romboló tevékenységüket „az emigráció leple alatt”, politikai emigránsként is folytatták. A Magyar Rádiónál szerzett tapasztalataikról, észrevételeikről Brankovnak továbbra is jelentettek. Információikat elsősorban Fenyő Bélától, a rövidhullámú osztály vezetőjétől és Szegedi Emil vajdasági kötődésű újságírótól, a *Szabad Nép* rovatszerkesztőjétől szerezték be, azokat személy szerint Brankovnak továbbították.¹⁶² Korántsem véletlen, hogy a hatóságok kapcsolatot próbáltak találni a most perbe fogott emigránsok és a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként elítélt, életfogytiglani börtönbüntetését töltő egykori követségi attasé között, ahogy az sem, hogy a rádiónál végzett állítólagos kémtevékenységük mind a per előkészítése, mind a tárgyalás során kitüntetett szerepet kapott.

Amíg Krstonošić és Doroslovački esetében elsősorban Brankovhoz fűződő kapcsolatuk képezte a kémkedéssel kapcsolatos vád alapját¹⁶³, a többiek esetében már egyértelműen a Dušan Vidovičtyel meg-lévő személyes ismeretségük dominált.¹⁶⁴ Bizonyos értelemben kakukktojást jelentett Živorad Todorović, hiszen az ő esetében a társadalmi tulajdon meglopásán túl 1950 novemberében Csehszlovákiába irányuló szökési kísérletét hozták fel terhelő adatként. Kémkedésről vagy fegyverrejtegetésről viszont esetében nem volt szó, még akkor sem, ha a korszak hisztérizált légkörében az ÁVH mindig gyanakvó, mindenben összeesküvést, kémtevékenységet sejtő illetékesei akár találhattak volna gyújtózsinórként szolgáló mozzanatot.¹⁶⁵ Feltehetően

¹⁶² ÁBTL 2.1. IV/9. 14–15., 20. és IV/27. 370. és IV/27-b. 17.

¹⁶³ ÁBTL 2.1. IV/9 (V-85138). 14. és 2.1. IV/27. 370.

¹⁶⁴ Ozren Krstonošić esetében mindössze az jelentette a kapcsolatot Vidovičtyal, hogy a külföldi fizetőszköz beszolgáltatásának elmulasztása vádpont alapját képező 508 amerikai dollárt (amit egyébként még Brankov vett magához) az „álemigráns” Vidovičtól kapta. ÁBTL 2.1. IV/27-a. 12.

¹⁶⁵ 1952. április 29-én ugyanis kihallgatták azt az Ivan Galíct, akit 1951-ben kizártak az emigránsok kolóniájából, majd később testvérével együtt többrendbeli gazdasági bűncselekmény elkövetésének gyanújával tartóztattak le. Vallomása során Galíc kitért arra, hogy amikor 1951 nyarán, a Balaton felé tartó vonaton

azért nem, mert Todorović nem tartozott a jugoszláv követség diplomatái közé, gyári munkásként pedig nem játszott szerepet a Tito elleni rágalmak fenntartásában. Miközben tehát a kihallgatások során elérendő cél eleve adott volt, a séma megtöltése konkrét tartalommal bizonyos határok között változatosságot is mutathatott. Habár az emigránsok kapcsán néhány vádpont sztenderdnek tekinthető (határ illegális átlépése, kémtevékenység), az már esetleges volt, hogy az esetenként számos vádkezdemény közül a hatalom illetékesei végül mely pontokra kívánták alapozni a végleges koncepciót.

Ahogy 1949-ben Brankov, úgy most sem tett minden vádlott teljes beismerő vallomást,¹⁶⁶ a bíróság azonban ennek ellenére sem látta indokoltnak, hogy tanúk meghallgatásával tisztázza az ellent-

utazva egy repülőtér közelében haladtak el, Todorović az alábbiakat mondta: „Látod, ezt jó volna feljegyezni, mert erre még nekünk szükségünk lehet, ez még kell valakinek! Továbbhaladt a vonat, amikor újból megszólított és a figyelme-et a vasút jobboldalára terelte. A vasút jobboldalán volt egy üzem, amire Zsiga azt mondotta: Nézd, ez egy fegyvergyár, ezt is jó lenne feljegyezni. Kb. 2 perc gondolkodás után folytatta a beszédét Zsiga. Ezt nem is fontos feljegyezni, hisz a papírt, azt könnyen megtalálják az embernél, ezt csak jól fejben kell tartani.” ÁBTL 2.1. IV/47. 18. Galíc állítását szembesítésükkor (május 16-án) is fenntartotta, Todorović azonban határozottan tagadta, hogy elhangzott volna a fenti kijelentés, ahogyan azt is, hogy 1951 nyarán Ausztrián át az Egyesült Államokba, Dušan Vidović eltűnését követően pedig Jugoszláviába történő visszaszökését tervezte volna. ÁBTL 2.1. IV/47. 11–20. Valószínűleg a vizsgálótisztek sem adtak sok hitelt Galíc állításának, hiszen azokat sem Todorović augusztus 25-i kihallgatásán, sem a későbbiekben nem hozták fel vádpontként.

¹⁶⁶ Doroslovački azt ugyan elismerte, hogy sor került beszerzésére, és emigrálásakor Brankovtól valóban átvett négyezer forintot, azt azonban már tagadta, hogy Brankovnak jelentett volna. Az átvett, valóban jelentősnek számító pénzösszeget pedig tartozásai rendezésére fordította. Azt Ozren Krstonošić is határozottan tagadta, hogy ellenséges kémtevékenységet folytatott volna vagy tevékenyen részt vett volna olyan szórólapok terjesztésében, amelyek a jugoszláv hivatalos álláspontot népszerűsítették. Elismerte ugyanakkor, hogy valóban hivatalos engedély nélkül hordott fegyvert magával, a fegyvertartás szükségességét azonban személyes önvédelemmel indokolta. Arról, hangsúlyozta a tárgyaláson elmondott beszédében, az ÁVH is tudott. Csakúgy, mint az egyébként csak megőrzésre átvett 508 dollárról. Krstonošićhez hasonlóan Albert Svetina és Milutin Stevanović is tagadta, hogy beszerverték volna; bűnösnek csak fegyverrejtegetésben, Živorad Todorović csak a gépszíj eltulajdonításában érezték magukat. ÁBTL 2.1. IV/9. (V-85138). 19., ÁBTL 2.1. IV/27-a. 12., valamint ÁBTL IV/45-a 15., IV/46. 15. és IV/47. 10.

mondásos részleteket. Az ítélet meghozatala előtt mind Krstonošić, mind Doroslovački élt az utolsó szó jogával, és kétségbeesetten próbálták meggyőzni a bíróságot kommunista ideológiai elkötelezettségükről. Talán csak ekkor tudatosult bennük a vádak súlyossága és a kiszabható büntetés nagysága. Beszédében, amely igencsak viszatükrözte a kor légkörét és nyelvezetét, Doroslovački kommunista múltját hangsúlyozta: „14 éves korom óta harcolok a szocializmusért. Háború alatt a Horthy fasiszta rendőrség kilencszer tartóztatott le. A tőlük elszenvedett verések következtében süketültem meg bal fülemre.”¹⁶⁷ Emigrációs tevékenységével próbált érvelni Ozren Krstonošić, aki kihangsúlyozta: „Három vonalon is dolgoztam a Tito elleni harcban. Hatvan oldalas broszúrát írtam Tito ellen.”¹⁶⁸ Magyar és délszláv újságokba írtam cikkeket. Harminc nagy népgyűlést tartottam délszláv falvakban, melyekben lelepleztem Titót.”¹⁶⁹ Mindezzel azonban már nem tudták érdemben befolyásolni a bíróságot az elmarasztaló ítélet meghozatalában.

A hatóságok most is figyeltek a korabeli jogszerű eljárás látszatára. Az ekkor kihirdetett ítélet csak Savo Novaković esetében emelkedett jogerőre,¹⁷⁰ a többiekénél mind a vád, mind a védelem élt a fellebbezés lehetőségével. Živorad Todorović ügyében már három héttel az elsőfokú ítélet kihirdetését követően, 1952. október 17-én összeült a fellebbviteli bíróság, a benyújtott fellebbezéseket azonban elutasította.¹⁷¹ Hasonlóan jártak el november 3-án Albert Svetina, Milutin Stevanović, november 10-én Ozren Krstonošić, valamint november 17-én Branislav Doroslovački ügyében. A bíróság mind a négy esetben alaptalannak minősítette és elutasította a beérkezett fellebbezéseket, helybenhagyva ezzel az első fokon meghozott ítéleteket.¹⁷²

¹⁶⁷ ÁBTL 2.1. IV/9. 19.

¹⁶⁸ Az utolsó szó jogán emlegetett broszúra valóban megjelent nyomtatásban: Krstonošić O.: *A Tito-klikt népellenes kultúrpolitikája*. Budapest, Művelt Nép, 1951.

¹⁶⁹ ÁBTL 2.2. IV/27-b. 20.

¹⁷⁰ ÁBTL 2.1. IV/30-a. 15.

¹⁷¹ ÁBTL 2.1. IV/47. 41.

¹⁷² ÁBTL 2.1. IV/9. (V-85138) 59., IV/27-a 16., IV/30-a. 15. és IV/45-a. 48. Branislav Doroslovački ügyében a Legfelsőbb Bíróság eredetileg szintén november 10-én tárgyalta volna a benyújtott fellebbezéseket. Az általam átnézett iratokban

Miközben zajlott a hat politikai emigráns perének előkészülete és lefolytatása, olyan, nem várt esemény történt, amely egy jogállamban sorsukra nézve is döntő fordulatot hozott volna. Különítményével Bálint László ismét átlépte a jugoszláv–magyar határt, azért, hogy Dušan Vidović után Gojko Trbovićet is elrabolják. Mivel esetében nem jártak sikerrel, szeptember 11-én Boris Verstovšeket csalták törbe. Szeptember 24-én (aznap, amikor Budapesten a bíróság Savo Novaković és Živorad Todorović ügyét tárgyalta) a határőrök Szeged közelében feltartóztatták a foglyukkal lassan két hete a jugoszláv határ felé tartó emberrablókat. Az akció során tűzharcba keveredtek, magát Bálint Lászlót is megsebesítették és fogságba ejtették.¹⁷³ Ahogyan 1948 októberében Brankov emigrálását, most Bálint László perét kívánták a magyar hatóságok felhasználni a Jugoszlávia elleni propaganda hadjárat során.¹⁷⁴ Erre már csak amiatt is égetően szükségük lehetett, mert 1952. július 28-án Ujhelyi György államvédelmi alhadnagy, a mohácsi alosztály vezetője egy katonai hátizsáknyi, szigorúan titkos államvédelmi anyaggal együtt Jugoszláviába szökött. Lépését a jugoszlávok a propagandahadviselés terén a legteljesebb mértékben kiaknázták, saját kampányukat a perrel egy időben maximális fokozatra kapcsolták.¹⁷⁵ Bálint László fogságba ejtésével ugyanakkor megdőlt a hat po-

nem találtam arra vonatkozó konkrét adatot, hogy erre végül miért csak egy héttel később került sor. ÁBTL 2.1. IV/9. (V-85138) 50. Albert Svetina esetében a fellebbviteli tárgyaláson a közvádoló visszavonta a korábban benyújtott súlyosbítási kérelmét. ÁBTL 2.1. IV/46. 46.

¹⁷³ Bálint 1952. augusztusi újbóli átjövételére vallomásaiban és a feljegyzésekben eltérő napokat (augusztus 21. vagy augusztus 27.) találhatunk. ÁBTL 3.1.9. V-88800/1. 11. és ÁBTL 3.1.9. V-88800/2. 25. o.

¹⁷⁴ Erre utal az az 1952. október 10-én írt feljegyzés, amely szorgalmazta, hogy rá kell mutatni az ügy „nemcsak magyar, hanem nemzetközi vonatkozású jelentőségére és arra, hogy milyen csapást jelenthet ez a titóisták[ra] és megbízóikra, az imperialistákra, ha a feladatot jól oldjuk meg.” A vizsgálatnak hangsúlyoznia kellett továbbá, hogy „ez az első ilyen kifejezett és tárgyi bizonyítékokkal bőségesen alátámasztott terrorista ügy, amelyik bizonyítja, hogy kik akarnak háborút és milyen módszerekkel dolgoznak a túloldalon a fasiszták.” ÁBTL 3.1.9. V-88800/1. 127. A *Naše novine* 1952. november 20., november 27. és december 4-i számában terjedelmes cikkekből számolt be a nyilvános tárgyalásról, a perben hozott ítéletről, valamint az azt követő magyar–jugoszláv jegyzékváltásról.

¹⁷⁵ ÁBTL 3.2.5. O–8–011. 117–121.

litikai emigráns letartóztatásának alapkonceptiója, szabadon engedésükről, ügyük érdemi fellebbviteli tárgyalására azonban a hatalom logikájának megfelelően nem kerülhetett sor.

A nyilvánvalóan politikai célokat szolgáló koncepciók eljárás során meghozott ítéletek nemcsak az elítéltek, hanem családtagjaik sorsára nézve is súlyos következményekkel jártak. A hat elítélt közül öten házasságok, családapák voltak. Túl azon, hogy feleségeiket kizárták az emigráció soraiból, anyagi lehetőségük, megélhetésük is megnehezült. A súlyos egészségügyi problémákkal küzdő Doroslovačkiné alkalmi munkákból, fordításokból, kézműipari tevékenységből élt, havi jövedelme átlag 600 forintot tett ki. Marija Stevanović az MDDSZ-ben gépirónőként vállalt állást, 7-800 forintos fizetéséből két kisgyermekét és édesanyját is el kellett látnia. Paula, Ozren Krstonošić felesége nem is tudta biztosítani gyermeke neveltetését, akit a bentlakásos Délszláv Kollégiumban helyezett el. Živorad Todorović felesége (öt magyarországi származása miatt nem sorolták az emigránsok közé) szüleihez költözött vissza.¹⁷⁶ Férjük sorsáról valószínűleg nem sokat vagy egyenesen semmit sem tudtak. Miután a hivatalos szervektől férje hollétéről többszöri megkeresésére sem kapott semmilyen érdemi információt,¹⁷⁷ Paula Krstonošić már a hazatérés gondolatával is foglalkozott: 1953 elején mind a jugoszláv, mind az amerikai diplomáciai képvisellel megkísérelte felvenni a kapcsolatot; 1953. július 27-én hivatalosan is kérte hazatelepítését, de kérelmét a hatóságok elutasították. A jugoszláv követséget 1953 októberében újfent felkereste, beszerzése ekkor történt. Erről az ÁVH-nál is tudtak, Hidasi János államvédelmi főhadnagy 1954. szeptember 16-án javasolta „konspiratív formában” történő őrizetbe vételét. Szűk két héttel később, 1954. szeptember 28-án tartóztatták le.¹⁷⁸ Ügyében a vizsgálatot 1955 januárjában fejezték be, sorsáról (átadják-e a bíróságnak vagy esetleg szabadlábra helyezték) azonban a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosz-

¹⁷⁶ ÁBTL 2.1. IV/30. 42–45.

¹⁷⁷ Bebrits Annának 1952. április 6-án írt leveléből kiderül, mindössze annyit tudott, hogy férjét két revolver és általa nem ismeret mennyiségű amerikai dollár birtoklása miatt tartóztatták le. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 143. ő. e. 12.

¹⁷⁸ ÁBTL 2.1. VII/24. 8–9.

tályán nem tudtak dönteni,¹⁷⁹ hiszen időközben megkezdődött férje és társai ügyének felülvizsgálata.

Dušan Vidović eltűnését követően az emigránsok körében tomboló letartóztatási hullámnak további három áldozata is volt. A legszerencsésebbnek a Savo Novakovićyal egy időben letartóztatott Emil Ognjenovićet tekinthetjük. Esetében az ÁVH többször is hiába próbálkozott kémtevékenység fabrikálásával, Ognjenović a kihallgatások során végig következetesen tagadott, mind vallatói előtt, mind a cellába mellé telepített zárkaügynök előtt.¹⁸⁰ Annak ellenére, hogy semmilyen kézzelfogható eredményt nem sikerült elérni, mégsem került sor szabadon bocsátására: 1952. április 26-án internálták.¹⁸¹ Ügyében bő egy évvel később, 1953 júliusában történt fordulat. Mivel ekkor már az államvédelmisek is elismerték, hogy bizonyítékok hiányában esélytelen bíróság elé állítaniuk, július 24-én javasolták szabadon engedését. Erre végül 1953. szeptember 17-én került sor.¹⁸²

Tragikusan alakult ugyanakkor Đorđe Burgijasev, az emigráció egyik vezetőségi tagjának a sorsa. Vajda Tibor őrnagy, a Vizsgálati Főosztály helyettes vezetője 1952 júliusában olyan súlyosan megverte, hogy augusztus 5-én belehalt sérüléseibe. Hamvait az Új Köztemetőben temették el.¹⁸³

¹⁷⁹ ÁBTL 2.1. VII/24. 111.

¹⁸⁰ Ognjenovićot egyébként legkevesebb húsz alkalommal, feleségét legalább nyolc alkalommal hallgatták ki. Zárkaügynöke fogdai magatartását, kedélyállapotát rendre feszültnek jellemezte, meglátása szerint Ognjenović állandóan rettegett, különösen a veréstől és a hosszú börtönbüntetésétől félt, korántsem alaptalanul. Ártatlanságát ugyanakkor következetesen vallotta. ÁBTL 3.1.9. V–81346. 66., 69., 77–78. és 83.

¹⁸¹ ÁBTL 3.1.9. V–81346. 129. és 133.

¹⁸² ÁBTL 3.1.9. V–81346. 229. és 233.

¹⁸³ MOL 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 28., 98. cs. 145. ő. e. 9–10., Iratok 3. kötet 369–370., ÁBTL 2.1. IX/36. 49. Bestiális kegyetlenséggel elkövetett verések Vidović valódi elrablójának, Bálint Lászlónak az ügyében is történtek. A Péter Gábor és társai elleni, egyébként szintén koncepciók pernek tekinthető eljárás vádirata (1953. december 11.) szerint Péter Gábor hozzátartozói (édesanyja, öccse, anyósa) Bálint személyes jelenlétében történő fizikai bántalmazásával akarta kicsikarni a beismerő vallomást. Utasítására az elfogás során megsérült, ágyban fekvő Bálint Lászlót gumibottal verette, nemi szervén kínoztta, kisujjából egy darabot lecsíptek. ÁBTL 2.1. VI/1. 48. Vidović eltűnését követően egyébként még

Kémper Ágasegyházán

A jugoszláv politikai emigránsok részvételével zajló koncepciók peréhez – legalább az említés szintjén – a Kecskemét szomszédságában található Ágasegyházán 1951-ben történtek is hozzátartoznak. A helyi mezőgazdasági termelőszövetkezetben dolgozó Rumi András és Jandrics Ferenc (Feko Jandrić) jugoszláv állampolgárok 1950 májusában Jandrics kezdeményezésére állítólagos államellenes szervezkedésbe fogtak. Az elemi iskolát végzett, Magyarországra szökése előtt a jugoszláv rendőrségnél főhadnagyi rangban szolgáló Jandricsot fel is vették a politikai emigránsok közösségébe. Nem tudjuk miért, de a mindössze 18 éves Rumi esetében ez végül elmaradt. A vádak szerint a fennálló államrend megdöntésére irányuló tevékenységüket azzal követték el, hogy egy jugoszláv támadás esetén partizán-tevékenység kirobbantásával segítették volna a megszálló csapatokat. A hangulatkeltés céljából röpiratokat kívántak terjeszteni, kémkedtek és „diverziós cselekmények” végrehajtását tervezték. Állítólagos szervezkedésükbe a helyi tévesz több munkatársát is bekapcsolták. A vádak kapcsán annyit mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy Rumi 1951 júliusában valóban szökést kísérelt meg Jugoszlávia felé (a perben hetedrendű vádlottként szereplő Fülöp Árpáddal egyetemben), Jandrics pedig állítólag Ranković jugoszláv belügyminiszternek címzett levél átadására kérte meg. Ne feledjük, a koreai háború 1950 júniusában robbant ki, a korban pedig csak kevesen gondolták, hogy a szuperhatalmak közötti közvetlen összecsapás színtere ne Európa legyen. A közelgő háború lehetősége tehát közszájon foroghatott, az pedig ekkor már nyilvánvaló volt, Jugoszlávia melyik oldalon fog állni egy

egy további személy, Bencze Elemér letartóztatása hozható vele közvetlen kapcsolatba. Vidović 1952. február elején az egyik budapesti kávézóban véletlen rosszul lett követően elájult, az eszpresszóban tartózkodó, orvos végzettségű Bencze nyújtott elsősegélyt. Hamarosan közeli személyes kapcsolatba kerültek egymással. Kapcsolatuk miatt Benczét az ÁVH 1952. március 3-án letartóztatta és mint UDB kémgyanús egyént április 6-án internálta. 1953. szeptember 14-én szabadult, 1956 őszén rehabilitálták. A forradalmat követően Nyugatra disszidált. ÁBTL 3.1.9. V–81346. 80. és 2.2.1. I/12. 4/967–972.

esetleg kirobbanó európai konfliktusban.

Ha volt is valamilyen szervezkedés, arra végül nem került sor, de elmaradt az állítólagos jugoszláv támadás is. Rumi András, Jandrics Ferenc és további tíz társuk perében első fokon a Budapest megyei Bíróság járt el, a még nem jogerős ítéletet 1951. november 8-án zárt tárgyaláson hirdette ki. Rumi Andrást és Jandrics Ferencet egyaránt a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés kezdeményezésének és vezetésének büntetében és felbujtóként folytatólagosan elkövetett kémkedés büntetében találta bűnösnek, Rumi esetében a tiltott határátlépés kísérlete szolgált további vádpontként. A bíróság mindkettőjüket halálra és teljes vagyonekkobzásra ítélte, a többi vádlottra másfél évtől 12 évig terjedő börtönbüntetést szabtak ki. Az ítéleteket a Legfelsőbb Bíróság 1952. február 8-án helyben hagyta, illetve két esetben súlyosbította a letöltendő börtönbüntetés idejét. Az ítéletet Jandricson 1952. április 1-jén végre is hajtották, a kivégzés azonban a perben elsőrendű vádlottként szereplő Rumi esetében elmaradt, az Elnöki Tanács 1955. december 29-én börtönbüntetésének hátralévő részét kegyelemből elengedte. A halálos ítélet életfogytiglani börtönre történő módosításának körülményei nem ismertek. Szabadulását követően a Veszprém megyei Ajkacsenger-völgyben telepedett le, magyar állampolgárságot még 1966-ban sem kapott. Jandrics Ferenc feleségéről, Bábocsa Emerenciáról mindössze annyi ismert, hogy még 1952 októbere előtt kizárták a politikai emigránsok közösségéből.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Rumi András és Jandrics Ferenc ügyére lásd: ÁBTL 2.2.1. I/9. 5/1113., ÁBTL 3.1.9. V-71259. 1–15. fotókópia.

A MINDENNAPOK VILÁGA

Az emigráció létszáma, társadalmi és szociális összetétele

A jugoszláv utódállamok történetírása egy 1964-ben keletkezett állambiztonsági kimutatás alapján megközelítőleg ötezer főre teszi a Moszkva-barát emigránsok összlétszámát, és ebből mintegy 450-re (egészen pontosan 455 főre) a Magyarországon politikai menedékjogban részesültek számát. Összehasonlításképpen, a legtöbb politikai emigráns Bulgáriában és Albániában élt (1705, illetve 1340 fő), számuk még a Szovjetunióban élő politikai emigránsokénál (718 fő) is magasabb volt. Magyarország Romániával együtt (497 fő) a „középmezőnyben” helyezkedett el, míg Lengyelországban, talán a földrajzi távolságból is következően, mindössze 24 emigránst tartottak nyilván.¹⁸⁵

A magyarországi levéltári források – elsősorban az MDP iratai között fennmaradt jelentések, név szerinti listák, összegzések, valamint az állambiztonsági kimutatások – alapján lényegesen kevesebbre tehetjük a Tájékoztató Iroda határozatával összefüggésben politikai menedékjogot kért és kapott jugoszláv emigránsok számát. Kutatásaim

¹⁸⁵ A kimutatást idézi: Banac: *With Stalin against Tito*. 223., Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 34. és Mitrović: *Tri dokumenta o ibeovcima*. 35. Mitrović–Selinić azonban megjegyzi, hogy egy, az 1950-es évek közepén készült kimutatás szerint Magyarországon 650 emigráns tartózkodott, míg Bulgáriában 1500, Csehszlovákiában pedig 250. Csehszlovák viszonylatban a szerzőpáros megkérdőjelezi ezen adatsor megbízhatóságát. Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 34. 11. l. Szintén jugoszláv levéltári források alapján a bolgár emigráció létszámát Petar Dragišić 1951-re 800 főre teszi. Petar Dragišić: *Jugoslovensko–bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007. 243. A Moszkva-barát emigránsok létszáma még így is nagyságrendekkel alatta maradt a 30-50 ezresre becsült ustaša emigrációnak, nem is beszélve a görög és a spanyol polgárháború kiváltotta menekülthullámról.

során 132 olyan menekültet sikerült név szerint is beazonosítanom, aki 1948–1953 között, ha csak időlegesen is, de a politikai emigráció tagjának számított. A magyar és a jugoszláv statisztikai adatok közötti szignifikáns eltérés okaira számos magyarázat adható. A szóban forgó jugoszláv levéltári forrás az 1948–1964 közötti időszakra vonatkozik, ezáltal jóval tágabb időintervallumot ölel fel, mint a magyarországi kimutatások. A magyar állambiztonsági szervek összegző feljegyzései alapján 1953 után kilenc fővel bővült az emigráns közösség létszáma, zömmel az emigrációból korábban kizártak, internáltak vagy börtönbüntetésre ítélték rehabilitálásának köszönhetően, ahhoz valójában mindössze négy új tag csatlakozott. (Miközben ennél nagyságrendileg jóval több jugoszláv állampolgár érkezett illegálisan az országba és kért letelepedési engedélyt, de nem vettek vissza minden, korábban az emigrációból kizárt személyt sem.)¹⁸⁶ A magyarországi kimutatásokból rendre hiányoznak az emigránsok hozzátartozói, a velük együtt emigráló, vagy férjüket az emigrációban később követő feleségeik, magyarországi illetőségű házastársuk, kiskorú gyermekeik.¹⁸⁷ (Ez alól csak egyes esetekben, leginkább a Lazar Brankovval együtt emigráló diplomata csoport tagjaival összefüggésben tértek el. Továbbá akkor, ha az emigránsok feleségei is aktív politikai tevékenységet fejtettek ki. Gyermekeik nevét az összesítő kimutatások még ekkor sem tartalmazták.) Ha figyelembe is vesszük a hozzátartozók számát, azzal nem magyarázhatjuk meg kielégítően a magyar és a jugoszláv statisztikai adatok közötti nagyságrendileg is jelentős eltéréseket. A háttérben inkább eltérő módszertani megközelítések állhatnak. A magyar párt- és állambiztonsági iratok ugyanis kizárólag azon, zömmel Budapesten és a fővárosi agglomerációban élő jugoszlávot tekintettek politikai emigránsnak, aki 1948 júniusát követően, politikai okokra hivatkozva ér-

¹⁸⁶ ÁBTL 2.1.5. O-6021/21. 148.

¹⁸⁷ Egy 1952 augusztusában készített feljegyzés szerint kilenc, egy 1953. májusban papírra vetett kimutatás szerint tizenegy emigráns nősült Magyarországon, gyerekeik számát az 1952-es irat tíz főre tette. Az MDP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán a Titkárság számára két évvel később (1954. március 19.) készített jelentés az akkor 71 tagot számláló emigráns közösséghez az összlétszámon felül 17 különböző korú gyereket számított hozzá. MNL OL M–KS 296. f. 98. cs. 139. ő. e. 179., 140. ő. e. 169. és 296. f. 54. cs. 307. ő. e. 25.

kezett az országba, és ami még fontosabb, intézményesült formában álltak kapcsolatban a pártvezetéssel. Mindeközben valószínűsíthetjük, hogy a jugoszláv állambiztonsági szervek tágabban értelmezhették a politikai emigráns fogalmát, abba Magyarország vonatkozásában minden, az országot 1948 óta elhagyó személyt beleérthettek.

A magyar és a jugoszláv számsorok közötti eltéréseket látva adódik a kérdés, más országok vonatkozásában mennyire tekinthetjük helytállónak azokat? Érdemi összehasonlításra csak Lengyelország és Csehszlovákia esetében vállalkozhatom. A Jugoszláv Hazafiak Szövetségének bukaresti konferenciáján (1953. április 22–25.) megjelent magyarországi delegátus tagjai varsói párttársaiktól arról értesültek, hogy a lengyelországi felülvizsgálat 22 emigránst tartott számon.¹⁸⁸ A Csehszlovákiában élő kominformista jugoszláv politikai menekültek életéről szóló monográfiájában Ondřej Vojtěchovský 190 főben (160 felnőtt és 30 gyerek) határozta meg az 1948 végére Prágába érkező emigránsok létszámát, abban a későbbiekben sem észlelt szignifikáns eltérést. (Könyve mellékletében rendre 174 emigránssal számolt.)¹⁸⁹ A fenti két esetben tehát helytel-közzel pontosnak fogadhatjuk el az UDB kimutatását.

Visszatérve a Magyarországon letelepedett politikai emigránsokra, korántsem mondhatjuk azt, hogy 1948–1953 között lett volna egyetlen egy olyan pillanat, amikor mind a 132 fő egyszerre tag lett volna, a közösséget ugyanis a fluktuáció magas aránya jellemezte. Dudás Lajos emigrálását követően Brankovék átállása jelentette az első jelentős bővülést, létszámuk – Brankov letartóztatása és elítélése ellenére – egészen 1950 nyaráig folyamatosan növekedett. Közösségük ekkor 102 főt számlált, majd létszámuk a tagság negyedét elvesztve 75 fő körül állandósult. Egyértelmű az is, hogy az emigrálók nagy többsége a szovjet–jugoszláv konfliktus első két évében lépte át a magyar–jugoszláv államhatárt.¹⁹⁰

¹⁸⁸ MNL OL M–KS 296. f. 98. cs. 140. ő. e. 293.

¹⁸⁹ Ondřej Vojtěchovský: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*, Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2012. 624. o. és 656–658. o. táblázata.

¹⁹⁰ Mindezt további kimutatások és az egyes életpályák is megerősítik. Létszámuk 1952 októberétől mindössze két fővel gyarapodott. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 32–40.

1. táblázat: A jugoszláv politikai emigránsok létszáma Magyarországon

dátum	létszám
1949. február 24.	28 fő
1950. január 27.	91 fő
1950. május 13–14.	89 fő
1950 nyara	102 fő
1952. május 10.	75 fő
1952. augusztus 15.	74 fő
1953. január 15.	75 fő
1953. szeptember 1.	74 fő

Forrás (az adatok sorrendjében): MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 31. ő. e. 56.; 65. cs. 105. ő. e. 8–9.; 65. cs. 105. ő. e. 1.; 98. cs. 139. ő. e. 88.; 98. cs. 139. ő. e. 178.; 98. cs. 140. ő. e. 4–12. és 98. cs. 140. ő. e. 237–262.

Az emigránsok születési helyét és idejét megvizsgálva elmondhatjuk, hogy a zömmel alsó társadalmi osztályból származó, a húszas éveik közepe, a harmincas éveikben járó, többségében fiatal férfiak a Magyarországgal határos jugoszláv tagköztársaságok területéről érkeztek az országba. Kutatásaim során száz emigráns esetében sikerül születésük konkrét helyét beazonosítanom. Származási helyük összesített adatait – a csehszlovákiai adatokkal összevetve – az alábbi táblázat tartalmazza:

2.1. táblázat: A Magyarországra és Csehszlovákiába érkező politikai emigránsok születési helyük szerint

születési hely	Magyarországra emigrálók		Csehszlovákiába emigrálók	
	számuk (fő)	százalék (%)	számuk (fő)	százalék (%)
Szerbia	53	53	62	36
Horvátország	27/28	27/28	41	23
Bosznia-Hercegovina	5/6	5/6	34	20
Szlovénia	7	7	10	6
Makedónia	1	1	9	5
Montenegró	3	3	6	3
Csehszlovákia	-	-	7	4

születési hely	Magyarországra emigrálók		Csehszlovákiába emigrálók	
	számuk (fő)	százalék (%)	számuk (fő)	százalék (%)
Olaszország	-		3	2
Magyarország	2	2	1	0,5
Ausztria	1	1	1	0,5
összesen	100	100	174	100

A csehszlovákiai adatok forrása (2.1–2.3. táblázatok esetében): Ondřej Vojtěchovský: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*, Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2012. 2. táblázat. Megjegyzés: Boško Kolundžia esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy a határ horvát vagy bosznia-hercegovinai oldaláról származik-e.

2.2. táblázat: A Szerbiából származó politikai emigránsok születési helyük szerint

Szerbián belül	Magyarországra emigrálók		Csehszlovákiába emigrálók	
	számuk (fő)	százalék (%)	számuk (fő)	százalék (%)
Belgrád	4	7,5	13	21
szűken vet Szerbia	7	13	30	48
Vajdaság	40	75,5	14	23
Koszovó és Metohija	2	4	5	8
összesen	53	100	62	100

2.3. táblázat: A Horvátországból származó politikai emigránsok születési helyük szerint

Horvátországon belül	Magyarországra emigrálók		Csehszlovákiába emigrálók	
	számuk (fő)	százalék (%)	számuk (fő)	százalék (%)
történelmi Horvátország	16	59	21	51
Szlavónia	7	26	7	17
Dalmácia	4/5	15	12	29
Isztria	-		1	3
összesen	27/28	100	41	100

Az emigrálás mellett döntők többsége tehát Szerbiából származott. Azt, hogy Magyarország esetében nemcsak relatív, hanem abszolút többségről beszélhetünk, a földrajzi közelség, a sík terep és a magyar kisebbség megléte egyaránt befolyásolhatta. Vajdaság dominanciája – mind Szerbia egészét, mind a Magyarországra érkező emigránsok összeségét nézve – szintén ezt támasztja alá. A táblázatból az is leolvasható, hogy a földrajzi közelség korántsem volt kizárólagos, több esetben a véletlen is múlt, ki hova emigrált. Így kerülhettek Magyarországra Macedóniából, Montenegróból vagy éppen Koszovóból is menekültek.

A konkrét születési helyeket megvizsgálva hasonlóan nagy szórást találunk, szinte valamennyi emigráns más-más településen született. Legtöbben Szabadkáról és Óbecséről származtak – öt-öt fő. Az óbecseiek valamennyien valamilyen formában Lazar Brankovhoz kötődtek. Mindez arra is utalni látszik, hogy a rokoni–ismeretségi kapcsolatoknak szerepük lehetett a döntés meghozatalában. Ugyanezt a négy Bajmokon született emigráns esetében is elmondhatjuk, ők további négy személlyel együtt valamennyien 1949. augusztus 4-én keltek át a határon, a forrásokban is gyakran közösen, „bajmoki csoport” alatt szerepelnek. Az ismeretség, rokonság – vagy éppen a helyismeret – nem egyszer azt is meghatározta, ki melyik kelet-európai országban kívánt letelepedni.

Az emigránsok nagy többsége meglehetősen fiatalon hagyta el szülőföldjét. Közel háromötödük 1921–1930 között született. Legidősebb az 1893. szeptember 7-én a szerbiai Ostrovón (Temessziget) született Dragutin Grujić és az 1898. július 30-án Szabadkán született Berkes Péter, legfiatalabb Ilija Vrbica volt. Ő 1934. március 14-én Bajmokon született, a magyar–jugoszláv határt mindössze 15 évesen, a „bajmoki csoport” tagjaként lépte át 1949. augusztus 4-én.¹⁹¹

¹⁹¹ Elnézve fiatal korát, felmerülhet a kérdés, emigrálásában mekkora valós motivációs szerepet játszhatott a tényleges ideológiai meggyőződés? 1949 szeptemberében egyébként maga is arról vallott a magyar hatóságok előtt, hogy a Tájékoztató Iroda bukaresti határozatáról csak több mint fél évvel később, 1949 januárjában, Zágrábban dolgozó bátyjától értesült. Tanácsára kezdett szovjetbarát titkos rendezvényekre, összejövetelekre járni, röpiratot terjeszteni. Emigrálására azonban ekkori vallomása szerint mégsem kizárólag emiatt,

A két ország határán az emigránsok nem kis kockázatot vállalva, változatos formában, egyénileg vagy kollektíve, kisebb csoportokba szerveződve keltek át. Magyarországra a „diplomáciai csoport” tagjait és a Prágából 1951-ben átköltözött Verstovšek házaspárt leszámtva szinte valamennyien a határon illegálisan átszökve érkeztek. Volt, aki embercsempészek segítségét is igénybe vette, míg mások emigrálását katona vagy határőr voltuk könnyítette meg. Nem ritkán szűkebb földijükkel, falubelijükkel, munkahelyi ismerőseikkel vagy rokonaikkal együtt tettek kísérletet az átszökésre. Néhányan azonban csak „átutazóban” kívánták érinteni az országot. Egyesek a Szovjetunióba kívántak továbbutazni (Boško Kolundija például mindaddig ott kívánt maradni, „még Jugoszláviában igazi Marxizmus és Leninizmus nem lesz”¹⁹²), mások Csehszlovákiát jelölték meg utazásuk végcéljának.

A politikai okokból Prágába vagy Moszkvába tartó emigránsok döntésébe több tényező is belejátszhatott. A második világháborút követően számos jugoszláv középiskolás és egyetemista folytatott elsősorban műszaki, illetve katonatiszti tanulmányokat Csehszlovákiában és a Szovjetunióban.¹⁹³ Részben ennek is betudható, hogy a két országban létszámában kezdettől fogva nagyobb emigráns közösség formálódott, mint Magyarországon. A szláv nyelvrokonságnak köszönhetően pedig bizonyára a mindennapok során is könnyebben megérthették magukat, mint egy teljesen idegen nyelvi közegben.

hanem azért került sor, mert tartott a mindenképpen távozni készülő bátyját követő valószínűsíthető letartóztatástól és egyéb retorziótól. ÁBTL 3.1.9. V–116876. 105–106.

¹⁹² MNL OL XIX–B–10. 26. doboz, 18. ő. e. Jegyzőkönyv, 1948. december 18.

¹⁹³ 1945–1948 között a Szovjetunió 65 katonai akadémiáján 5135 jugoszláv tiszt tanult, míg Csehszlovákiában 1946–1948 között több mint háromezer jugoszláv diák tanult különböző gazdasági iskolákban és tizenhat internátusban. Митровић: *Три документа о ибеовцима*. 36. o. 45. l. A külföldön tanuló jugoszláv diákok történetét részleteiben megvizsgálta: Мировслав Перишић: *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенска интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд, Завод за уџбенике, 2012. A formálódó új pártelitnek a jugoszláv diplomáciában betöltött szerepére: Слободан Селинић: *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*. Београд, ИНИС, 2013.

Néhány olyan csomópontot is megfigyelhetünk, amikor viszonylag rövid idő alatt különösen sokan emigráltak: 1948 novemberét, 1949 márciusát, májusát és különösen 1949 augusztusát ilyennek tekinthetjük. Ez utóbbi egy hónap alatt legkevesebb tizenhat emigráns érkezett az országba. A kevés releváns forrás alapján sajnos nem dönthető el, hogy ez utóbbi megugrás összefüggésben állt-e a Szovjetunió 1949. augusztus 18-i jegyzékével, amit Titóék egyértelműen ultimátumként értékeltek és feltehetően fokozták a Moszkva-barát szimpatizánsok elleni hatósági zaklatásokat. Az emigránsoknak felvételüket megelőzően minden esetben alapos, gyakran több hónapig is elhúzódó átvilágítási procedúrán kellett átesniük, mielőtt a hatóságok engedélyezték volna csatlakozásukat a politikai kolóniához.¹⁹⁴ A folyamatban mind az MDP, mind az ÁVH illetékesei, mind pedig az emigránsok vezetőségéből részt vettek. A politikai menedékjogért folyamodók közül tizenhat személyt eleve fel sem vettek a közösségbe. Kutatásaim során további hat olyan személyre bukkantam, aki nagy valószínűséggel valóban politikai okokból szánta rá magát Jugoszlávia elhagyására, nevük azonban egyetlen későbbi iratban sem fordul elő. További sorsuk ismeretlen, bár feltételezem, hogy korán továbbállhattak. Magas katonai tisztségük – Vojislav Garčević (Garević?), a belgrádi katonai körzet vezérkari századosa és Đorđe Lučić, a katonai körzet főhadnagya volt – és emigrálásuk korai időpontja (mindketten 1948. augusztus 8-án szöktek Magyarországra) alapján biztos helyük lett volna az emigránsok között.¹⁹⁵ További négy személy 1948 őszén emigrált, közülük az emigrációba fel nem vett, világháborús partizán-

¹⁹⁴ A procedura Berkes Péterné esetében különösen sokáig elhúzódott. Habár férjével együtt 1949. március 27-én emigrált, és utóbbit mindjárt fel is vették a politikai emigránsok közé, Berkesné felvételére még 1951 őszén sem került sor. Az emigránsok részéről Đorđe Burgijasev 1951. november 2-án írásban kérte a kérdés mielőbbi felülvizsgálatát. Bizonyosan a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán is igazságtalannak érezhették a kialakult helyzetet, és pár napon belül az ÁVH sürgős véleményét kérték a tárgyban. Neve a politikai emigránsok 1952. október 7-i név szerinti összeállításában már szerepel, de valószínűleg már 1951 végén, 1952 elején felvehették. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 46. és 49.

¹⁹⁵ Kettőjükre: MNL OL M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. é. 64. és 68. és MTI Belföldi Hírek, 1948. augusztus 21. 13–14. kiadás. MNL OL M–KS 276. f. 67. cs. 126. ő. é. 63–80.

múlttal és jugoszláv államvédelmis kapcsolatokkal rendelkező Aleksandar Maras 1956 októberi szerepe vált ismertté.¹⁹⁶

Nagyságrendileg jóval nagyobbak tekinthetjük a hazánkból megélhetési vagy politikai okokból Jugoszláviába menekülők számát. A *Narodni list* belgrádi napilap értesülései szerint 1948. szeptember 25-ig összesen 507, az azt követően egy hónap során újabb 634 kelet-európai menekült érkezett az országba, köztük 97 magyar emigráns (33-an szeptember 25-ig, 64-en azt követően).¹⁹⁷ A disszidáltak között Sztankay Zoltán belgrádi követségi tanácsost és Homonnay László követségi titkárt is megtalálhatjuk, ők végül Nyugatra távoztak a jugoszláv fővárosból.¹⁹⁸ Az átszökéseket egyébként az Államvédelmi Hatóságon is tömegesnek tekintették, háttérben részben a „magyarországi jobboldali elemek” mesterkedését vélték meghúzódní, de a magyar–osztrák határ megerősítése minden bizonnyal valóban nyugati irányból dél felé fordította a kibontakozó egypárti diktatúrával elégedetlenkedők, jobb életkörülményeket keresők menekülési irányát. A Jugoszláviába érkezetteket, hasonlóan az onnan Magyarországra távozókhoz, először szintén táborokba zárták (többek kö-

¹⁹⁶ Az 1948 őszen emigráló jugoszláv állampolgárral összefüggésben maradt fenn Borislav Pandurović neve. 1917. június 8-án Battonyán született, édesapja görögkeleti lelkész volt. Pandurović maga is teológiai tanulmányokat folytatott Jugoszláviában, majd segédlelkészként szolgált szülőfalujában. Ezt megelőzően, 1941-ben délszláv származása miatt internálták; a baloldali eszmékkel is ott, az internálótáborban került kapcsolatba. A Vörös Hadsereg megérkezésekor a szovjetek a hadsereg tolmácsaként alkalmazták. Ezt követően, 1946-ban Jugoszláviába szökött és szakítva a papi pályával elvégezte a tanárképző főiskolát. A Tájékoztató Iroda határozatát követően ismét visszajött Magyarországra és felvette a kapcsolatot az állambiztonsági szervekkel, számukra „délszláv vonalon komoly segítséget” nyújtott. Neve ezzel összefüggésben fel is merült azon délszlávok között, akiket „politikai munkára” Csehszlovákiába kívántak küldeni. MNL OL M–KS-276. f. 67. cs. 126. ő. e. 113. Aleksandar Marasra: Varga Krisztián: Politikai vagy köztörvényes? Márász Sándor és társai vizsgálati anyagából. *Betekintő*, 2007/4.

¹⁹⁷ MOL XIX-J-4-a. 3. doboz. p. 271. 115/pol-1948. Egy későbbi, 1952 nyarán nyilvánosságra hozott összesítő statisztika adatai szerint a Tájékoztató Iroda 1948-as határozatát követően 565 katona és 7428 civil lépte át illegálisan Jugoszlávia határait, közülük 2246-an Magyarországról érkeztek (2116 polgári egyén és 130 katona). MOL XIX-J-4-a. 12. doboz. p. 407. 198/2/szig. biz.-1952.

¹⁹⁸ MOL XIX-J-4-a. 9. doboz. p. 295. 349/biz-1949.

zött Nagybecskerekén, Kaproncán, Szabadkán és Eszéken működött internáló tábor) és részletekbe menő, alapos kihallgatásnak vetették alá, a kérdések mind átszökésük körülményeit, mind a magyarországi állapotokat, közhangulatot érintették. A menekültek egy részének esetében valóban lehetővé tették továbbjutásukat, másokat a szocializmus jugoszláv variánsának építése során fizikai munkásként alkalmaztak, de többeket kellő kioktatás után feladattal visszaküldtek Magyarországra. Természetesen az átszökéseket a propaganda terén Titóék is megpróbálták minél teljesebb mértékben kiaknázni, a nyilatkozatok, rádió- és sajtóinterjúkban rendre kidomborították (saját céljaiknak megfelelően felnagyították) a mindennapi élet nehézségeit, mint például a munkanélküliség magas arányát vagy éppen a megfizethetetlenül drága árakat.¹⁹⁹ A propagandában rejlő lehetőségek minél szélesebb körű kiaknázását szolgálta az is, hogy kvázi az emigráns jugoszláv szervek mintájára Titóék maguk is létrehozták a politikai okokból az országba menekültek saját szervezeteit. Leghamarabb az albánok esetében, 1952-ben e mellé létrehozták a magyar és a bolgár csoportot, amelyet októberben a románoké követett. A magyar emigránsok szervezetét 1952. augusztus 7-én, Újvidéken alapították meg, az alakuló gyűlésen felszólalók között ott volt Linder Béla, Károlyi Mihály egykori hadügyminisztere és Antun Rob is.²⁰⁰

A Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok nemzeti-ségi összetételéről, társadalmi háttéréről csak közvetett, illetve részleges adatokkal rendelkezem, általános következtetések levonására ezért nem vállalkozhatom. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fennmaradt, egyes emigránsokra nyitott dossziékban az iratok korántsem következetesek, tipikus hibaként előfordul, hogy ugyanaz a személy hol szerb, hol horvát, esetleg szerb-horvát vagy éppen délszláv, jugoszláv nemzetiségűként szerepel, de nem ritkán az

¹⁹⁹ ÁBTL 3.2.4. K-750. 58-71. és MOL XIX-J-4-a. 6. doboz p. 329.330. 16/szig. biz.-1949. Egyes értesülések szerint a nagybecskereki táborban 1949 áprilisában mintegy 300 menekültet tartottak számon. Soraikban határőrök, katonatisztek, papok, csempészek, Izraelbe kivándorolni szándékozók egyaránt megtalálhatóak voltak. MOL XIX-J-4-a. 6. doboz. p. 342-343. 243/biz.-1949.

²⁰⁰ PRO FO 371/102273 WY1822/6 és WY1822/8. Idézi: Vukman: *Moszkvától Londonig*. 168.

illető nemzetiségét firtató kérdésre – mintegy ékes bizonyosságát nyújtva a kihallgatást vezető vagy a jegyzőkönyvet készítő állambiztonsági tiszt műveltségének – szlovén helyett a szlovák meghatározás szerepel. Joggal merülhet fel az olvasóban, hogy hithű kommunistaként a kérdés mennyire játszott fontos szerepet identitásukban? A Magyar Dolgozók Pártja iratai között fennmaradt összesítések 1950 és 1954 között több alkalommal foglalkoztak az emigránsok nemzetiségi összetételével. Kimutatásaikat a csehszlovákiai és jugoszláv adatsorokkal együtt a következő táblázat összegzi:

3. táblázat: Az emigránsok nemzetiségi összetétele

nemzetiségi összetétel	Magyarország						Csehszlo- vákia		emigrán- sok össze- sen	
	1950 nyara		1952 nyara		1953 tavasza					
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
szerb	52	51	32	44	33	44	111	64	1120	30
horvát	18	17	13	18	14	18,5	24	14	320	8
szlovén	5	5	6	8	6	8	13	7	101	3
montenegrói	10	10	9	12	10	13	7	4	296	8
macedón	-						8	4	222	6
magyar	13	13	10	14	10	13	-		252	7
egyéb	4	4	3	4	2	3,5	15	8	1419	38
összesen	102	100	73	100	75	100	174	100	3730	100

A csehszlovák adatok forrása: Vojtěchovský: *Z Prahy proti Titovi!* 3. táblázat. Megjegyzés: A magyar kimutatások a macedónt nem szerepeltetik külön nemzetiségként, Vojtěchovský a magyar kategóriát nem alkalmazza kimutatásában. 1198 személy esetében a jugoszláv statisztika nem közöl etnikai hovatartozást, ők a táblázatban az egyéb kategóriában szerepelnek. Cvetković: *Između srpa i čekića*, 2013. 247. és Лубурић: *Југословенска информбировска емиграција*, 4–5.

A magyar kisebbség Jugoszlávián belüli földrajzi eloszlását tekintve szinte bizonyosra vehetjük, hogy valamennyien vajdasági születésűek lehettek, bár az autonóm tartományból érkezők többségét nem ők alkották. Figyelembe véve a szerb túlsúlyt, és azt, hogy a horvát nemzetiségűek végig alulreprezentáltak a horvátországi születésűekkel szemben, szinte bizonyosra vehetjük, hogy a horvát tagköztársaság területéről érkezők körében is a szerbek domináltak.

Az emigránsok társadalmi helyzetére vonatkozóan – a levéltári források sporadikussága miatt – kényszerűségből a korabeli összegző kimutatásokra hagyatkozom. Az érdemi összevetést az 1950–1954 között készített különböző kimutatások, összegzések, jelentések elmentmondásai, következtetlenségei, valamint az adatfelvétel idejében használt hol több, hol kevesebb kategória alkalmazása sem könnyíti meg. A vonatkozó adatok az alábbi táblázatban olvashatóak:

4. táblázat: Az emigránsok társadalmi helyzete

	1950. május	1952. augusztus 10.	1952. augusztus 15.	1953. ja- nuár 15.	1953. május 16.	1954. ápri- lis 2.
munkás	35	10	24	19	19	13
paraszt (kis, szegény - és középparaszt)	24	50	34	42	37	46
kispolgár, kisiparos és kiskereskedő	8	13	14	10	7	12 (kulákkal, értelmiségi-vel együtt)
értelmiségi	38 (!)			2	2	
kulák			2	2	1	
egyéb					9	

Forrás MOL Rákosi 105. ő. e. 5.; MOL 139. ő. e. 181.; MOL 139. ő. e. 178.; MOL 140. ő. e. 6.; MOL 140. ő. e. 169. o.; MOL 54. cs. 307. ő. e. 29.

A Magyarországra érkezett politikai emigránsok tehát az alsóbb társadalmi osztályokból és falusi környezetből származtak, vidéken élő vagy első generációs városi lakosok voltak. (Az értelmiségi háttérrel rendelkezők magas számára utaló, 1950. májusi kimutatás módszerintanára vonatkozóan semmiféle támponttal nem rendelkezem; az értelmiségiek számarányát a későbbi kimutatások tükrében erősen vitathatónak érzem.) Magasan felülreprezentáltak voltak körükben a szegény- és középparaszti háttérrel rendelkezők, míg a városi kereskedő és értelmiségi réteg csak elenyésző számban képviseltette magát. Mindez erős összefüggésben állt a korabeli Jugoszlávia szociális-társadalmi mutatóival, és nem tért el az emigránsok társadalmi

helyzetéről készített jugoszláv összesítésektől sem. A két világháború között Jugoszlávia még sokkal inkább egy agrár-, egyes mutatói alapján agrár-ipari ország benyomását keltette, az iparosítás felgyorsulása és a városiasodás már a titói Jugoszlávia évtizedeinek vívmánya volt.²⁰¹ Az UDB kimutatása szerint az 1960-as évek közepéig emigráló 4928 jugoszláv állampolgár között a paraszti és a katona elem (905 fő és 791 fő) dominált, további 503 diák, 454 munkás és 271 értelmiségi származású volt.²⁰²

Jugoszlávia két világháború közötti történelméből következik az is, hogy az emigránsok jelentős része már fiatalon, tízes éveik végére kapcsolatba került a baloldali ideológiával és a munkásmozgalmi eszmékkel. A kommunista eszme ugyanis az 1920-as években népszerű volt Jugoszláviában. A radikális baloldali szervezetek egyesülésével 1919 áprilisában létrejött, kezdetben törvényesen működő Jugoszláv Kommunista Párt az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon (1920. november 28-án) a leadott voksok 12,4 százalékával (198 736 szavazat) 58 mandátumot nyert, egyedüli nemzetek feletti ideológiát képviselő pártként a parlament harmadik legjelentősebb erejét alkotta.²⁰³ Államellenes és erőszakos tevékenysége miatt működését már

²⁰¹ A két világháború közötti Jugoszlávia gazdasági fejlettségére és a modernizáció buktatóira magyarul legteljesebben lásd: Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2010. 141–252.

²⁰² Радоња Лубурић: Југословенска информбировска емиграција између илузија и стварност (1948–1953). *Istorijski zapisi* LXX, 1997. 4–5. és Srđan Cvetković: *Između srpa i čekića 3. Obrici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944–1991*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2013. 247.

²⁰³ Az 1919-ben létrejött párt hivatalos elnevezése a Jugoszlávia Szocialista Munkáspártja (Kommunista) (Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunistička), SRPJ) volt. Az alkotmányozó nemzetgyűlési választások eredményeire lásd: Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula, 1999. 328. o. táblázata és Sajti Enikő (vál.): *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*. Szeged, Társadalomtudományi Kör, 1989. 137. o. táblázata. A forrásgyűjtemény a szociáldemokrata pártok egyesülési programjából is közöl részleteket a 93–96. oldalon. A párt létrejöttére, két világháború közötti történetére lásd még: A. Sajti Enikő: Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. *Századok*, 1979/3. 375–420. A tanulmány átdolgozott változata azonos címmel megjelent: A. Sajti Enikő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, JATEPrint, 1991. 20–87.

1920-ban korlátozták (obzana-rendelet), majd az állambiztonságról és az államrend védelméről szóló 1921. augusztus 2-i törvénnyel végleg betiltották.²⁰⁴ Habár az illegalitás évei és a frakcióharcok jelentősen megviselték a tagságot, a radikális baloldali eszmék az ifjúság és az egyetemisták körében továbbra is népszerűségnek örvendtek.²⁰⁵ Többen a spanyol polgárháborúban a köztársasági erők oldalán harcoltak, a nemzetközi brigádok egyik osztagát a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében Magyarországra menekülő Ribár Pál vezette. Előfordult azonban az is, hogy az ideológiai meggyőződés mellett vagy éppen azt pótlandó, a személyes kapcsolatoknak legalább akkora szerepe volt a mozgalomhoz történő csatlakozásban. Arra, hogy Ozren Krstonošić belépett a Kommunista Ifjúsági Szövetség (SKOJ)²⁰⁶ becsei helyi szervezetébe, nagy hatással volt Lazar Brankov, aki „Becsén mint komoly haladó ifi és kommunista szerepelt, aki terjesztette a haladó ideákat.”²⁰⁷

A származás és a társadalmi háttér hasonlóságain túl az emigránsok életrajzában újabb közös vonását, meghatározó élményét a második világháború jelentette. A partizán ellenállókhoz való kötődés, a partizánharcokban való aktív részvétel szinte valamennyiük életrajzában hangsúlyos elemként szerepelt. Szinte kivétel nélkül csatlakoztak a kommunista ellenálló mozgalomhoz és különböző jelentőségű partizán-tevékenységet fejtettek ki. Mint ismeretes, Jugoszlávia 1941. április 6-án kezdődő megszállását és feldarabolását követően a megszállók és kollaboránsaik elleni küzdelem mellett gyakorlati-

²⁰⁴ A JKP ideológiájára és az 1920-as évek elején kifejtett tevékenységére lásd: Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1984. 328–339.

²⁰⁵ Az illegalitás éveire és a párton belüli frakcióharcokra lásd: Banac: *With Tito against Stalin*. 45–116.

²⁰⁶ A Kommunista Ifjúsági Szövetség (Savez komunističke omladine Jugoslavije, SKOJ) 1919. október 10-én Zágrábban, a kommunista ifjúsági szervezetek 50 képviselőjével megtartott egyesülési kongresszusán jött létre. 1948-ban beolvastották a Narodna omladina Jugoslavije (NOJ) ifjúsági tömegszervezetbe. 1992-ben Jugoszlávia Új Kommunista Pártja ifjúsági szervezeteként alakult újjá. A szervezet rövid története elérhető: <http://www.skoj.org.rs/skoj.html><http://www.skoj.org.rs/skoj.html>, a hozzáférés ideje: 2015. április 03.

²⁰⁷ ÁBTL 2.1. IV/27. 163.

lag polgárháborús helyzet alakult ki. Túl azon, hogy a két világháború között megoldatlan szerb–horvát ellentét fegyveres dimenziót kapott, a Josip Broz Tito vezette partizánegységek és a névleg a Draža Mihailović (egyben a londoni emigráns kormány hadügyminisztere) vezetése alatt álló csetnik alakulatok eltérő ideológiájuk, katonai-stratégiai céljaik és Jugoszlávia jövőbeni berendezkedéséről vallott felfogásuk miatt egymás ellen is harcoltak. A monarchiapárti, nagyszerb ideológiát képviselő csetnik alakulatok a régi, királyi Jugoszlávia helyreállítására (nagyszerb föderatív átalakítására) törekedtek, stratégiaileg pedig a kivárássra, a szövetségesek adriai-tengeri partraszállásáig erőik minél teljesebb megőrzésére játszottak. A Tito vezette partizáncsapatok ezzel szemben aktív harcmodort alkalmaztak, jelentős német alakulatokat kötve le a Balkán-félszigeten. Nemzetek feletti, köztársasági és föderatív berendezkedést vizionáló jövőképük hosszabb távon Jugoszlávia nemzetei számára vonzóbb alternatívát jelentettek a csetnikek kizárólagosan szerb központú világképével szemben. Olaszország 1943-as kiugrását követően az erőviszonyok egyértelműen a partizánok felé tolódtak el, a teheráni konferencia idejére a szövetséges hatalmak mindegyike Tito támogatása mellett kötelezte el magát.²⁰⁸

A titói Jugoszlávia megszilárdulása, a Sztálinnal szembeni sikeres ellenállás kapcsán sem elhanyagolható tényező, hogy Jugoszláviát a jól szervezett partizánalakulatok szinte kizárólag saját erejüknek köszönhetően szabadították fel. Így érthető, hogy a JKP a társadalomra gyakorolt nyomás, a kezdeti súlyos intézkedések (megtorlás, beszolgáltatás, államosítás) ellenére a társadalom széles rétegeiben népszerűségnek örvendett. A partizánmítosz (legalábbis a közvetlenül a háborút követő évtizedekben) tehát fontos identitásképző, összetartó erőt jelentett. Érdemeik elismerését először a tagjelölti, majd a párttagsági

²⁰⁸ A második világháború jugoszláviai eseményeire magyarul lásd: Barbara Jelavich: *A Balkán története*. Budapest, Osiris–2000, 1996. II. kötet. 219–264., Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003. 469–497. (vonatkozó részek), Juhász: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. 73–111., Major Nándor: Jugoszlávia a II. világháborúban. *Múltunk*, 2005/1. 33–88. és A. Sajti Enikő: Tito. In: Polonyi Péter–A. Sajti Enikő: *Mao–Tito*. Budapest, Pannonica, 2000. 224–269.

elismerés követte. Két, 1950 januárjából és májusából származó forrás szerint az akkori emigránsok (91 illetve 102 fő) közül 48, illetve 57 személy volt a JKP tagja, további 4, illetve 3 személy tagjelölt. Mindez az emigránsok közé akkor még teljesen be nem integrált ún. „diplomata csoport” tagjait is beleszámítva, az akkori emigránsok összlétszámának mintegy 52–58 százalékát jelentette. (Összehasonlításul, 1948 végén Jugoszlávia lakosságának 3 százaléka volt a JKP tagja.)²⁰⁹

A pártba történő felvétellel együtt több emigráns életrajzában a különböző belbiztonsági szerveknél történő alkalmazás is vissza-visszatérő elemnek tekinthető. Kutatásaim során husz emigráns esetében talákoztam olyan forrással, amely alapján valószínű, hogy a KOS, az OZNA, majd az azt váltó UDB valamely alakulatához tartoztak. A partizánmúlt, a kommunista párttagság révén szinte predesztinálva is érezhették magukat a hírszerző szervekkel folytatott kapcsolatok ápolására. A jugoszláv állambiztonsági szervekkel fennálló vagy korábban fennállt vélt vagy valós kötődés sugallata – részben a magyar–jugoszláv kémháború, részben a számos belső problémával terhelt közösségi lét következtében, nem ritkán egymást erősítő velejáróként – számos emigráns neve kapcsán felbukkan. A közösséget egy ötfős testület élén vezető Boris Verstovšek például 1952. augusztus 10-én – Dušan Vidović eltűnését követően, az „éberség” fontosságát alátámasztandó – utalt arra, hogy az akkor 73 főt számláló közösségen belül emigrálásukat megelőzően tízen valamelyik állambiztonsági szerv kötelékében (OZNA, UDB, KOS), heten határőrként a KNOJ kötelékében szolgáltak. Életrajzaikat átolvasva Verstovšek további husz emigránrról gyanította, hogy kapcsolatban állhattak a jugoszláv elhárítással. Maguk az emigránsok – nem függetlenül a társuk eltűnését követően körükben felerősödő gyanakvó közhangulattól – további 26 társukról feltételezték, hogy továbbra is a jugoszlávok beépített kémje, ügynöke lett volna²¹⁰

²⁰⁹ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 1. és 6., 185. ő. e. 10. és 15. és Paul S. Shoup: *The East European and Soviet data handbook. Political, social, and developmental indicators, 1945–1975*. Stanford–New York, Columbia University Press, 1981. 82.

²¹⁰ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 181.

Anyagi és nyelvi nehézségek

Az emigráció létrejöttét követően az egyik legsürgetőbb feladatként jelentkezett a mindennapok megszervezése, annak nehézségeivel már Brankovnak is szembesülnie kellett. Szalai András, az MDP KV káderosztályának helyettes vezetője 1948. november 29-én az MDP vezetőségének kézzel írt levelében fel is hívta a párt vezetését a kérdés fontosságára. A határt illegálisan átlépő, és ezért az ÁVH őrizetében lévő, munkanélküli és demoralizált hangulatú menekültek helyzetét „tökéletesen tarthatatlannak” vélte. Habár a politikai menedékért folyamodókat a Katonapolitikai Osztály és az MDP Káder Osztálya is kihallgatta, jogilag meglehetősen visszás helyzetben, félig „vendégségben” (a kifejezést Szalai maga is idézőjelek közé téve használja), félig fogságban tengődtek. A nyelvi hiányosságok és eredeti foglalkozásuk miatt Szalai teljesen elképzelhetetlennek tartotta, hogy a zömmel katonatiszteket, kémelhárítókat és egyéb államvédelmis beosztottakat végzettségüknek megfelelő munkakörben helyezték el; mindössze segédmunkásként történő alkalmazásukat vélte lehetségesnek. Mindezek alapján sürgette, hogy az ÁVH és a káderosztály bevonásával azonnal hozzanak létre az ügyükben „felelősen és határozóképesen” eljárni jogosult szervet.²¹¹

Az emigránsok többségének helyzetét gyorsan és érdemben nem sikerült rendezni, mind anyagi, mind lakásviszonyaik eltérőek voltak. Az életszínvonal bizonyos mértékű visszaesésével a Brankovval együtt emigráló, úgynevezett diplomata csoport tagjainak is szembesülnie kellett, még ha a teljes deklasszációsnak nem is voltak kitéve. A párt képtelen volt korábbi fizetésük folyósítására: a Brankov és a vele együtt emigráló követségi alkalmazottak 29 500 forintos összefizetése helyett 11 ezer forintot javasoltak, végül Brankov számára fél évre havi 3–3 ezer forintot, Ozren Krstonošić és Dušan Vidović számára 2–2 ezer forintot, Milutin Stevanović számára pedig 2500 forintot irányoztak elő. További hét személynek kereset-kiegészítésként hat hónapig havi 200–1000 forint közötti összeget, három személynek

²¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 68. cs. 65. ő. e. 10. A nyomaték kedvéért Szalai az *azonnal* szót egyszer, a *határozóképesen* szót kétszer alá is húzta. Uo.

egy negyedévig havi 500–500 forint folyósítását javasolták. A jelentős költségvonzat állhatott azon javaslat mögött, miszerint az újonnan érkezők ellátása merüljön ki a munkához juttatásukban.²¹² Habár fizetésük összegét családos mivoltuktól, gyerekeik számától és nem a foglalkozásuk függvényében állapították meg, ez a korabeli magyar viszonyok között még így is tisztességes megélhetést biztosított számukra. Brankov fizetése ugyanis megközelítette a legmagasabb magyarországi párt- és állami vezetők bérét. A tárcák vezetői 1950 januárjában 3850 forint, az államtitkárok 3300 forint illetményt kaptak. Összehasonlításképpen, a bérből és fizetésből élők havonta átlagosan 652 forintot (1949-ben 606 forintot), a mezőgazdasági munkások és alkalmazottak 406 forintot vihetek haza.²¹³

A volt követségi alkalmazottakat egy esetleges jugoszláv merényletkísérletől tartva, biztonsági okokból Budapest II. kerületében, az akkor még kevésbé beépített hűvösvölgyi Szalonka utcában, két villában helyezték el. Túl azon, hogy a lakáshasználatért nem kellett fizetniük,²¹⁴ a komfort terén sem kellett szűkölködniük – még akkor sem, ha egy-egy villán több emigráns is osztozni kényszerült. Kényelmüket több bársonyszék, négy nagyméretű perzsaszőnyeg, festmények és szobrok tették teljessé.²¹⁵

Mindez azonban nem enyhítette a szűk diplomata eliten túl a létszámában gyorsan és folyamatosan bővülő közösséget sújtó, már-már rendszerszintűnek tekinthető anyagi jellegű és lakásproblémákat. Habár az MDP illetékes osztályai és a párt vezetése egyaránt törekedett helyzetük javítására, gyakran hosszú ideig, akár hónapokig is várniuk kellett a problémák érdemi rendezésére. 1950 tavaszán még mindig nyolc kollektívában, a családosok további hét lakásban laktak.²¹⁶

²¹² MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 31. ő. e. 56.

²¹³ Honvári János: *A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években*. http://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html. A letöltés ideje: 2013. június 25. és Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulig*. Budapest, Napvilág, 2013. 38.

²¹⁴ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 31. ő. e. 56.

²¹⁵ ÁBTL 2.1. IV/37-a. 27–28.

²¹⁶ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 11.

Az elkövetkező években fokozatosan legalább a családtagok összeköltöztetését, külön lakásokba történő elhelyezését sikerült megoldani és lényegesen enyhült a többi lakás zsúfoltsága. Gyakorlatilag megkezdődött az addig közös lakásokban elhelyezett emigránsok szétköltöztetése is. Egyénileg és lakóközösségekbe szervezve 1952 nyarán legkevesebb 17 fővárosi cím alatt éltek. Legtöbben továbbra is a Fürj utca 11/B. szám alatti közösségben, számuk 12 főt tett ki.²¹⁷ Többen a főváros szomszédságában (Budakeszin, Budaligeten, Pomázon és Szentendrén) nyertek elhelyezést. Ekkor már az egyedülálló többsége is külön lakásokba költözhetett, a házaspárok családjukkal együtt éltek. Mindössze három fővárosi és egy budakeszi ingatlanon osztozott társbérlelőként több, egyedülálló emigráns, zömmel (kilenc személy) a Fürj utcában.²¹⁸ A nehézségekért az emigránsok egyébként rendre az MDP-t tették felelőssé, pedig a világháborús pusztítást komolyan megsínylő Budapesten sok helyi lakoshoz képest jóval kedvezőbb körülmények között éltek.

A kollektívákban lakók száma az elkövetkező egy év során tovább csökkent, 1953 januárjára hét főre esett vissza. A közösséget akkoriban alkotó 75 emigráns nagy többsége főbérleti, társ- és albérleti lakásban lakott, az egyetemisták kollégiumokban nyertek elhelyezést.²¹⁹ Az évek során a budakeszi és a két pesthidegkúti kollektívát is felszámolták, de a Fürj utcai közösség sorsa sürgős rendezésre várt. Megszűntetése nem is annyira a higiéniai viszonyok vagy a lakásbelső fizikai állapota, lelakottsága, sokkal inkább „politikai” okok miatt vált szükségessé. Az egymással összezárt, egyedülálló férfi közösségben magától értetődően mindennaposá válhattak a súrlódások, a korabeli pletyka szerint a lakás az „ellenséges szóbeszéd, elégedetlenség és intrika gyűjtőhelyévé vált”. Az emigránsok vezetősége ezért már 1953 tavaszán fontosnak

²¹⁷ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 141. ő.e. 23.

²¹⁸ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 230–232. A vonatkozó kimutatás keltezés nélküli, azon 84 emigráns neve szerepel, ez leginkább az emigráció 1951–1952-es állapotának látszik megfelelni. Megerősíti ezt, hogy a listán már szerepel az 1951 tavaszán Prágából Magyarországra érkező Verstovšek házaspár neve, és még szerepelnek azok az emigránsok is, akiket Dušan Vidović elrablása kapcsán 1952 tavaszán vettek őrizetbe, majd zártak ki az emigráns közösség soraiból.

²¹⁹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 7.

tartotta a kérdés végleges rendezését, amit azonban megnehezített, hogy a Pártgazdasági Osztály nem tudott kellő számú lakást rendelkezésükre bocsátani. Végül 1953 szeptemberében az állami tartalék lakások terhére, Budapest belterületén 4–5 társbérleti és 3–4 egyszobás lakás kiutalásával költöztették szét őket.²²⁰

A korabeli lakásviszonyok – nem csak az emigránsokat sújtó – visszasságára egyéni példák sokaságát hozhatnánk fel. A nehézségeket jól megvilágítja a Fürj utcai kollektívában lakó Jordan Petrović helyzete, példaként álljon itt az ő története. Mivel felesége Békásmegyeren lakott, hetente mindössze egy alkalommal tudtak találkozni egymással. Habár a hatóságok késznek bizonyultak arra, hogy egy törökbálinti lakást utaljanak ki számukra, az ingatlannal számos probléma merült fel. A szóban forgó lakás ugyanis már foglalt volt, abban a helyi állami gazdaság egyik dolgozója lakott családjával. Sőt, a helyi tanács nem kevesebb, mint 18 olyan kérvényt tartott nyilván, amelyben különböző indokokkal a kérvényező a fenti, rossz közlekedési lehetőséggel rendelkező (távol feküdt a helyi vasútállomástól) és lelakott ingatlanhoz szeretett volna hozzájutni.²²¹ Petrović levelét a párt illetékese tömören kommentálta: „Amennyiben lakást tudunk szerezni, ahhoz mint igénylőt vesszük figyelembe.”²²²

Az együttélés azonban nemcsak a közösségen belül, hanem magyar–jugoszláv viszonylatban sem volt mindig problémamentes. Például Tuboly Lajos és felesége 1952 decemberében több levelében is felpanaszolta a Szalai utcai lakásukban 1951 novemberétől velük társbérletben együtt lakó Slavko Stojković és Miloško Mandić léhűtő életvitelét. Túl azon, hogy az ajtók csapkodásával, a rádió állandó bömböltetésével zavarták Tubolyék pihenését, a lakásban anyagi károkat is okoztak. A levélírókat nem is ez botránkoztatja meg leginkább, hanem az, hogy Stojkovićék rendre átmulatták az éjszakákat, kétes hírűnek vélt nőket vittek fel a lakásba. Életvitelükön Tubolyék többszöri felszólítására sem voltak hajlandóak változtatni, a lakás állapotával ezért már a házfelügyelő és az állambiztonság beépített embereként szolgáló tömbmeg-

²²⁰ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 217., 140. ő. e. 269. és 54. cs. 307. ő. e. 25.

²²¹ MNL OL M–KS. 276. f. 98. cs. 143. ő.e., 46–47.

²²² Uo.

bízott is foglalkozott, helyszíni szemléjükön az ott látottakat minősíthetetlennek tartották. A kérdést a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya is megvizsgálta, Tubolyék panaszait azonban túlzónak vélték. Stojković lakásügyének külön pikantériája, hogy Tuboly Lajost az ÁVH törzsmesteri rangban alkalmazta, Mandić pedig a HM Politikai Főcsoportfőnökségen állt szolgálatban. A Tuboly házaspár panasza viszont kiváló ürügyet jelentett a feleslegessé vált emigráns elbocsátásához.²²³

A lakáshiányon túl a lakhatással kapcsolatos problémák visszatérő elemét a rezsitartozások jelentették. Az emigránsok gyakran elmaradtak a lakbér megfizetésével, annyira, hogy 1952 nyarára jelentős tartozást halmoztak fel. (Igaz, ezért részben az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya is okolható volt.)²²⁴ A lakbéren túl az emigránsok a télen elhasznált tüzelő árával is adósak maradtak. 1952. május végéig a közel 20 ezer forintnyi adósságnak csak valamivel több mint a negyedét törlesztették.²²⁵ Az esetről az MDP-ben is tanultak: a következő télre a párt már előre, havi részletekben megkezdte a fűtési költségek beszedését.²²⁶

Az 1950-ig folyamatosan érkező politikai menekültek számára fokozatosan munkahelyet is sikerült találni. Fizetésükön felül – egyszeri juttatásként, havi rendszerességgel, illetve egyéni elbírálás alapján – pénzügyi és tárgyi segélyekben és juttatásokban is részesültek. Ruhára, bútorra, ágyneműre bérjellegű juttatásként, illetve kereset-kiegészítésként egyszeri juttatásként már 1949 elején összesen 55 300 forintot utaltak ki. Mi több, az emigráció költségvetését is párt- és állami keretből finanszírozták.²²⁷ Az optimista jelentések ellenére az

²²³ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 2–3. és 143. ő. e. 19–21., 23., 25–27.

²²⁴ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 143. ő. e. 17–18.

²²⁵ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 141. ő. e. 10.

²²⁶ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 141. ő. e. 28., 38. és 43. o.

²²⁷ Az emigránsok 1952 decemberében 11 573,69 forintból gazdálkodhattak, amely összegből 10 707 forintot az állami kiutalás tett ki. A kiadási oldalon a fizetések (2688 forint) mellett tanulmányi segélyként kétezer, betegsegélyként 1300, fizetés-kiegészítésként és egyéb segélyek folyósítására 970 forint szerepelt. 1065 forintot tett ki a házadó és további 2115,48 forintot a rezsiköltségek (villany, gáz és víz) befizetése. 1953 januárjára kilenc emigráns tanulmányaira 1800 forintot, betegsegélyként (4 fő részére) 1100 forintot, fizetés-kiegészítésként újabb 1114 forintot irányoztak elő. Mivel a tanulmányi segély mellett zárójelben a „200 fo-

emigránsok anyagi helyzete még így sem volt kielégítően rendezett, erre a bérek késői kifizetése, a rendszeresített (anyagi és pénzügyi) segélyek egyaránt utalnak. Másrészt, a világháborús pusztítás és a nehézipar erőltetett ütemű, importpótló fejlesztése kettős hiánygazdaságot eredményezett, sok szempontból még így is kedvezőbb helyzetben voltak, mint a magyar társadalom nagy többsége.

Mindeközben az emigránsok igényeit a pártvezetés felé továbbító Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán már úgy látták, hogy az anyagi természetű ügyekben a jugoszlávok követelőzővé váltak. Az osztályon nehezményezték a rendszeres fizetés-kiegészítések folyósítását – ebben havi átlagban öt-hat változó személyű emigráns részesült –, és mivel ez meglátásuk szerint egyáltalán nem hatott ösztönzőleg a termelés fokozására, megszüntetése mellett döntöttek. Rendszeres kiegészítő ellátásban 1952-től már csak a minimálbért meg nem kereső két-három emigráns részesülhetett.²²⁸ 1954-re már ruházattal is megfelelően ellátták őket, az 1953. júniusi párthatározatot követően a szakértséggel rendelkezők segélyét 200-ról 300 forintra emelték, gyermekenként további 100 forint, a betegek részére 200–500 forint közötti támogatást folyósítottak, többen 800 forintos maximumig terjedő pénzsegélyben részesültek. Mindezek következtében 1954 márciusára életszínvonaluk már a magyar lakosság átlaga fölé emelkedett.²²⁹

Az anyagi természetű és megélhetési problémákon túl a jugoszláv politikai menekülteknek nyelvi nehézségekkel is szembe kellett nézniük. Részben talán ezzel is magyarázható, hogy az emigránsok közül többen Csehszlovákiába vagy a Szovjetunióba szerettek volna továbbutazni. Habár az emigránsok jelentős része a Vajdaság területéről emigrált, és így egy részük valamelyest beszélhetett magyarul, de a Szerbia belsejéből, a dalmát partvidékről vagy éppen Bosznia-Hercegovina területéről érkezők esetében ez a lehetőség bizonyára nem állt fenn. Nyelvismereti hiányosságaik a munkába állásukat, munkahelyhez juttatásukat is megnehezítette.

rint havonta” személyenként értendő kitétel is szerepel, így rendszeresen folyósított juttatásokról beszélhetünk. MNL OL M–KS 276. cs. 98. f. 141. ő. e. 45.

²²⁸ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 6.

²²⁹ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 307. ő. e. 25.

A nyelvi nehézségek meglétéről tanúskodik Danilo Urošević 1951. március 22-én keltezett beadványa, amelyben saját és négy további emigráns társa kívánságát tolmácsolva kérte, hogy olyan iskolába kerülhessenek, „ahol a nyelvet is értenénk”. Társai esetében a katonai akadémiát és a légierőt vélte szóba jöhető megoldásnak; maga Urošević a budapesti egyetem régész szakára kívánt beiratkozni. Levelében egyértelművé tette, hogy a tanév elkezdésével is azért késtek, mert „amint az Önök előtt is ismeretes, nagyon nehezen bírjuk a magyar nyelvet”.²³⁰ „Igen nagy nyelvi nehézségei” voltak az Agrártudományi Egyetem szakérettségi tanfolyamát végző 26 éves Dubroslav Luković-nak is (a tananyaggal részben a hosszú hónapokig elhúzódó betegsége miatt sem tudott lépést tartani), annak ellenére, hogy a jugoszláv hallgatók heti 6 órában külön magyar nyelvű oktatást kaptak.²³¹

A nyelvi nehézségekre egy 1953. február 10-én keltezett jelentés sem mulasztotta el felhívni a párt figyelmét: „Tanulmányi eredményeik sokkal jobbak lehetnének, ha a magyar nyelv ismeretének hiánya miatt nem lennének komoly nehézségeik.” Annak ellenére, hogy az emigránsokkal külön nyelvórákon is foglalkoztak, továbbá hallgató-társaiktól is segítséget kaptak. Az okokat kutatva a jelentés ezt részben arra vezette vissza, hogy „nem [is] törekszenek a magyar nyelv megfelelő elsajátítására,” részben pedig arra, hogy „ez visszatükröződése nacionalista álláspontjuknak.”²³²

Az emigránsok továbbtanulását és egyetemi diplomához juttatását Pero Popivoda, az emigránsok moszkvai vezetője is kiemelten fontos kérdésként kezelte. 1952 nyarán tudtára is adta a magyar elvtársaknak, hogy „véleménye szerint a jugoszláv emigráció tagjaiból men-nél többnek és főként a vezetőség tagjainak feltétlenül egyetemre kell járnioik.”²³³ Parancsba beillő kérésének köszönhetően az 1952 szeptemberében induló tanévben az MDP 31 emigránssal több hallgatót íratattott be felsőfokú oktatási intézményekbe, előkészítő iskolákba és „szakmai tanulásra”. Így abban a tanévben összesen 55 jugoszláv

²³⁰ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 10.

²³¹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 22.

²³² MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 102.

²³³ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 57.

emigráns folytathatott ilyen jellegű tanulmányokat, ami a magyarországi emigránsok közel 70 százalékát jelentette.²³⁴

Legtöbben (20 fő) a Lenin Intézet orosz vagy marxizmus-leninizmus szakára jártak. A keleti szláv nyelv ismerete bizonyára megkönnyítette számukra a tananyag elsajátítását, de a magyar nyelv ismerete nélkül kevés más képzésterület közül választhattak. A Műszaki Egyetemre, valamint az egyetem egy- és kétéves előkészítő iskolájába összesen hét hallgató, az Agronómiai Egyetemre (sic!) és kétéves előkészítő iskolájába négy-négy hallgató iratkozott be, csakúgy, mint az egyéves mezőgazdasági akadémiára. A marxizmus-leninizmus kétéves esti egyetemen öt, a Közgazdasági Egyetem egyéves előkészítő iskolájában pedig három jugoszláv emigráns kezdte meg, illetve folytatta tanulmányait. További két emigráns az 1951. június 10-én létrehozott, szakirányú fordító- és tolmácsképzést oktató Idegen Nyelvek Főiskolája²³⁵ 1. éves orosz nyelvszakos hallgatója volt. Szintén elenyésző számban, mindössze két emigráns folytatott természettudományi tanulmányokat. Mindketten fizika szakos hallgatók voltak.²³⁶

²³⁴ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 11. A *Magyarországon élő jugoszláv forradalmi emigránsok vezetősége* nevében írt levelében Bogdan Pejović külön ki is emelte, hogy a vezetőség minden tagja beiratkozott különböző egyetemek esti tanfolyamaira, öt emigráns pedig már az abszolutóriumot is megszerezte. A mellékelt jegyzék alapján a végbizonyítványt szerzett, államvizsga előtt álló hallgatók közül Ljubomir Tomić, Ivan Mokuter és Vlado Petersić a Lenin Intézet orosz szakán, Jordan Petrović az Agrártudományi Egyetem gyümölcs-szőlészeti szakán készült államvizsgázni. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 68–70. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem orosz nyelv- és irodalomtanárok, valamint oroszul beszélő marxista oktatók képzésére szakosodott Orosz Intézete az egyetemi hierarchián belül 1951-ben kapott kari hatáskört. Nevét 1952. április 30-án Lenin Intézetre változtatták. Az intézet 1954. július 7-én minisztertanácsi határozattal teljesen kivált az egyetem keretéből, 1958-as újbóli beintegrálásáig önálló felsőfokú oktatási intézményként működött. Szögi László (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest, Művelődési és Köznevelési Minisztérium, 1994. 130. és Kardos József (szerk.): *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 200. 148. és 150.

²³⁵ Az intézmény történetére röviden lásd: Kardos 146–147. A főiskola önálló formában mindössze három évig működött, megszüntetéséről 1954. március 7-én törvényerejű rendeletben döntöttek. Uo. 150.

²³⁶ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e., 69–70.

Egyetemi tanulmányai mellett – a magyar hallgatókhoz hasonlóan – anyagi okokból többeknek a munka világában is helyt kellett állniuk. 1953. szeptember 1-jén az emigránsok közül 36 fő (az akkori összlétszám 52 százalékáa) folytatott valamilyen közép- vagy felsőfokú tanulmányt, közülük tizenhatalan munkahellyel is rendelkeztek, legtöbbször újságíróként dolgoztak. Egyetemen, főiskolán 31-en tanultak, fele részben továbbra is a Lenin Intézet hallgatójaként. Az emigránsok körében magasan frekvenciált pozícióba került felsőoktatási intézményt jócskán lemaradva a marxista-leninista esti egyetem (öt fő), az agrártudományi egyetem és a Műegyetem követte (egyaránt három-három fővel). További hét emigráns már Magyarországon megszerzett diplomával is rendelkezett.²³⁷ A diplomával nem rendelkező, sem közép- vagy felsőfokú tanulmányokat nem folytató emigránsok iskolázottsága azonban átlagon aluli volt: tizenegy emigráns mindössze elemi iskolát végzett, középiskolai tanulmányokba kilencen kezdtek, az érettségi letételéig mindössze hatan jutottak el. A vecsési állami gazdaságban dolgozó Todor Ivosević pedig a vonatkozó kimutatás alapján egyáltalán nem járt iskolába.²³⁸

Tanulmányaik során az emigránsoknak néha egészen sajátos problémákkal is meg kellett birkóznia. Az agrártudományi egyetemen gyümölcs-szőlészeti szakon végzős Jordan Petrović esete kiválóan szemlélteti, mennyire eltévedtek a bürokrácia útvesztőiben. Felsőfokú tanulmányainak első két évét Petrović még Jugoszláviában elvégezte, a végbizonyítvány kiadásához azonban szükségessé vált a jugoszláv index hitelesítése. Az egyetem illetékese ezért azt javasolta, Petrović vegye fel a kapcsolatot a jugoszláv követséggel, illetve felajánlotta, hogy az egyetem maga keresi meg a jugoszláv diplomatákat. Érthetően a politikai okokból Magyarországon menedékjogot kapott hallgató nem kívánt élni ezzel a lehetőséggel. Feltehetően Petrović panaszára

²³⁷ Ivan Mokuter, Vlado Peteršić és Jordan Petrović a Lenin Intézetben, Ahmed Seljahudin az Agrártudományi Egyetemen, Radmilla Verstovšek a közgazdaságtudományi egyetemen, Petar Bedrosian pedig az ELTE Természettudományi Karán diplomázott. Ivan Mokuter az Idegen Nyelvek Főiskoláján, Petar Bedrosian az MTA Sugárfizikai Kutatóintézetében, Ahmed Seljahudin pedig a Kertészeti Kutatóintézetben kapott állást.

²³⁸ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 1953. szeptember 1-jei kimutatás.

az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya nem is mulasztotta el felhívni a Földművelésügyi Minisztérium Szakoktatási Osztályának figyelmét arra, hogy „rendkívül furcsának tartjuk egyrészt, hogy egy emigránst a titóista követségre küldenek, másrészt, hogy az egyetem ebben az ügyben fel akarja venni a kapcsolatot a jugoszláv követséggel.” Nehezményezték továbbá azt is, hogy az egyetem illetékese az ügyben a „legszemtelenebb hangon válaszolt.” Mindezek alapján kérték az illető ügyintéző felelősségre vonását, Petrović számára pedig a végbizonyítvány kiállítását.²³⁹ Végül a zöldségtermelő tanszék egyik adjunktusa állt ki hallgatója mellett, így kiállíthatták a szóban forgó végbizonyítványt. Petrović ügye ezzel elintézészt nyert.²⁴⁰

Az emigránsok tanulmányi előmeneteléről, magaviseletéről és politikai nézeteiről az oktatási intézmények az MDP kérésére rendre feljegyzéseket készítettek. Mind a hallgatókról készített név szerinti beszámolókból mind az összefoglaló jelentésekben nagyrészt pozitív kép rajzolódik ki a jugoszláv hallgatókról. A visszatérő jelzők között rendre szerepelnek a *szorgalmas, érdeklődő, jó eszű és értelmes* melléknevek. A tanórákra általában jól felkészültek, a foglalkozásokon aktívan részt vettek, az ott elhangzottakhoz tartalmas hozzászólásokat fűztek. Többségük a tankörökbe is igyekezett beilleszkedni, bár ezt részben személyes jellemvonásaik, részben munkahelyi elfoglaltságuk nehezítette.²⁴¹ Kivételek persze mindig akadtak. Žarko Strajnićről például alapos tudása, könnyű felfogása ellenére egy nagyképu, tudásával kérkedő fiatalember képe alakult ki tanáraiban és hallgatótársaiban.²⁴² Božo Spirtát nemcsak lustának, hanem jellemében is gyenge embernek tartották, ezért az egyetem vezetőségében fel is merült eltávolításának kérdése.²⁴³

Jelentéseket azonban nemcsak az oktatók írtak hallgatóikról, hanem előfordult, hogy hallgatók számoltak be, jelentettek tanáraik oktatói teljesítményéről, ideológiai nézeteiről, pártosságáról, diáktársaik egy-egy belpolitikai vagy külpolitikai kérdésben megfogalmazott véleményéről. Nem meglepő tehát, hogy ilyen jellegű példákat a politikai

²³⁹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 84.

²⁴⁰ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 90–91.

²⁴¹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 76., 85–86., 96. és 100–103.

²⁴² MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 96.

²⁴³ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 101.

emigránsok körében is találunk. Egy, a Műszaki Egyetem kalocsai két-éves előkészítő iskolájában első évfolyamos elektrotechnikus hallgató például 1952. november 17-én gépelt levélben számolt be a párt illetékeseinek fizika- és matematika tanára órán elhangzott kijelentéseiről. A meggondolatlan oktató egyrészt nehezményezte a parasztok beszo- gáltatási kötelezettségét („30-40 hektolitert be kell adniuk, holott csak 2-3 hektolitert szüretelnek”), az iskolák gazdasági nehézségeit („most nem kapnak pénzt, mint azelőtt, a tanárok kénytelenek maguk vásá- rolni taneszközöket”), és nem áttalott vicceket mesélni a Szovjetunió- ról. November 5-én pedig az alábbi kijelentést tette, nyilvánvalóan a nagy októberi szocialista forradalom közelebbi évfordulóján szokásos koszorúzásra utalva: „vigyázzanak, meg ne fázzanak a szovjet hősök emlékének, erősen fúj a szél. Egyesek szél saroknak, mások bűdös sa- roknak nevezik.”²⁴⁴ Beszámolóját a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya már másnap továbbította a párt Agitációs és Propaganda Osztályára, egy másolatpéldányt pedig az Államvédelmi Hatóságra.²⁴⁵ A Közokta- tásügyi Minisztérium illetékesei azonban csak 1953 februárjában foly- tattak helyszíni vizsgálatot. A szóban forgó fasiszta jellegű könyveket addigra eltávolították, a vizsgálat eredményeként egy hallgatót kicsap- tak, ugyanakkor a hallgató sem lehetett teljesen elégedett. A vizsgálat óta ugyanis úgy érezte, mind az igazgató, mind a párttitkár rosszállóan viselkedik irányában.²⁴⁶

Azon túl, hogy az MDP számára készített oktatói és hallgatói je- lentésekből betekintést nyerhetünk az emigráns hallgatók tanulmányi előmenetelébe, az iratok arra is utalnak, hogy a párt ellenőrzése alatt kívánta tartani a közösség tagjait, figyelő tekintete nemcsak a tanul- mányi eredményekre, hanem a rendszer iránti ideológiai elkötelezett- ségükre, az aktuális pártiránnyal kapcsolatos nézeteikre és esetleges ellenséges megnyilvánulásaikra is kiterjedt. A hatalom általában is kontroll alatt tartotta az emigránsokat, beleértve az egyén privát szfé- ráját is, legyen szó akár baráti, akár házassági kapcsolatokról vagy az egyszerű mindennapokról.

²⁴⁴ MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 72-73.

²⁴⁵ MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 73/a.

²⁴⁶ MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 144. ő. e. 109.

Mindennapi problémák, belső széthúzások

Az emigránsok kontroll alatt tartása az élet minden apró területén meg- mutatkozott. Különösen igaz volt ez az úgynevezett „diplomata cso- port” tagjaira. Mindennapjaik a kollektíva szellemiségének megfelelően teltek. Együtt étkeztek, együtt indultak sétálni, együtt mentek a város- ba, moziba, színházba, kulturális rendezvényekre. Ilyenkor az ÁVH-sok is elkísérték őket. Berán Iván és az állambiztonsági szervek négy másik embere már emigrálásukkor csatlakozott hozzájuk, Berán Brankovot prágai és bukaresti útján is elkísérte. Az ÁVH-s tisztet csak 1949 ta- vaszán egy rövid időre, Brankov kérésére rendelték vissza.²⁴⁷

1949 tavaszára azonban mintha megfedekeztek volna a csoport tagjairól. Brankov emigrálását követően (1948. október) a magyar sajtó az egykori jugoszláv követségi ügyvivő szinte minden lépéséről beszámolt, több esetben terjedelmes cikkben vagy a címlapon közölte beszédeit. A *Szabad Nép* 1948. december 2-i számától azonban egé- szen 1949. február közepéig kellett várni, hogy Brankov vagy a dip- lomata csoport tagjainak neve felbukkanjon a lap hasábjain. Egészen a Rajk-per nyilvános tárgyalásának kezdetéig nevük a lap egyetlen további cikkében sem szerepelt, miközben a kelet-európai és a szov- jetunióbeli emigráns közösségek politikai tevékenységéről rendre be- számoltak. A diplomatakolónia mellőzöttségét alátámasztani látszik Kiss József, a Szalonka úti kolónia védelmével megbízott egykori ál- lamvédelmis a témára vonatkozóan megbízhatónak tekinthető vissza- emlékezése. Kiss szerint már két hónappal Brankovék emigrálását kö- vetően megváltozott a hatóságok és a diplomata emigránsok közötti viszony. A volt jugoszláv diplomatáktól megvonták színházbérletüket, nem állták tovább Mercedes autójuk benzinköltségét és megszüntet- ték államvédelmis biztosításukat. Brankov az előzetes meghívás elle- nére sem vehetett részt a Partizánszövetség februári rendezvényén.²⁴⁸

A kollektíva szellemisége, a közösségi szemlélet egyébként a dip- lomataelitnek az emigráció egészébe történő beolvasztását követően

²⁴⁷ ÁBTL 2.1. I/109. 166., 250. és 252.

²⁴⁸ Kiss József: *ÁVO-sok voltak, ÁVO-sok vertek...* Sydney, 1996, 61-65.

is átszötte a mindennapok világát. Habár a kötelező tanulmánykörök, szakkörök közül néhány (mint például a magyar nyelvórák) hasznos ismereteket nyújtottak, az ideológiai okítás (a marxizmus-leninizmus, az SZK(b)P és a magyar munkásmozgalom története) csak keveseket hozott lázba. (Nem is beszélve Rákosi Mátyás műveinek tanulmányozásától.) Az évek előre haladtával az ideológiai vaskalaposág mellett a múzeum- és színházlátogatás, sportversenyek megrendezése, egy-egy kirándulás megszervezése segítette az összetartozás érzésének megőrzését.²⁴⁹ A társas összejövetelek szervezését nehezítette viszont a megfelelő közösségi tér hiánya, az űrt a Nyugati téren (akkori nevén: Marx téren) álló kedvelt találkozóhely, az Ilkovic büfé töltötte be.²⁵⁰ Habár Brankov már 1948-ban javasolta, bocsássák a politikai menekültek rendelkezésére a Jugoszláv Klub helyiségeit, a Rajk-pert követően a kérés lekerült a napirendről. A kultúrház létesítésével az MDP Titkársága csak 1950. október 4-én foglalkozott újból, döntést azonban nem hozott, előzetes javaslatételre (politikai és közbiztonsági szempontokra hivatkozva) a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályára és az Államvédelmi Hatóságra továbbította a kérdést. Olybá tűnik, hogy a Titkárság tagjai ebben a kérdésben is igazodni szerettek volna Moszkvához, gyorsan meg is bízták Kiss elvtársat, bukaresti látogatása során érdeklődjék meg, hogy a román, bolgár és a csehszlovák fővárosban működik-e hasonló létesítmény. Habár sem Kiss, sem az ÁVH, sem a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának véleménye nem ismert, feltehetően nemleges választ kaptak érdeklődésükre. Az emigráns klub létesítése le is került a Titkárság október 25-i ülésének napirendjéről, az végül csak fél évvel később, Magyarország felszabadulásának hatodik évfordulójára időzítve, 1951. április 4-én nyílhatott meg a Keleti Károly utcában.²⁵¹

A külvilágtól elszigetelt, egymással összezárt, a hatalomra ráutalt, ugyanakkor annak ki is szolgáltatott közösség tagjait számos belső

²⁴⁹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 125–128., 138–139., 140. ő. e. 1. és 166–167.

²⁵⁰ ÁBTL 2.1.9. V–36009. 186. A büfé történetére lásd: Havadi Gergő: Az Ilkovic büfé története és mítosza egykori vendégei emlékezetében. *Aetas*, 2012/2. 29–48.

²⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V–88800/4. 214. és MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 413. ő. e. 193. és 271., 65. cs. 105. ő. e. 66. A Rákosi Mátyásnak küldött köszönő leveleikben a jugoszláv emigránsok egy mondatlalt sem utaltak az ünnepre. Uo.

konfliktus terhelte. Brankov letartóztatása és elítélése az emigráció életére is bomlasztóan hatott. A kolónia tagjai körében a félelem és a kölcsönös vádaskodás légköre vált uralkodóvá. A fegyelem teljesen szétesett, mindenki félt és gyanakodva tekintett a másikra. Általánossá vált, hogy a mindennapi problémák és a vádaskodások elől a szórakozásban próbáltak menedéket lelteni.²⁵² A többi politikai emigránsnál jobb anyagi körülmények között élő diplomata elit (családtagjaikkal együtt tizenhat fő) kérdésének rendezést Pero Popivoda is sürgette Rákosi Mátyásnak 1950. január 27-én küldött levelében.²⁵³ Erre legkésőbb 1950 májusáig sor is került: az MDP egyetlen lehetséges módként a csoportot „likvidálta”, tagjaikat nagyrészt beolvasztotta a többi emigráns közé.²⁵⁴ Hasonló félelmet keltett, hogy a jugoszlávok 1952 tavaszán elrabolták és Jugoszláviába szöktették Dušan Vidovićet. Az emigránsokra az sem hatott megnyugtatóan, hogy ezzel egy időben Janez Solarić is eltűnt, hollétéről semmilyen megbízható információval nem rendelkeztek.

Talán részben Lazar Brankov, az emigráció potenciális vezetője kiiktatásának és a diplomata csoport elszigetelésének is köszönhető, hogy a belső ellentét és a széthúzás az emigráció vezető tagjai között a későbbiekben is állandósult; az 1949. június 8-án felállított háromtagú vezetőség sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A vezetőségi tagok veszekedéseikkel és nem éppen példamutató személyes jellemvonásaikkal nagymértékben aláásták tekintélyüket az emigránsok között. A vádak szerint Milutin Velemir kizárólagosan kívánta intézni az emigráció ügyeit, vezetőtársai képességeit lebecsülte, egyszerű beosztottként tekintett csak rájuk. Semmiben sem volt különb a vezetőség két másik tagja sem. A durva és nyers viselkedés, az erkölcsileg laza életvitel őket is jellemezte.²⁵⁵

A vezetőség fenti hibái miatt ismét Pero Popivoda segítségét kellett kérni. Annak ellenére, hogy személyesen is meggyőződhetett arról, a fent nevezettek valóban alkalmatlanok az emigráció vezetésére, Popivoda továbbra is hitt politikai megbízhatóságukban. Úgy vélte,

²⁵² ÁBTL 2.1. VII/37-a. 111–112.

²⁵³ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 3.

²⁵⁴ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 9.

²⁵⁵ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 2.

hogy Velemirék a vezetőség tagjai maradhatnak, de javasolta, hogy a „vezetőség élére valóban jöjjön egy elvtárs egy más csoportból.” Ő a prágai emigráció egy tagjára gondolt.²⁵⁶

Popivoda instrukcióinak megfelelően 1950. május 13–14-én egy új, ötfős vezetőséget választottak az emigráció élére, tagjai Đorđe Burgijasev, Albert Svetina, Nyitrai Kálmán, Dudás Lajos és Dušan Grujić lettek.²⁵⁷ A belső problémákat azonban továbbra sem sikerült rendezni. A vádak szerint a vezetőségből eltávolított Milutin Velemir különösen szoros kapcsolatot épített ki több, Jugoszláviában tisztí rangot betöltő emigránssal.²⁵⁸ A „tisztí frakció” különösen azt nehezményezte, hogy Gojko Trbović és Žarko Ljubovljević volt vezetőségi tagok szorosabbra kívánták fűzni az emigránsok kapcsolatát a magyar állambiztonsági szervekkel.²⁵⁹ Vádjaik nem voltak teljesen új keletűek, sem teljesen megalapozatlanok. Gojko Petrović és Franjo Cvetan már 1949 elején a szovjet nagykövetséget kereste fel panaszával. Annyit az ÁVH-n is elismertek, hogy kisebb jelentőségű ügyek tisztázásához többször igénybe vették Trbović segítségét.²⁶⁰

Velemir a későbbiekben sem volt hajlandó beletörődni félreállításába, és időközben politikai természetű kérdésekben is a hivatalos állásponttól eltérő vonalat kezdett hangoztatni.²⁶¹ Magaviseletével, vádjaival 1951 júliusában a moszkvai összemigráns központban is kénytelenek voltak foglalkozni. Mivel nyilvános önkritika gyakorlására Velemir a továbbiakban sem volt hajlandó, az emigránsok magyaror-

²⁵⁶ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 3.

²⁵⁷ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 19.

²⁵⁸ Gojko Petrović, Boško Kolundžija és Stojan Pavlović századosok, Franjo Cvetan őrnagy, Ante Rak pedig a Jugoszláv Néphadsereg hadnagya volt. MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 120.

²⁵⁹ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 56.

²⁶⁰ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 57.

²⁶¹ Egészen konkrétan azt ellenezte, hogy Jugoszláviában is gyűjtsenek aláírásokat az „öt nagyhatalom által kötendő békepaktum követelésére.” Véleménye mellett továbbra is kitartott, annak ellenére, hogy az emigráció ezzel kapcsolatos hivatalos véleményét 1951 áprilisában a politemigránsok rádiója is beolvasta, a *Za socialističku Jugoslaviju* címmel Moszkvában megjelenő emigráns lap pedig májusi számában megismételte. Mindezt azzal indokolta, hogy az „egyenesen a halálba való kergetése az aktivistáknak – a jugoszláv hazafiaknak.” MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 41.

szági vezetősége újfent az MDP-hez és a moszkvai központhoz fordult iránymutatásért. 1951 októberében már az emigrációból történő kizárás gondolata is komolyan felvetődött,²⁶² de a kérdés végleges tisztázása a vezetőséget megosztó újabb és sürgősebb rendezést kívánó belső ellentét, Gojko Petrović ügyének rendezése utánra halasztódott.

Gojko Petrović ugyanis egyik ismerősének írt egyik levelében (N.B. az emigránsok postáját ellenőrizték!) szidalmazta a Magyarországon szlovén nyelven megjelenő emigráns lap, a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségét. Az emigráció vezetősége mindebből azt a következtetést vont le, hogy egy újabb frakciós csoport van kialakulóban. Ármánykodását vélték felfedezni olyan, egészen pitiáner ügyekben is, mint például abban, hogy a lap legutóbbi szerkesztőségi ülései érdemi hozzászólások nélkül, lényegtelennek ítélt kérdésekkel foglalkoztak. Elfogadhatatlanná vált Petrović kemény balos nézete is. Végül mind a *Za ljudsko zmago* szerkesztősége, mind az emigráció vezetősége javasolta, hogy Petrovićet zárják ki a politikai emigránsok kolóniájából. Kizárását az MDP Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya is támogatta, sőt javasolta, hogy a renitenskedőt a fővárosból is távolítsák el, és vidéken biztosítsanak számára munkalehetőséget.²⁶³

Az ügy rendezését követően nem sokkal egy újabb, személyeskedéstől sem mentes ellentét osztotta meg az emigráció vezetőségét és a közösség tagjait, abba mind Trbović, mind Velemir érintett volt. Az okos, ravasz, ám kétszínű emberként jellemzett Gojko Trbovićot többek között azért kritizálták, mert a *Za ljudsko zmago* hasábjain állambiztonsági szempontból kényes információkat igyekezett megjelentetni, és szorgalmazta egy Jugoszlávia elleni háború megvívását.²⁶⁴

Az MDP korifeusai a vezetőségben megnyilvánuló, szinte mindennaposnak tekinthető politikai és ideológiai ellentétek, személyes konfliktusok tükröződését vélték felfedezni abban, hogy magában az emigráns közösségben is állandósult a széthúzás, az ellenségeskedés és az egymással szembeni bizalmatlanság, gyanakvás. Mindez anyagi természetű követelődésükben, hanyagul végzett munkájukban és

²⁶² MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 42–43.

²⁶³ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 81.

²⁶⁴ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 181–182.

a tanulmányaikban megmutatkozó visszaesésben is visszaköszönt.²⁶⁵ A jelenség korántsem volt új, arra Velemir már 1950 decemberében figyelmeztette Rákosit. Levelében úgy vélte, hogy a kolónia körében „egy begubózott, zárt, természetellenes élet fejlődött ki,” amit nagyrészt az ÁVH működésére vezetett vissza: „nálunk nem a Magyar Dolgozók Pártjának, hanem az ÁVO-nak szelleme nyilvánult meg. Embereinknek első naptól fogva azt verték a fejébe: hallgass, vigyázz mit beszélsz, ne beszélgessetek a villamoson vagy autóbuszban, nehogy valaki észrevegye, hogy jugoszlávok vagytok, senki nem mondhatja azt, hogy jugoszláv, hanem hogy bulgár, görög, román, stb.”²⁶⁶ Nehézményezte továbbá, hogy a konferenciákat és a párttanfolyamokat kivéve az MDP tagjai soha nem fordulnak meg az emigránsok körében, személyes kapcsolatban kizárólag az állambiztonsági szervekkel állnak. Sűrűlódásoktól korántsem mentes kapcsolatukat konkrét példákkal is alátámasztotta. Egy esetben (1949 júniusában) az ÁVH név nélkül említett alezredese nyilvánosan, a többi emigráns szeme láttára az alábbi szavakkal fenyegette meg Milena Ljubojevet: „A hajadat fogom kicsupálni, ha valakinek megmondod, hol laksz.”²⁶⁷

Az Állambiztonsági Hatósággal kapcsolatos vádak még 1952 nyarán is fennmaradtak. Boris Verstovšek mindezt azzal is összefüggésbe hozta, hogy az emigráció vezetőségének nem sikerült megszilárdítania tekintélyét a kolónia tagjainak körében: „A vezetőség állandóan veszít tekintélyéből, mivel sok esetben az emigráció előtt feleslegesnek és nevetségesnek látszik.” A tekintélyvesztés már olyan méreteket öltött, hogy az „elvtársaink különböző megnyilvánulásai alapján arra következtetnek, hogy az emigráció tényleges vezetője Szabó József elvtárs, [...] aki az Államvédelmi Hatóságok felé felelős; a vezetőség pedig egyszerű báb.”²⁶⁸ A bizalom légkörének kialakulását minden bizonnyal az sem segítette elő, hogy 1949–1952 között nem kevesebb, mint 56 „sötét elemet távolítottak el,” zártak ki az emigránsok sorából.²⁶⁹ Verstovšek ezért sürgetően javasolta, hogy „szükséges lenne

²⁶⁵ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 182–183.

²⁶⁶ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 47.

²⁶⁷ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 47.

²⁶⁸ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 98–99.

²⁶⁹ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 98.

a fegyelem megszilárdítása és a csoport helyzetének egészségesebbé tétele.” Ehhez pedig olyan apró, de a mellőzöttség érzésén komolyan enyhítő gesztusokat is fontosnak tartott, hogy a *Szabad Nép*ben ne csak a külföldi emigráns lapokból, hanem a *Za ljudsko zmagoból* is jelenjenek meg írások, vagy kapjanak jegyet az állami ünnepekre és a pártvezetők tiszteletére rendezett fogadásokra.²⁷⁰

A többszörös ellenőrzés hálójában

A több szempontból is megkerülhetetlen állambiztonsági kontrollon túl mindennapjaikat az emigránsok hármass – az ÁVH-t beleszámítva négyes – függésben élték: saját emigráns vezetőségükön túl a Magyar Dolgozók Pártjával és a jugoszláv politikai menekültek összességét átfogó moszkvai szervével is alá-fölérendeltségi kapcsolatban álltak, nem egyszer életük legapróbb részletébe, személyes szférájukba is beleszólva és tevékenyen hozzájárulva az emigránsok közösségében megnyilvánuló problémákhoz.

A nagyobb horderejű és a kelet-európai emigráció egészét érintő ügyekben a döntő szót nem is Budapesten, hanem Moszkvában, az SZK(b)P KB Külügyi Osztályán mondták ki. A *Nova Borba* körül megszerveződő egységes emigráns központ létrehozására 1948. december 3-án Romániában került sor, a háromtagú vezetőséget Radonja Golubović (Bukarest), Pero Popivoda (Moszkva) és Slobodan (Lale) Ivanović (Prága) alkotta, de a munkájában a székhelyét Belgrádból a román fővárosba áthelyező Tájékoztató Iroda titkársága is kezdetektől fogva aktívan jelen volt. Nem sokkal a szervezet felállítását követően, 1949 januárjában már arról döntöttek, hogy az emigráció központját Bukarestből Moszkvába helyezték át. A döntés csak visszatekintve tűnik ennyire egyértelműnek, a szovjet és a román fővároson túl Prága is érdemben pályázhatott a jugoszláv emigráció kelet-európai központjának címére. A csehszlovák főváros, Annie Krigel találó szavaival, a „kommunista Genf” mellett több érv is szól: (1) a város kedvező földrajzi fekvése (gyakorlatilag félúton feküdt Moszkva és Párizs között,

²⁷⁰ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 98–99.

ahonnan mind vasúton, mind repülőn viszonylag könnyen meg lehetett közelíteni); (2) a Csehszlovák Kommunista Párt az 1940-es évek vége óta különleges kapcsolatot ápolt a nyugati világgal (főként az ottani kommunista pártokkal); (3) Sztálint a második világháborút követően egy időben komolyan foglalkoztatta egy Prága–Moszkva-tengegy gondolata; (4) a szovjet atombomba előállításához nélkülözhetetlen csehszlovák uránérctelepek; (5) számos baloldali vagy baloldali orientációjú nemzetközi szervezet is a városban székel. Prága mellett szólt az is, hogy a városban már addig is több kommunista emigrációs csoport (görögök, spanyolok, olaszok) képviseltette magát,²⁷¹ az Egyesült Államokba és Kanadába akkreditált jugoszláv diplomaták emigrálásukat követően szintén ide érkeztek.²⁷²

A hatalomkoncentráció jegyében, az ideológiai munka fokozására, a kádernervelés hatékonyságának előmozdítására, az emigráns sajtótermékek és pártszervezetek hathatósabb megsegítésére 1950 júniusában egy szűkebb centrumot hoztak létre, majd még ugyanabban az évben döntöttek egy a *Za socijalističku Jugoslaviju* szerkesztőségéből álló még szűkebb központ, az úgy nevezett Koordinációs Iroda felállításáról. Ez a fajta átszervezés a magyarországi párt és emigráns vezetés számára is mintaként szolgált az 1952. februári átszervezéshez. A Koordinációs Központ azonban nem csak Budapest–Moszkva relációban nem váltotta be a várakozásokat. A magyarországi emigránsok különösen azt nehezményezték, hogy kapcsolatuk megrekedt a teljesen formális szinten és a gyakorlatban kimerült a zömmel a *Za ljudsko zmagóval* foglalkozó három havonkénti levélváltásban.²⁷³ 1952. január 17-én már egy újabb átszervezésről, egy emigráns jugoszláv kommunista párt, a Jugoszláv Hazafiak Szövetségének megalakulásáról döntöttek Moszkvában. A szövetség első ülését 1953. április 22–25. között Bukarestben tartotta, azon a magyarországi emigráció részéről Boris Verstovšek, helyettese, Bogdan Pejović és a rátermett fiatalabb

²⁷¹ Idézi: Karel Bartošek: *Vallanak az archívumok. Prága–Párizs (1948–1968)*. Budapest, Hamvas Intézet, 2003. 44–48.

²⁷² Részleteiben lásd: Vojtjehovski: *Informiroovska emigracija u jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima*. 207–230.

²⁷³ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 11.

generáció képviselőjében Radovan Vrbica vett részt.²⁷⁴ A permanens átszervezés ekkor nyugvópontra került, az emigráció felosztásáig újabb vezető szervet már nem hoztak létre.

A Magyarországon megszerveződő jugoszláv politikai emigránsok közösségével a Magyar Dolgozók Pártja a kezdetektől fogva a legmagasabb szinten (Titkárság, Politikai Bizottság) és személy szerint Rákosi Mátyás is foglalkozott, különösen addig, amíg Lazar Brankov személye emigrálása, majd perbe fogása révén kellő ideológiai és politikai fegyvert jelenthetett a Tito elleni rágalomhadjárat során. Az érdeklődés Brankov letartóztatását követően is fennmaradt, a közösséget érintő érdemi kérdésekben (sem) lehetett anélkül dönteni, hogy ne kérték volna ki az MDP élén állók véleményét. Mindez azonban, ahogyan a fenti példákon keresztül is láthattuk, korántsem jelentette azt, hogy minden esetben komolyabb zökkenő nélkül együtt tudtak volna dolgozni vagy a koordináció olajozottan működött volna. Az igazán fontos, stratégiai döntéseket nem is a magyar, hanem a szovjet fővárosban hozták meg, Pero Popivoda és az összemigráns szerv (SZKP-val egyeztetett) javaslatait, utasításait Budapest engedelmesen végrehajtotta. Többször előfordult, hogy döntéskényszerbe kerülve még a helyi ügyekben sem mertek önállóan fellépni, biztos ami biztos alapon előzetesen kikérték Moszkva véleményét, hozzájárulását.

A kapcsolattartásra és a megoldásra váró feladatok napi szinten történő kezelésére az MDP Titkársága csak két évvel az első emigránsok megérkezése után hozott létre önálló részleget, az Agitációs és Propaganda Osztályán belül 1950. június 28-án felállított délszláv alosztályt. Vezetőjévé az emigránsokkal politikai munkatársként már május 16. óta kapcsolatban álló Szentivánszki Sándort bízta meg. Az 1945 óta párttag, az 1949-es választást követően parlamenti képviselő Szentivánszki az osztályra kerülése előtt a Pest megyei Pártbizottság ipari termelési osztályán dolgozott, áthelyezésében horvát nyelvtudása is szerepet játszhatott. Az osztályon belül 1951 márciusától levál-

²⁷⁴ Каоги Kimura: Четыре совещания югославкой политэмиграции в СССР и странах народной демократии - их деятельность в антититовской компании в 1948–1955 гг. (kézirat) 4–6., 12. és 19–21. és a magyarországi résztvevők vonatkozásában: MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 112. Későbbként Kalmár Sándor is az emigránsokkal utazott. 140. ő. e. 127.

tásáig szinte kizárólagosan az emigránsok ügyeivel foglalkozott. (Áthelyezéséről az MDP Szervező Bizottsága 1952. január 7-én döntött, „egy kis üzem” élére nevezték ki.)²⁷⁵

Távozását követően a legsürgetőbb feladatokkal először átmeneti jelleggel az MDP KV Bebrits Anna vezette Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya foglalkozott. Az Agitációs és Propaganda Osztály egyébként már 1952. január 30-án javasolta, hogy a jugoszláv emigránsok Bebrits alá kerüljenek, de a javaslatot a Titkárság a kérdés részletes kidolgozásáig levette a napirendről. A Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya maga is szorgalmazta, hogy az emigránsok az osztály hatáskörébe kerüljenek. Részben azért, mert a lépés a Szovjetunióban és a többi kelet-európai országban alkalmazott gyakorlattal összhangban történt volna, továbbá, mert ezáltal egy helyre kerülne az országban élő külföldi politikai emigránsok ügyeinek intézése. A jugoszláv ügyek zökkenőmentes vitelére lehetőleg szerbül tudó, ideológiailag fejlett, tapasztalt, ugyanakkor éber, határozott és megbízható munkatársat kívántak beállítani.²⁷⁶ A megfelelő személyt a Budapest VIII. kerületi pártbizottság káderosztályának vezetőjében, Kalmár Sándorban találták meg. Kalmár kinevezéséről a Szervező Bizottság 1952. május 19-én döntött, az emigránsokkal a hónap végétől került napi szinten kapcsolatba.²⁷⁷ Tevékenységét az első időszakban mindenképp áldásosnak tekinthetjük, személyét az emigránsok is bizalommal fogadták. A későbbiekben azonban már problémákat okozott, hogy Kalmárt 1953-ban a görög és a spanyol emigrációs csoport vezetésével is megbízták, ezáltal csökkent a közvetlen érintkezés lehetősége közte és a jugoszláv emigránsok között. A spanyol referens távollétében Kalmárt gyakorlatilag hónapokon keresztül teljesen lekötötte a hispán csoport ügyeinek kezelése, a jugoszláv ügyek figyelemmel kísérésére egyáltalán nem futotta idejéből.²⁷⁸

Néhány esetben az MDP KV Külügyi Osztálya is foglalkozott a jugoszláv emigránsokkal, ez azonban kizárólag a háromhavi munkatervek megvitatására szorítkozott, nagy horderejű kérdéseket érdemben

²⁷⁵ MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 190. ő. e. 8.

²⁷⁶ MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 84–85.

²⁷⁷ MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 205. ő. e. 4., 98. cs. 5. ő. e. 190. és 139. ő. e. 151.

²⁷⁸ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 307. ő. e. 27–28.

nem érintettek, 1952-től kezdődően pedig egyre inkább a görög és a spanyol emigránsokkal kapcsolatos megoldásra váró feladatok váltak hangsúlyosabbá. Az osztály ülései amúgy is kimerültek a szinte permanens önkritika gyakorlásában, és legfőképpen az országba érkező külföldi káderek nyaraltatásának megszervezésével foglalkoztak.²⁷⁹

Mint ahogyan arról már volt szó, a közösséget helyi szinten először *de facto* Lazar Brankov irányította, és bár már ő maga is javasolta egy kollektív vezetőség felállítását, az végül csak 1949 júniusában jött létre. A sorozatos botrányok ellenére a Milutin Velemir, Gojko Trbović és Žarko Ljuboljev alkotta triász közel egy évig a közösség élén maradhatott, leváltásukra az 1950. május 13–14. között megrendezett konferencián került sor. Helyüket egy ötfős testület foglalta el, tagjai Đorđe Burgijašev, Albert Svetina, Dušan Grujić, Dudás Lajos és Nyitrai Kálmán voltak.

Az újabb átszervezésre az egyes kelet-európai országokban élő emigránsok moszkvai csúcsszerve, a Koordinációs Központ utasítására került sor, összhangban azzal az elképzeléssel, hogy minden egyes országban ugyanaz a testület lássa el az emigráció vezetését, amely a titóellenes propagandalapok szerkesztését is végzi. Habár a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya 1951 novemberében Milutin Stevanovićet, Franjo Cvetant, Ljubomir Tomićet és Đorđe Burgijaševet javasolta az új vezetőség tagjának,²⁸⁰ 1952. január elejére egy hétagú vezető testület körvonalazódott,²⁸¹ felállítása végül február 12-én – más összetételben – valósult meg. Élére – mintegy első az egyenlők között – a Prágából delegált, szlovén nemzetiségű Boris Verstovšeket állították, további tagjai Bogdan Pejović, Albert Svetina, Gojko Trbović, Franc Majcen, Đorđe Burgijašev és Berkes Péter voltak.

A Pártban azonban Verstovšeket sem tartották határozott vezetőnek, munkáját következetlennek, rögtönzőtnek, személyét megal-

²⁷⁹ Erre vonatkozóan lásd: MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 5. ő. e. osztályértekezletek jegyzőkönyveit.

²⁸⁰ MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 49.

²⁸¹ A moszkvai instrukciókkal összhangban, a vezetőség további tagjai már a *Za ljudsko zmagu* szerkesztőségéből kerültek volna ki, név szerint: Bogdan Pejović, Albert Svetina, Gojko Trbović, Berkes Péter, Đorđe Burgijasev és Franc Majcen. MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 68.

kuvónak látták. Esetében is találkozhatunk az emigráció vezető tagjai jellemzésének már-már toposzerű elemével, miszerint „nem kelti a teljesen tiszta ember benyomását.”²⁸² A vélt vagy valós jellembeli hibákon túl az emigráció és a *Za ljudsko zmagu* vezetőségének összekapcsolása egyéb objektív okokból sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Két bőrt még az emigránsokról sem tudtak lehúzni, az átszervezés így azt eredményezte, hogy Verstovšekék munkaidejük nagy részében a lap szerkesztésével foglalkoztak, a közösség egészének ügyeire, az adminisztratív teendők ellátására már nem maradt idejük. Habár 1953 tavaszától, a moszkvai Koordinációs Központ átszervezésével összefüggésben a magyarországi vezetőség átszervezése is napirendre került, minden szempontból alkalmas jelöltet az országban tartózkodó emigránsok között nem sikerült találni. Az MDP Titkársága ezért 1953 novemberében úgy döntött, a Jugoszláv Hazafiak Szövetségéhez fordulnak, ők küldjenek egy általuk alkalmasnak vélt, „politikailag fejlett” és „jó szervező” személyt, akit aztán a szövetség budapesti szekciójának élére állítanának.²⁸³ Feltehetően ilyen Moszkvában sem találtak, legalábbis nem ismert, hogy bárkit is Budapestre küldtek volna, de talán a Sztálin halálát követően módosuló szovjet–jugoszláv külpolitikai légkörben ezt már nem is tekintették sürgető feladatnak. Mindez persze az emigránsokra nézve kedvezőtlenül hatott, a problémát Rákosiék a vezetőség felmentésével és háromtagú ideiglenes bizottság kinevezésével próbálták megoldani (1954. február 20.).²⁸⁴

Állampolgárság, párttagság

Részben szintén az emigránsok kontroll alatt tartását is szolgálhatta, hogy 1950–1951 során többségük megkapta a magyar állampolgárságot

²⁸² MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 81.

²⁸³ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 280. ő. e. 5. Hollai Imre javaslata: 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 292. és a Titkárság 1953. november 23-i ülésének mellékleteként: 276. f. 54. cs. 280. ő. e. 79. Ezzel egy időben a Magyarországon élő görög politikai emigránsok esetében is új vezető szerv megválasztására került sor. 276. f. 54. cs. 280. ő. e. 5. és 80–81.

²⁸⁴ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 307. ő. e. 27.

és felvételt nyert a Magyar Dolgozók Pártjába. Első dokumentált lépésként 1950. február 1-jén az MDP Titkársága hozzájárulását adta 24 jugoszláv politikai emigráns számára a magyar állampolgárság megadásához és a pártba történő felvételükhöz.²⁸⁵ A döntést követően az emigránsok jelentős része magyar állampolgárrá vált, 1951 júliusában pedig újabb 62 emigráns jelezte, fel kívánja venni az állampolgárságot; azt 61 fő még az év szeptemberében meg is kapta.²⁸⁶ 1953 januárjára mindössze hét jugoszláv emigráns nem rendelkezett magyar állampolgársággal.²⁸⁷

Az állampolgársági kérelmek megadásával párhuzamosan zajlottak a Pártba történő átvételek, a kérelmek elbírálását három tagból álló bizottság végezte. 1951 elejére így 22-en már magyar párttagsági könyvvvel is rendelkeztek, további 30 emigráns pedig kérvényezte felvételét. Felvételük azonban elhúzódott, az újonnan belépők száma 1951 őszére tizenkét-tizenhárom főre mérséklődött. Közülük az ÁVH az átvilágítást követően mindössze öt személyt tartott erre alkalmasnak, kiváltva ezzel az emigránsok rosszallását.²⁸⁸

²⁸⁵ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 84. ő. e. 8.

²⁸⁶ A szándékát júliusban jelző 62 emigránsból ismeretlen okból kifolyólag hárman végül nem kapták meg a magyar állampolgárságot, a helyüket Janez Solarič és a férjét követve Magyarországra érkező Marija Salavardić foglalhatta el. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 28. és 140. ő. e. 306–308.

²⁸⁷ Közülük ketten azért, mert őket korábban különböző okokból kizárták az emigráció soraiból (Ilija Ivošević és Boris Purič), két személy az állampolgárság kampányszerű megadását követően érkezett az országba (egyikük valószínűleg az 1953 márciusában katonaruhában átszökő Josip Knapic lehet), ketten a Szovjetunióban kívántak véglegesen letelepedni, ezért korábban nem kérték a magyar állampolgárságot (egyikük Božo Spirta), egy emigráns pedig „bizalmas munka miatt” az emigrációtól távol tartózkodott. (Ebben az esetben minden bizonnyal a Jugoszláviába feladattal visszaküldött Bogomil Linardićról beszélhetünk.) MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 6., 29. és 42., továbbá 143. ő. e. 13.

²⁸⁸ A tagságra jelölteket egyébként a moszkvai Koordinációs Központtal és a helyi vezetőséggel egyetértésben választották ki, majd a felvételt a Párt részéről Szentivánszki Sándor (Agitációs és Propaganda Osztály), Ságvári Ágnes (Káder Ellenőrző Bizottság) és Koltai Ferencné (Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya) alkotta háromfős bizottság végezte, a felvételre valamennyien érdemlegesnek bizonyultak. A pártesküt ünnepélyes formában a nagy októberi szocialista forradalom évfordulóján (november 7.) teheték volna le. A végső szót azonban az Államvédelmi Bizottság volt jogosult kimondani. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 3–4., 32., 40., 47. és 47/a.

A párttagság kérdése majd csak másfél évvel később, a Jugoszláv Hazafiak Szövetségének Bukarestben 1953. április 22–25. között megtartott első konferenciáját követően jelentkezett újból a magyarországi emigránsok egészét érintő, végleges rendezésre váró feladatként. A tagfelvétel elsősorban amiatt lett egyre sürgetőbb kérdés, mert több emigránst a munkahelyén működő alapszervezet beléptette volna, de a szükséges engedélyt a felsőbb pártszervek nem voltak hajlandók megadni. A párttagság rendezését egyébként Bebrits Anna az emigráció szintén esedékessé vált felülvizsgálatának befejezését követően látta elképzelhetőnek, azt annak eredményétől javasolta függővé tenni.²⁸⁹

Ugyan a felülvizsgálathoz az MDP PB 1953. november 25-én hozzájárult,²⁹⁰ de a kezdéssel máris megcsúsztak. A határidőt később is többször kitolták, végül 1954. júniusig kívánták befejezni. Ezzel párhuzamosan az emigráció keretein kívül élő vagy onnan korábban kizárt jugoszláv menekültek visszaemelésével „vérfrissítést” is végre kívántak hajtani.²⁹¹ A nagy előkészületet azonban a nagybetűs Történelem felülírta, a szovjet–jugoszláv normalizálódással magának az emigrációs szervezetnek a létjogosultsága kérdőjeleződött meg és vált egyre inkább a közeledés egyik gátjává.

Mégis, hogyan kerülhetett sor, miért vált, válhatott szükségessé a politikai menedékjogért folyamodók magyar állampolgársághoz és párttagsághoz juttatása? Korántsem biztos, hogy az emigráns közösségek mindegyikében hasonló folyamatok játszódtak volna le; Csehszlovákiában például 1953 áprilisáig bizonyosan nem történt ilyen.²⁹² Az sem ismert, hogy a kezdeményezés Moszkvából vagy Budapestről, a magyar pártvezetés vagy a jugoszláv emigránsok köréből indult-e el. Amennyiben maguk a jugoszlávok érezték szükségességét az állampolgárság és a párttagság felvételének, az egyben azt is jelenthette,

lemondtak arról, hogy a közeli jövőben sikerülhet megdönteni Tito rendszerét és visszatérhetnek szülőföldjükre.²⁹³

Kitekintés és összevetés: görög és spanyol emigránsok Magyarországon

A jugoszláv politikai menekültek közösségének megszerveződésével és aktív működésével időben közel két további, baloldali és kommunista elköteleződésű emigráns csoport szerveződött a görög és a spanyol polgárháború Magyarországra érkezett tagjaiból. Összlétszámát nézve a jugoszláv politikai emigránsokkal gyakorlatilag megegyező nagyságú volt a spanyol polgárháború következtében az országba érkezett kommunista menekültek száma.²⁹⁴ Csoportjuk 1952 decembe-

²⁹³ Az 1950-es évek elejére nagy valószínűséggel Sztálin maga is a monolit szovjet tábor létrehozásának járulékos veszteségeként leírta Jugoszláviát. (Ebben az összefüggésben a Rajk-per legalább annyira a többi kelet-európai kis Sztálinnak is szólt, mint Titónak.) A Jugoszláviának nyújtott jelentős nyugati gazdasági és katonai segélyek, Tito személyes népszerűsége, a belső ellenzék hatékony megfélemlítése okán arról már a Generalisszimus sem álmodhatott, hogy a belső ellenzék támogatásával vagy egy lokális háború keretében véget vessen balkáni riválisa regnálásának, a Tito-ellenes propaganda őrlágon tartása abban a vonatkozásban azonban még jó szolgálatot tehetett, hogy a JKP egyébként továbbra is meglehetősen szűk elitje ne érezhesse teljes biztonságban magát. A Jugoszláviának nyújtott brit, amerikai és francia gazdasági és katonai segélyekre részletesebben lásd: Vukman: *Moszkvától Londonig*, különösen 111–215.

²⁹⁴ A polgárháborús vereséget (1939) követően a köztársasági erők oldalán harcolók közül több százezren hagyták el az országot. Többségük először Franciaországban és Észak-Afrikában települt le, Kelet-Európába 1946-tól kezdődően – a Spanyol Kommunista Párt tagjai 1948-at követően – innen érkeztek. Családtagjaikkal együtt mintegy kétszázan Csehszlovákiában (Prágában és Ústí nad Labemben), 130 személy Lengyelországban (Varsóban és Katowicében), 94 fő az NDK-ban telepedett le, itt is a fővárosban és egy ipari központban, Drezdában. Magyarországra a többi kelet-európai országtól eltérően egyetlen hullámban, zömmel 1951-ben érkeztek, részben a francia kormány által korábban Észak-Afrikába és Korzikára deportáltak közül, részben kormányközi megállapodás részeként az eredetileg Lengyelországba érkezettek közül Csehszlovákiába és Magyarországra történő újraelosztás eredményeként. Néhányan Argentínában folyamodtak menekültkérelemhez és kaptak beutazási engedélyt az országba. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 149. ő. e. 3., 15–16. Pethő Szilvia:

²⁸⁹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 218. és 221. A felülvizsgálatra Magyarországot és Albániát leszámítva 1953 áprilisára már az összes emigráns szervezetnél sort kerítettek. Uo. 116.

²⁹⁰ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 149. ő. e. 6.

²⁹¹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 291. valamint 276. f. 54. cs. 307. ő. e. 1–2. és 27.

²⁹² MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 117.

rében 113 főből állt (az adott pillanatban úgy 40 fővel volt nagyobb a jugoszláv közösség akkori létszámánál), azt 71 felnőtt (26 családos és 19 egyedülálló) és 42 gyermek és fiatalok alkotta.²⁹⁵

A jugoszlávokénál nagyságrenddel nagyobb közösségről beszélhetünk a görögök esetében.²⁹⁶ Csoportjukhoz 1953 februárjában 7537 személy tartozott. Sokkalta kiegyensúlyozottabb volt a nemek aránya (3745 férfi és 3792 nő), ami nem kis részben annak köszönhető, hogy egész családok menekültek el Görögországból. A polgárháborúval függött össze az is, hogy a jugoszlávokhoz képest lényegesen több volt a fiatalok és az idősek, munkaképtelenek száma.²⁹⁷

Spanyol kommunista emigráció Közép-Kelet-Európában (1946–1955). Ph.D. értekezés tézisei. Szeged, SZTE BTK Történelem Doktori Iskola – Modernkori Program, 2008. 12–17. és Anderle Ádám: *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve.* Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2005. 127. A Jugoszláviában menedékhez jutó spanyol emigránsoknak a szovjet–jugoszláv konfliktus következtében, de a Spanyol Kommunista Párt határozata alapján kellett Prágába tovább költözniük. Uo. 128.

²⁹⁵ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 148. ő. e. 177.

²⁹⁶ Az első görög gyerekekből álló csoport néhány hónappal a jugoszláv emigráció megszervezését megelőzően, Jugoszláviából érkezett az országba. A felnőttek érkezése a harcok beszüntetését követően, 1949 őszétől gyorsult fel, nemcsak a korábban a partizánok hátszágának számító Jugoszláviából, hanem a szocialista táboron belüli elosztás következtében többek között Lengyelországból és Csehszlovákiából is. Áttelepítésüket lényegében 1951 júniusára befejezettek tekinthetjük. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 127. ő. e. 47. A harcok befejezését követően Görögországot elhagyó menekültek számát a szakirodalom 120–140 ezer fő körülire becsüli. Richard J. Crampton brit történész 136 ezer menekültről, Balogh Ádám 120 ezer áttelepítettéről ír. Crampton: *The Balkans*. 103. és Balogh Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből. (A szabadságharcról napjainkig.)* Szeged, Magyarországi Görögök Egyesülete Csongrád megyei Helyi Csoport, 2013. 97. A görög polgárháborúra magyarul részletesebben lásd: Iliasz Nikolakopoulos–Alkisz Rigosz–Grigorisz Pszolidasz (szerk.): *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Gramosznál lezajlott hadműveletekig. 1945. február–1949. augusztus.* Budapest, Új Mandátum, 2006. Magyarországon a polgárháborút megelőzően is, évszázadok óta éltek görög közösségek. Történetükre lásd: Fokasz Nikosz (szerk.): *Görög diaszpóra Közép-Európában.* Budapest, Új Mandátum, 2012.

²⁹⁷ Az előbbieket csoportjába 1953 februárjában 3025 (17 éven aluli) kiskorú személy, 1953 júliusában 3556 kiskorú tartozott, míg 900-an legalább 25 százalékos rokkantak voltak (1953. február). MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 127. ő. e. 47–48.

Szociális összetételüket, munkaviszonyaikat vizsgálva mindhárom emigráns csoportban elsősorban a paraszti háttérrel rendelkezők domináltak, ami a görög és a spanyol menekültek esetében különösen nagy problémákat okozott a taníttatásuk és munkába állításuk terén. Mind a görögök, mind a spanyolok nagy többsége az iparban dolgozott, csak kevesen folytattak felsőfokú tanulmányokat. A munkaképes görög politikai emigránsok mintegy 60 százaléka, a munkaképes spanyol emigránsok valamivel több mint 80 százaléka az iparban dolgozott,²⁹⁸ utóbbiak közül felsőfokú tanulmányokat, a középiskolára épülő technikumot a jugoszláv emigránsokkal szemben lényegesen kevesebben, 1952 decemberében mindössze tizenhárman folytattak, közülük ketten voltak egyetemisták.²⁹⁹ A görög emigránsok körében arányait tekintve még ennél is kevesebben voltak a felsőfokú tanulmányokat folytatók: 1952 októberében 46 fő, 1953 februárjában 82 fő. A jugoszlávoktól eltérően az MDP esetükben az orosz nyelvvel szemben inkább a műszaki diploma megszerzését preferálta.³⁰⁰ A magyar nyelv elsajátítása számukra is komoly nehézségeket okozott – különösen az idősebb generáció körében. A nyelvi és kommunikációs nehézségek esetükben szintén megnehezítették a kapcsolatfelvétel lehetőségét a magyar lakossággal, de nem könnyítették meg az emigrációs kereteken kívüli társasági életet folytatását sem.

²⁹⁸ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 148. ő. e. 177. és 98. cs. 127. ő. e. 48. A görögök esetében egy 1952. márciusi adatokat tükröző kimutatás szerint az akkor munkában álló 3175 személy közül a nehéziparban 1715, a könnyűiparban 560, az építőiparban 146, az állami gazdaságokban 320, egyéb vállalatokban 235, gyermekotthonokban 132, további szervezetekben 67 fő dolgozott. 98. cs. 126. ő. e. 254.

²⁹⁹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 148. ő. e. 177. Egy egy hónappal korábban, kimondottan a spanyol emigránsok egyetemi előmeneteléről készített kimutatás szerint tizenegyen jártak egyetemre vagy szakérettségis képzésre. Közülük egy-egy hallgató az orvostudományi egyetem negyedéves és az agrártudományi egyetem elsőéves diákja volt, két fő építőipari szakérettségis tanfolyamra, négyen villamosipari és gépészmérnöki technikumra, ketten szakérettségire, további két fő építőipari szakérettségis tanfolyamra járt. Egy emigráns az iparművészeti gimnáziumban tanult. Uo. 170.

³⁰⁰ Az időben korábbi kimutatás szerint húsz görög emigráns tanult a Műszaki Egyetemen, fél évvel később tizennyolcan villamossági, tizenkilencen gépészmérnöki tanulmányokat folytattak, miközben csak tizennégyen vettek részt valamilyen bölcsészettudományi képzésben. MOL 133. ő. e. 126–127. és 146.

A menedékben részesülő görögöket a hatóságok nagyrészt Budapesten (3200 fő körül) és egy 1950 májusától külön a részükre létrehozott Fejér megyei faluban, Görögfalván (1952-től Nikosz Beloiannis partizán után Beloiannisra keresztelt településen) helyezték el. (1700-1800 fő). A család nélküli gyermekeket Budapesten és további öt vidéki gyermekotthonban szállásolták el, míg a munkaképtelen öregek, a rokkantak és a szociálisan rászorultak Nagymágocson telepedtek le. Száz-háromszáz fős, a fiatalabb korosztályokat képviselő csoportjaik a jugoszláv politikai menekültekhez képest tevékenyebben kivették részüket a hazai szocialista nehézipar kiépítésében (zömmel a vas- és a fémiparban), ők az ekkor létrehozott vagy létszámát tekintve felduzzasztott ipari városokban (Sztálinváros, Ózd, Miskolc, Tatabánya) találtak munkalehetőséget.³⁰¹

Elhelyezésüket azonban csak nagy jóindulattal nevezhetjük kielégítőnek (ezt egyébként az MDP-ben is elismerték), a fennmaradt források alapján a jugoszlávokhoz viszonyítva lényegesen rosszabb körülmények között éltek. Különösen a fővárosban, ahol az 1500 férőhelyben maximált Kőbányai Szociális Telepen mintegy kétezren zsúfolódtak össze – a jugoszlávok lakáskörülményei fényévekre voltak ettől.³⁰² A kevés rendelkezésre álló lakással a vidékre kerülteknek is szembesülniük kellett, a szocialista nehézipar új fellegráiba gyakorlatilag csak az egyedülállók számára volt biztosított a munkásszállókon történő elhelyezés.³⁰³

³⁰¹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 127. ó. e. 49. és 98. cs. 126. ó. e. 254.

³⁰² A zsúfoltságon túl a korabeli lakhatási körülményekről, higiéniás viszonyokról sokat elárul, hogy a telep egyik épületében csak a földszinten és az első emeleten volt meleg víz (egy másik épületből teljesen hiányoztak a vízmelegítést szolgáló berendezések), gyakorlatilag nem létezett fürdőhelyiség és feltehetően a csatornahálózat gyakori eldugulásának köszönhetően a mellékhelyiségek rendre kiöntöttek. A telep bölcsődéjébe még 1952 áprilisában sem történt meg a központi fűtés bekötése, a gyermekotthonban élők híján voltak kellő ruházatnak, az iskolában a szemléltető eszközök számítottak hiánycikkeknek. Kezdetben a fiatal házasságok elhelyezése is nehézségekbe ütközött (hasonló problémával a jugoszlávoknak is meg kellett küzdeniük), azt két nagy közösségi terem leválasztásával kívánták orvosolni. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 126. ó. e. 166. és 168., valamint 98. cs. 127. ó. e. 63–64.

³⁰³ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 127. ó. e. 64.

A jugoszláv politikai menekültekhez hasonlóan mindkét csoportot az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya kapcsolta a magyarországi pártvezetéshez, a kapcsolat jellegét tekintve hasonló nehézségekkel küzdöttek. További közös vonás, hogy mindkét közösség esetében létezett emigráns kommunista párt is, vezetői rendszeresen informálódtak a Magyarországon élők mindennapjairól és politikai tevékenységéről. Helyi szervezetük élén a görögök esetében egy hétfős pártbizottság és egy ötfős ellenőrző bizottsággal kiegészülő 23 tagú választmány állt (zömmel mezőgazdasági és nem ipari foglalkozást végzőkből), a spanyolok mindennapjait egy öttagú bizottság irányította.³⁰⁴

A jugoszláv kommunista emigránsoktól eltérően 1953 tavaszáig sem a görög, sem a spanyol emigráció esetében nem tervezték számukra a magyar állampolgárság kollektív megadását, bár a kérdés legalábbis a görögök vonatkozásában 1953 júniusára a vegyes házasságok miatt egyre sürgetőbbé vált.³⁰⁵ Tagrevízióra a görög emigránsok esetében 1951 márciusa és 1952 júniusa között került sor, ez azonban a Görög Kommunista Pártra vonatkozott, az MDP-be történő átléptetésük 1953 februárjában előkészítés alatt állt, arra csak egyéni elbírálás alapján kívántak sort keríteni.³⁰⁶

³⁰⁴ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 127. ó. e. 53. és 148. ó. e. 177.

³⁰⁵ A vonatkozó jogszabályok szerint a nők kötelesek voltak felvenni férjük állampolgárságát. Amennyiben magyar nő görög emigránssal kötött házasságot, ez a magyar állampolgárság elvesztésével járt együtt. A problémát az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya úgy próbálta megoldani, hogy a házasságkötést megelőzően a házasulandó görög személy (nemétől függetlenül) megkapná a magyar állampolgárságot. A javaslatot egyébként Rákosi maga is támogatta. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 127. ó. e. 180.

³⁰⁶ A kérdéssel az MDP Titkársága hozta meg a végleges döntést, a pártba történő felvételük az év végére valósult meg. Mindez maga után vonta az addigi párt- és tömegszervezeteik működésének felülvizsgálatát is, előbbi esetében a 34 főből álló helyi pártsejteket fölötti, hét-nyolc főből álló országos testületet javasoltak. Az idő megérte az akkor már gyakorlatilag csak papíron létező szervezetek (Tiszti Szövetség, Rokkant Szövetség, Békebizottság) feloszlására is, az MDP-ben mindössze a macedón emigránsok az 1903-as makedóniai Illés-napi felkelés nevére utaló ILINDEN Szövetség működését tartották a továbbiakban is kívánatosnak. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 128. ó. e. 280.

A MAGYARORSZÁGI JUGOSZLÁV EMIGRÁNSOK POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE

Az emigránsok tevékenységének az egyik, ha nem a legfontosabb szegmensét a titóellenes propaganda kifejtése jelentette, amit – jugoszláv értesülések szerint – 98 központba szervezve hajtottak végre. A legtöbb ilyen propagandaközpontot a Szovjetunióban hozták létre (35), Bulgáriában 17, Romániában 13, Magyarországon és Csehszlovákiában 12-12, míg Albániában kilenc működött.³⁰⁷ Maga a jugoszlávellenes rágalomhadjárat azonban korántsem korlátozódott kizárólag a politikai emigránsok tevékenységére, a prímet nem is ők vitték benne. A JKP-t és vezetőit lejárató kampány részét képezték a rádióműsorok, a sajtóban megjelent cikkek, a különböző propagandakönyvecskék, a tömegrendezvényeken kampányszerűen elhangzott beszédek, de az átlagember hatékonyabb meggyőzését szolgálták a vicclapok karikatúrái, a lektúr- és a ponyvairódalom egyes alkotásai is – mint a szerelmi szál mellett az „éberség” fontosságát is hangsúlyozó *Riadó a határon!* címmel, sokatmondóan a Belügyminisztérium Közrendészeti Főosztály Politikai Osztálya által megjelentett kisregény is. A hatalom számára az emigránsok elsősorban olyan, viszonylag olcsó, de könnyen bevethető *eszközként* voltak fontosak, amellyel őrlágon lehetett tartani a Tito-ellenes közhangulatot, anélkül, hogy a konfliktus további eszkalálódását kockáztatták volna.

³⁰⁷ Luburić: *Jugoslovenska informbirovska emigracija*. 5.

Az emigránsok rádiós propaganda tevékenysége

A hírek és a propaganda terjesztése mellett az emigráció összetartozás-tudatának erősítésében, a jugoszláviai Moszkva-barát belső ellenzék moráljának megőrzésében a délszláv nyelvű rádióműsorok sugárzása, a rendszeres lapkiadás és a röpiratok terjesztése jelentette a legfontosabb csatornát. A rádió kitüntetett szerepét az is elősegítette, hogy a műsorok vételéhez mindössze megfelelő készülékre volt szükség, szemben a sajtó- és propagandatermékekkel, amelyeket a határon valamilyen formában át kellett dobni, el kellett juttatni a potenciális olvasóközönséghez. A rádióadások esetében a terjesztéssel ilyen formán nem kellett bíbelődni, a megfelelő hullámhossz megválasztása, az adások jugoszláv részről történő rendszeres zavarása azonban nem ritkán komoly nehézségeket okozott.

A Jugoszláviába sugárzott délszláv nyelvű rádióadások száma és a műsorok időtartama folyamatosan növekedett. A legtöbbet Moszkvából és Szófiából sugározták.³⁰⁸ Budapestről a Magyar Rádió 1948. augusztus 30-án kezdte meg a napi rendszeres szerb-horvát nyelvű

³⁰⁸ Amíg 1948 szeptemberében Moszkvából és a hat kelet-európai fővárosból az állami rádiók összesen napi tizenegy alkalommal sugároztak valamely délszláv nyelven, a műsorok száma 1950 júliusára hétköznapienként átlag harminchét, vasárnaponként negyven adásra emelkedett, és időtartamában is bővült. Jugoszláv kimutatás szerint a Szovjetunió és kelet-európai szövetségei összesen napi hetven műsort sugárzott, mindösszesen 32 óra 40 percben, 48 munkatárs közreműködésével. Ebből Magyarországra 3 óra 31 perc időtartamban nyolc műsor jutott, az adások szerkesztésében hét munkatárs vett részt. Kevesebbet csak Lengyelországból és Albániából sugároztak. Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 41. A pontos datálást ugyanakkor megnehezíti, hogy a szerzők adások maradnak annak meghatározásával, hogy a pillanatfelvétel mely konkrét időpontra vonatkozik. Hivatkozásuk alapján magát az adatsort tartalmazó iratot nagy valószínűséggel 1955-ben készíthették, a szovjet és a kelet-európai rádióadások ekkor azonban már nem sugároztak ellenséges tartalmú adásokat Jugoszlávia felé, az adások hosszát (legalábbis magyarországi vonatkozásban) lényegesen kevesebbre tehetjük, sőt, 1955 nyarán magát a budapesti rádió délszláv szekcióját is felszámolták. Ha figyelembe vesszük a szovjet–jugoszláv konfliktus kezdetétől folyamatosan emelkedő tendenciát, akkor a fenti számsorok legkorábban 1950 második felére vonatkozó állapotokat tükrözhetik.

adást, de késő esti időpontban és minimális terjedelemben.³⁰⁹ Az adások szerkesztésébe egyébként 1948 novemberétől a külügyminisztérium és rajta keresztül a belgrádi nagykövetség is bekapcsolódott, a külképviselet feladata elsősorban a megfelelő mennyiségű és minőségű híryanag folyamatos biztosítása volt. Ugyan a hírszolgálat politikai vonalát kielégítőnek vélték, a követség már ekkor panaszkodni kezdett arra, hogy az adások nem eléggé aktuálisak és hírszerűek.³¹⁰ Mind a külügyminisztérium Bem rakparti épületében, mind a belgrádi nagykövetségen ennek ellenére még 1949 elején is biztosak voltak abban, hogy az adások nagy népszerűségnek örvendenek és valós tényezőt jelentenek a JKP vezetősége elleni propagandaharcban. Mind ezt a szerkesztőségbe érkező napi 20-30 olvasói levéllel és a jugoszláv sajtóban megjelent ellentétes előjelű, a rádióadásokat bíráló cikkekkel indokolták.³¹¹

A minél szélesebb célközönség megszólítására 1949 tavaszán az is felmerült, hogy a budapesti rádió adásait rövidhullámon is sugározzák Jugoszlávia felé. Az elképzelés azonban a vételi oldalról komoly technikai nehézségekbe ütközött. A jugoszláv rádiótulajdonosok többsége ugyanis régi, műszakilag már elavult vagy hazai gyártmányú készülékkel rendelkezett, a rövidhullámú adások pedig csak úgynevezett „szuperkészülékekkel” voltak foghatók. Az sem kedvezett, hogy a rádióhasználat díját 1951 decemberében jelentősen felemelték.³¹²

³⁰⁹ Az adások 23 órakor kezdődtek és mindössze tíz percig tartottak. 1949 januárjában már napi kettő, szeptemberétől napi három, 1950 júliusában már napi négy műsort sugároztak, ekkor már nemcsak szerb-horvát, hanem szlovén nyelven is. A szerb-horvát adásokat a rádió kora délutáni, esti és késő esti időpontokban adott, változó időtartammal. (A 15.15-kor kezdődő adás 15 perces, a 19.40-kor kezdődő 20 perces, míg a 23 órakor kezdődő adás 45 perces volt.) A napi egyszeri szlovén adást esténként 18.30-tól negyed órában lehetett hallgatni. Szlovén nyelven a magyar fővárost leszámítva Moszkvából és Prágából is sugároztak, míg Szófiából naponta macedón adásokat készítettek. *White Book*. 476–478. oldal táblázatai, MNL OL XIX-J-4-a 8. doboz 2986/pol-1948. p. 122.

³¹⁰ MNL OL XIX-J-4-a 8. doboz 220/pol-1948. p. 120.

³¹¹ MNL OL XIX-J-4-a 8. doboz 2162/pol-1949. p. 110–111. és 9. doboz 15/pol-1949. p. 30.

³¹² A díjemelés az urbanizációval, az analfabetizmust éppen maga mögött hagyini kezdő társadalommal, a városi lakosság magasabb kvalifikációjával és a részük-ről megnyilvánuló rendszerellenességgel is összefüggésben állhatott, amire az is

A Magyar Rádió 1949. február 1-jétől Petőfi rádió néven sugárzó második csatornáját és a rövidhullámú adást így legfeljebb kedvező vételi körülmények között lehetett volna fogni.³¹³

A rövidhullámú adások beindítására későbbiekben mégis sor került, a Magyar Rádió Hivatal Rövidhullámú osztályán belül működő délszláv szekcióban 1951 áprilisában hétköznaponként napi 145 pernyi adást készítettek.³¹⁴ A műsorsugárzással, a beolvasott híryanagok minőségével kapcsolatban egyre inkább megsaporodtak a kritikai észrevételek, azokkal mind a külügyminisztériumban, mind az MDP illetékes osztályain, de személy szerint Rákosi is foglalkozni volt kénytelen. A Petőfi rádiót ugyanis csak Szlovéniában és Jugoszlávia északi részén lehetett hallani, az egész ország területén mindössze a Kossuth rádió lényegesen rövidebb, összesen 65 perces műsora volt fogható. Az adások minőségét tekintve legégetőbb feladatnak az élő adásban beolvasott szövegek ellenőrzése bizonyult. A szlovén adásokra például mindenféle érdemi kontroll nélkül került sor, hiszen az osztályon egyetlen olyan, a nyelvet is bíró munkatárs sem dolgozott, aki ne az emigránsok közül került volna ki.³¹⁵

További nehézségként az emigránsok élete kapcsán szinte minden téren visszaköszönő széthúzás, személyeskedés is rányomta a bélyegét a rádiónál folytatott munkára. Többen is sérelmezték, hogy a rövidhullámú osztályt vezető Fenyő Béla kivételezni látszott a már Jugoszláviában tanítóképző főiskolát végzett, később történészként ismertté vált Kővágó Lászlóval, és ha csak lehetséges volt, rá kívánta bízni a fontosabb munkák elvégzését. Fenyő döntéseinél egyébként jogos gyakorlati szempontokat is mérlegelt: a délszláv szekcióban dolgozó emigránsok közül Kővágón kívül alig akadt, aki jól beszélt volna

utalni látszik, hogy Belgrádban bizony többet kellett fizetni érte, mint vidéken. A követségen egyébként úgy látták, hogy az egyre magasabb élelmiszerárak, a ruházkodás megnövekedett költségei mellett vajmi kevesen lesznek képesek a havi 250 dináros előfizetési díj kifizetésére, az elromlott rádiókészülékek megjavíttatására (egy rádiócső cseréje 3-4 ezer dinárba került), nem is beszélve a 30-40 ezer dinárba kerülő új készülékek megvásárlásáról. MNL OL XIX-J-4-a 12. doboz 139/szig.biz-1952. p. 209–211. és 12. doboz 104/azig-biz-1952. p. 213–214.

³¹³ MNL OL XIX-J-4-a 8. doboz 53/biz-1949. p. 85–87. és 2911/pol-1949. p. 89.

³¹⁴ MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 115. ő. e. 3.

³¹⁵ MNL OL M-KS 276. f. 98. cs. 115. ő. e. 3–4.

magyarul, elsődleges hírforrásként többnyire a jugoszláv sajtóra és a belgrádi rádió adásaira támaszkodtak. Mindez az általuk megírt cikkek minőségében is visszaköszönt.³¹⁶

A kezdeti lelkesedést leszámítva, az adásokat hivatalból hallgatni kényszerülő belgrádi diplomaták első méltató szavaikat 1952 júniusában vetették papírra. Az adásokat ekkor már *nívós*nak, *tanulságos*nak, *hasznos*nak és *nevelő hatású*nak, a magyar sajtószemléket *értékes*nek vélték, külön kiemelve, hogy „minden adás hosszától függetlenül komplett ismertetést ad”, a jugoszláv bel- és külpolitikai eseményekre szinte azonnal reagálnak.³¹⁷ A korántsem mellékes pontatlanságokon túl a hiányosságokat a hallgatók részéről történő visszajelzések elmaradásában, a hírforrások kritika nélküli átvételében és a továbbra sem minden problémától mentes vételi lehetőségekben látták.³¹⁸

A felgyülemlett problémákkal az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya is foglalkozni kényszerült, azt a személyi kérdések rendezésével megoldhatónak vélték: Kenesei Imréné osztályvezető-helyettest – akire az emigránsok részben az adások minősége, részben vélelmezett szovjetellenes nézetei miatt nehezteltek³¹⁹ – a rádióon belül más területre kívánták áthelyezni, és Fenyő Bélát is mihamarabb le kívánták cserélni. Ezzel párhuzamosan legalább egy magyar újságíró, további szerb és szlovén nyelvű munkatársat akartak munkába állítani, ám nem kizárólag az emigránsok köréből.³²⁰ Ez pedig természetesen nyílt beismerése volt annak, hogy a jugoszláv politikai menekültek

többségében alkalmatlannak bizonyultak a szakszerű rádiós munka végzésére.

Arról, hogy valójában mikor és hány emigráns vett részt a budapesti rádió délszláv szerkesztőségi munkálataiban, meglehetősen hiányos ismerettel rendelkezem. Annyi bizonyos, hogy 1951 szeptemberében hat emigráns állt főállású alkalmazásban, de cikkírással rajtuk kívül mások is foglalkoztak. Az MDP-ben azonban már ezen hat személy alkalmazását is sokallták, és úgy vélték, a magas létszám ellenére sem tudták elérni a szükséges nívót. A destruktív, passzív magatartás, a használhatatlanul megírt, adásba be nem olvasható kommentárok és a felületes munkavégzés miatt elbocsátásokat javasoltak.³²¹ Habár többeket valóban elküldtek vagy más munkakörbe helyeztek át, a szerkesztőség létszáma mégsem csökkent.³²² A hat fős létszámot a későbbiekben is állandónak tekinthetjük, igaz, a munkatársak személye tekintetében az áthelyezések tovább folytatódtak.³²³

A végül adásba kerülő cikkek, kommentárok címe és tartalma kapcsán végképp a teljes sötétségben kell tapogatóznunk. Levéltári kutatásaim során mindössze egy alkalommal, 1952 szeptemberére vonatkozóan találtam erre vonatkozó rövid kimutatást. A feljegyzés egyébként arra is utalni látszik, hogy ugyanaz a hangfelvétel többször is adásba került. A hónap során összesen 78 esetben 400 percnyi „titóelles anyagot” sugároztak, a műsoridő felében a jugoszláv vezetés kül- és belpolitikáját becsmérő témák hangzottak el.³²⁴ A kilenc konkrét anyagot

³¹⁶ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 115. ő. e. 5.

³¹⁷ MNL OL XIX-J-4-a 12. doboz 182/szig.biz-1952. p. 207–208.

³¹⁸ MNL OL XIX-J-4-a 14. doboz 105/szig.titk-1953. p. 853–854. 1952 júniusában az Államvédelmi Hatóság is „általában kielégítőnek” tekintette a budapesti rádió szerb-horvát és szlovén nyelvű adásainak minőségét. A meglévő hiányosságok, nehézségek legfőbb okát részben a délszláv osztály vezetőinek gyenge nyelvtudásában látták. Kritikaként merült fel a Szovjetunióról szóló tudósítások hiánya, ahogyan az is, hogy sok esetben az éppen kéznél levő anyagokat olvasták be. Az államvédelem árgus szemei előtt a magyar és a jugoszláv alkalmazottak közötti munkahelyi súrlódások sem maradtak rejtve. A budapesti rádió jugoszláv szekciójának munkaterve. Jelentés, Budapest, 1952. június 11. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³¹⁹ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 101–102.

³²⁰ Feljegyzések a Rádió jugoszláv szekciójáról. és Észrevétel a Rádió jugoszláv szekciójáról írt feljegyzéshez. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³²¹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 115. ő. e. 34–35.

³²² 1952 februárjában már Radovan Belic, Momčilo Ilić, Žarko Strajnić, Ljubomir Tomić, Velemir Milutin és a férjével együtt 1951 nyarán Prágából Magyarországra érkezett Radmilla Verstovšek alkotta a hat fős szekciót. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 81.

³²³ Biztos, állandó alkalmazásban csak Radovan Belic és Radmilla Verstovšek állt, 1953 júniusában rajtuk kívül Radovan Belic felesége, Marija, Milejko Mandić, Boris Purić és Vlado Peteršić alkotta a délszláv szekciót. A Magyar Rádió Idegen nyelvű Adások Osztályán egyébként ebben az időben összesen tíz szekció (olasz, francia, angol, spanyol, finn, német, osztrák, török, görög és jugoszláv) működött, a délszláv szekciót létszámában csak az olasz és a görög szerkesztőség múlta felül (9-9 fő). MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 115. ő. e. 75–76.

³²⁴ Többek között a következő címekkel: *A titóisták sorozatos provokációiról; A jugoszláv dolgozó nők – a Tito fasizmus áldozatai; Leleplező cikk Titóék iskolapolitikájáról; Eden a belgrádi fasiszta bandánál.* MOL 98. cs. 115. ő. e. 34.

nem kevesebb mint 69 esetben adták le. Mivel átlagos terjedelmük körülbelül 2 és fél percet tett ki, inkább rövid híradásokról beszélhetünk. A politikai vonatkozású témák mellett „haladó szellemiségű” irodalmi jellegű írások,³²⁵ 65 percben a gyerekeknek szóló egy-egy adás,³²⁶ egy alkalommal pedig kerek egy órás rádiójáték hangzott el.³²⁷

A sajtópropaganda

A rádióadások mellett további hatásos propagandafegyvert, egyben közvetítő csatornát és felületet a nyomtatott sajtó biztosított. A Tito-ellenes politikai hecckampány magyarországi vonatkozásait tekintve négy, más-más célközönségnek szóló sajtótermék elemzését érzem különösen célszerűnek: az átlag magyar olvasóhoz szóló *Szabad Népet*, a Tájékoztató Iroda magyarul is megjelenő hivatalos lapját, a már a nevében is öntudatos osztályszemléletet sugárzó, újságcímként azonban meglehetősen furán ható *A tartós békéért, népi demokráciáért!* című lapot, a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének hivatalos lapjaként megjelenő *Naše novine*t, valamint a magyarországi jugoszláv politikai emigránsok szlovén nyelven megjelenő hetilapját, a *Za ljudsko zmagót*.

A *Szabad Nép* a Párt mindenkori hivatalos irányvonalának legfontosabb napilapja volt. A megjelent cikkek jugoszláv vonatkozásban is hűen követték Rákosiék iránymutatásait. Miközben az olvasó 1948. június 28-án *Legyen ez az emléktábla szimbóluma a magyar és a jugoszláv nép barátságának* címmel arról olvashatott, hogy Losonczy Géza újságíró, a lap főmunkatársa, az MDP KV tagja és miniszterelnökségi államtitkár beszédet mondott a Jakov Ignjatović 19. századi szerb író

³²⁵ A szalonkocsi. Budai Gábor elbeszélése; Jugoszláv tragédia. Részlet Malcev regényéből; Lompár bácsi beszédet tart; Részlet Aszenov: Nyugtalan Adria c. regényéből és Virrasztunk álmaitok felett. Népi demokratikus irodalmi műsor a határvadászokról, első rész. Uo.

³²⁶ Kezdődik a tanulás.; Határszáron történt. Jugoszláv történet; Úttörő mikrofonnal az országban. Uo.

³²⁷ Úszályhajó. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 115. ő. e. 34.

szentendrei szülőházán elhelyezett emléktábla avatásakor,³²⁸ másnap már a címlapon egész oldalt kitevő fő hírként olvashatta a Tájékoztató Iroda előző nap kiadott, Titót és a JKP vezetőségét bíráló határozatát.³²⁹ Amíg 1948. június 29. előtt Tito dicsőítése, Jugoszláviának a szocializmus építésében elért érdemeinek elismerése és követendő példaként állítása szerepelt a hírekben, 180 fokos fordulattal most Tito és politikájának teljes megbélyegzése következett. Egy-egy lapszámot kézbe véve gyakran olyan érzése támad az olvasónak, mintha a napilapnak semmi más célja nem lett volna, hiszen szinte oldalakon keresztül hozta a JKP politikáját elítélő hazai és külföldi reakciókat, vezető kommunista párti politikusok Sztálin mellett és Tito ellenében tett hűségnyilatkozatait.

Ezzel összefüggésben a *Szabad Nép* a hazai délszláv kisebbség irányított reakcióiról is beszámolt, de korántsem az országos, hanem mindössze helyi véleményekről, állásfoglalásokról tudósított.³³⁰ Az országos vezetés álláspontját azonban néma csönd övezte, leghamarabb július 27-én olvashatunk felőlük. A lap ekkor is csak röviden tájékoztatott arról, hogy hamarosan össze fogják hívni az MDDSZ rendkívüli kongresszusát. Az olvasók alapos megdolgozásának részeként július 30-án az augusztus 1-jén kezdődő konferencia előkészületeiről, másnap a szövetség élére szánt Hován András érdemeinek méltatásáról, mintegy előzetes megdicsőüléséről olvashattak.³³¹

A *Szabad Nép* nemcsak a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti ellentétek nyilvánosságra kerülésének időszakában, hanem a későbbiekben is

³²⁸ Szabad Nép, 1948. június 28. 2.

³²⁹ Szabad Nép, 1948. június 29. 1–2.

³³⁰ 1948. július 8-án az MDDSZ mohácsi csoportjának üléséről, július 9-én a battonyai délszláv antifasiszta szövetségnek az MDP Csanád megyei aktívájának értekezletén elhangzott kijelentéseiről, július 11-én a bácsalmási, kátolyi és a szigetcsépi délszlávok, két nappal később a tótszentmártoni, nagykozári, pomázi és lórévi délszláv kisebbség helyi vezetőinek Rákosi politikája mellett tett hűségesküvel is felérő megnyilvánulásairól. Szabad Nép, 1948. július 8. 2., július 9. 4., július 11. 5. és július 13. 4. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy maguk a battonyai, kátolyi, szigetcsépi vagy pomázi délszlávok meglepődve értesültek-e arról, hogy ők az adott ügyben tiltakoztak. Ezen tiltakozások egy része – épp úgy, mint később a Rajk-perben az „üzemi kollektívák” tiltakozásai – szerkesztőségi szobákban születtek.

³³¹ Szabad Nép, 1948. július 27. 7., július 30. 5. és július 31. 4.

kiemelt hírként foglalkozott a déli szomszédunkkal összefüggésben álló eseményekkel. Rendre főhelyen számolt be Sztálin és a szovjet párt- és állami vezetés beszédeiről, szó szerint leközölte a szovjet, más kelet-európai vagy éppen a magyar kormány Jugoszláviához intézett jegyzékeit, foglalkozott a jugoszláv belpolitikai helyzettel, a jugoszláv lakosság nehézségeivel, elítélően nyilatkozott a titói külpolitika útkereséséről és a Nyugat (elsősorban Anglia és az Egyesült Államok felé történő) közeledéséről. Mi több, még a korábban titkolt témát, a magyarok elleni 1944-es partizán megtorlásokat is megszégyesítették.³³² Kiemelt hírt jelentett egy-egy titóista kémbanda leleplezése, ahogyan Koçi Xoxe, Trajcso Kosztov pere is, szeptember 16-ot követően pedig szinte semmi másról nem lehetett olvasni, csak Rajk László elítéléséről és a Rákosi számára kedvező bel- és külföldi reagálásokról, megnyilvánulásokról.

A konfliktus első két évében a lap olvasói Tito belső ellenzékéről, a formálódó jugoszláviai ellenállásról, a hatalom lépten-nyomon megnyilvánuló kegyetlenségeiről, a Moszkva-barát titkos összejövetelekről és vezető jugoszláv diplomaták, katonatisztek szökéséről és átállásáról, a formálódó emigráció tevékenységéről is értesülhettek.³³³ A napilap rendre tájékoztatta olvasóit az emigráns sajtótermékek kiadásáról, egy időben az emigráns sajtó és rádió híreiből is szemléltek. A *Nova Borba* megjelenéséről 1948. október 6-án beszámoló első és viszonylag hosszabb terjedelmű hírt azonban csak 1949 májusában követte témába vágó cikk, akkor egy hónap alatt mindjárt hat is. Ezt

³³² Ez utóbbira lásd: *Szabad Nép*, 1951. október 26. Ezúton is köszönöm A. Sajti Enikőnek, hogy a dokumentumot a rendelkezésemre bocsátotta. A *Szabad Nép* egyébként a *Za socijalističku Jugoslaviju* moszkvai emigráns lap azon cikkére hivatkozik, amelynek szerzője, Žarko Ljubojev Magyarországra emigrálása előtt az UDB újságírói részlegének vezetője volt. ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 206.

³³³ A teljesség még csak megközelítő igénye nélkül említem, hogy a lap 1948. október 27-én címlapon hozta 67 jugoszláv kommunista nyilatkozatát, mintegy aláírásként, hogy Tito korántsem népszerű Jugoszláviában, létezik belső ellenzéke és van is értelme ellenállásuknak. 1949. január 11-én a belgrádi egyetemisták felhívásából több mint 250 hallgató letartóztatásáról, 1948. augusztus 3-án Radonja Golubović, augusztus 26-án Pero Popivoda emigrálását követő nyílt leveléről, 1949. június 29-én a prágai emigránsok gyűléséről is olvashattak. *Szabad Nép*, 1948. október 27. 1., *Szabad Nép*, 1948. augusztus 3. 4., augusztus 26. 1., 1949. január 11. 1. és június 29. 2.

követően havi átlagban egyet-egyet közöltek, lehetőleg arra is ügyelve, hogy ne ugyanaz a lap kerüljön terítékre.³³⁴ Az emigrációs sajtónak és ezzel együtt magának a politikai emigrációnak a magyar olvasókörzönségre gyakorolt hatását tehát helyén kezelték: túlzott jelentőséget nem tulajdonítottak nekik.

A jugoszláv politikai emigránsok magyarországi vonatkozásai kapcsán leginkább Lazar Brankov emigrálása kapott széles médianyilvánosságot, azt a hatalom a legmesszebbmenően fel kívánta használni Tito lejáratására. 1948. október 28. és november 16. között nem kevesebb mint hét hosszabb-rövidebb írás jelent meg a témában. A későbbiekben azonban – egy-egy kivételtől eltekintve – a magyarországi emigráns kollektíva és tevékenysége alig-alig bírt hírértékkel. 1949. november 10-én arról még olvashatunk, hogy a nagy októberi szocialista forradalom 32. évfordulójának tiszteletére az emigránsok is gyűlést tartottak és „megingathatatlan hitük és szeretetük” bizonysgát nyújtva „lángoló üdözlötüket” küldték „Sztálin generalisszimusz-nak”.³³⁵ Egy-egy cikk erejéig az emigránsok valamelyike szerzőként is feltűnt: 1949. június 5-én Žarko Ljubojev arról cikkezett (egyébként tévesen), hogy a világháború alatt az éhínségtől a Szovjetunió mentette meg Jugoszláviát, hálátlansága bizonyítékául Tito azonban kezdettől fogva az imperialista országok felé orientálta át Jugoszlávia gazdasági kapcsolatait. (Mint tudjuk, ez utóbbi kapcsán éppen ennek

³³⁴ Így például augusztus 28-án a *Szocialista Jugoszláviáért!* cikket közölték Tito világháborús uszító szerepéről, szeptember 3-án a *Napred* cikket a vardari (jugoszláv) Macedóniában teljes erővel dühöngő „Rankovics-terrortól”, szeptember 28-án az *Internacionalizmus zászlaja alatt* címmel megjelent lapból vették át 92 belgrádi egyetemista kicsempészett levelét elviselhetetlen helyzetükről, a rossz élelmezési helyzet miatt romló egészségügyi állapotukról, állítólagos tetteles bántalmazásukról. November 13-án Prága és a *Nova Borba* következett, a lap egyébként azt próbálta bizonyítani, hogy Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszter már a világháború alatt a Gestapo ügynöke lett volna. Az évet a *Napred* cikke zárta december 21-én a jugoszláviai belpolitikai helyzetről, az egyre gyakoribb nyílt tiltakozásokról, sztrájkokról és egyéb rendszerellenes mozgulásokról. Sorrendben: *Szabad Nép*, 1948. október 6. 3., 1949. május 3. 5., május 6. 2., május 12. 2., május 18. 2., május 20. 2., június 1. 4., június 16. 4., június 23. 2., július 16. 2., augusztus 28. 2., szeptember 3. 2., szeptember 28. 7., november 13. 6. és december 21. 5.

³³⁵ *Szabad Nép*, 1949. november 10. 7.

fordítottjára került sor 1945-öt követően).³³⁶ 1952. február 19-én a *Za socijalističku Jugoslaviju* emigráns lap jugoszláv háborús bűnösökkel foglalkozó írását ismertette Gojko Trobović, május 23-án pedig Ljubomir Tomić cikkét vették át a Budapesten megjelenő *Za ljudsko zmag* emigráns lapból *A titóista „népfront” széthullása* címmel.³³⁷

A fenti pár példát leszámítva azonban alig volt olyan alkalom, hogy a magyarországi vagy valamely más emigráns közösség sorsa, megnyilvánulása érdemleges lett volna arra, hogy nyomtatásban is megjelenjen. A *Szabad Nép* sem az emigránsok tanácskozásairól, a vezetésben végbemenő változásokról, sem Dušan Vidović elrablásáról nem tudósított. Az MDP II. kongresszusa (1951. február) kapcsán emigráns vonalon mindössze a Pero Popivoda vezette küldöttség Magyarországra érkezése és a kongresszuson történő felszólalása bírt hírértékkel, arról, hogy a Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok miként vélekedtek erről, adtak-e ki a kongresszust vagy az ott elfogadott határozatokat üdvözlő nyilatkozatot, netalántán vezetőik Popivodával is találkoztak volna, a nagyérdemű nem értesülhetett.³³⁸ Mindössze az emberrabló Bálint László 1952 novemberében lefolytatott nyilvános tárgyalása és az azt követő jegyzékváltás kapott kellő nyilvánosságot. Címlapra azonban így is csak egy esetben kerülhetett.³³⁹

A magyarországi politikai emigránsok majdhogynem a kezdetektől érezhető, a moszkvai és a többi kelet-európai emigráns közösséghez képest is nagyobb méretűnek tűnő háttérbe szorulása mögött több tényező is meghúzódott. Korántsem valószínű, hogy a közösség mindennapjai különösebben érdekelték volna a szélesebb magyar olvasóközösséget, propaganda tevékenységük nem is annyira a magyar, sokkal inkább a jugoszláv célközönségnek szólt. Természetesen nem zárható ki, hogy több jugoszláv vonatkozású cikk mögött szerzőként

³³⁶ *Szabad Nép*, 1949. június 5. 2.

³³⁷ *Szabad Nép*, 1952. február 19. 7. és május 23. 4.

³³⁸ *Szabad Nép*, 1951. február 25. 3. és március 1. 8–9.

³³⁹ *Szabad Nép*, 1952. november 14. 3., november 16. 2–3., november 17. 1. és november 18. 3. Azt, hogy a *Szabad Nép* annak ellenére egyáltalán nem közöl cikkeket vagy részletesebb írásokat a Budapesten szerkesztett emigráns lapból, az emigráció vezetőjeként, egyben a *Za ljudsko zmag* főszerkesztőjeként Boris Verstovšek is szóvá tette 1952 májusában. MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 99.

egy-egy emigráns lapult, a korszakban általánosan bevett módon – egyébként főleg az oknyomozó újságírás kollektív munkájára utaló – szerző nélküli megjelentetés nem teszi lehetővé a számszerűsítést. A kelet-európai összemigráción belüli háttérbe szorulásukra a fentiek mindenképpen jelzésértékkel bírnak. Az igazsághoz az is hozzá tartozik, hogy általánosságban háttérbe szorult a jugoszláv témájú cikkek, kommentárok megjelentetése, bár hébe-hóba Titóék és az amerikaiak közötti gazdasági és katonai közeledésről, egy-egy átszökésről, háttárcidensről jelentek meg tudósítások. Ezek inkább a Tito-ellenes propaganda lagymatag szinten tartását szolgálták, miközben az 1950-es évekre már kifulladás a belső ellenállás tartalékai is.

Hasonló tendenciát a másik magyarul (is) megjelenő sajtótermék, *A tartós békéért, népi demokráciáért!* számaint kézbe véve is megfigyelhetünk. Mint ismeretes, az előbb kéthetente, majd 1949 szeptemberétől heti egy alkalommal megjelenő lap a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája hivatalos sajtóorgánusaként 1947 késő őszen jött ki először a nyomdából. Habár a szerkesztőség székhelye előbb Belgrádban, majd 1948 júliusától Bukarestben volt, a lap a kezdetektől fogva Sztálin kézi vezérlésével működött.³⁴⁰ Elsősorban a kommunista mozgalmat ideológiai meggyőződésből támogatók számára szolgált iránytű gyanánt, ezáltal kisebb, de minden bizonnyal nagyobb osztályharcos öntudattal rendelkező célközönséget (leginkább a pártapparátus tagjait) kívánt megszólítani – habár kérdéses, hogy rendelkezett-e rendszeres olvasóközönséggel. A célközönség kiléte egyébként a lapban megjelent írások tematikájában is visszaköszönt. A szovjet–jugoszláv kapcsolatok elmérgesedésével a Tito-ellenes tematika itt is dominált, sőt terjedelmét tekintve is nagyobb teret foglalt el a lapban.

A konfliktus éppen aktuális fejleményein túl elsősorban a nemzetközi kommunista mozgalom „nagyágyúinak” írásait közölték, mint például román részről Ana Pauker, Vasile Luca, Emil Bodnarus, francia részről – talán a korábbi jugoszláv bírálatokra adott apró elégtételként is – Jacques Duclos, az albánoktól Enver Hoxha és Mehmet Sehu, az emigráns spanyol kommunista párt részéről Dolores Ibarruri

³⁴⁰ Ez utóbbira lásd: Gibianszkij: *Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus*. 123.

vagy éppen a bolgár kommunista párt részéről Todor Zsivkov és Vlko Cservenkov.³⁴¹ A magyar pártelit részéről Rákosi Mátyás és Gerő Ernő többször írt a lapba, de egy-egy cikk erejéig Péter Gábor és Révai József is képviseltette magát.

A fentiekkel összhangban, az emigráció vonalán csak két szerző, Pero Popivoda és Radonja Golubović írásait közölték, igaz, előbbi esetében 1948–1952 között nyolc, utóbbi esetében 1948–1951 között hat alkalommal. Szinte kizárólagosan a jugoszláv helyzettel, a baloldali ellenzék elhallgattatásával foglalkoztak, ezen túlmenően Popivoda néhány alkalommal a politikai emigránsok tevékenységével összefüggésben is megjelentetett cikkeket. Brankov kiiktatását követően magyarországi politikai emigráns meg sem közelíthette Popivoda vagy éppen Golubović jelentőségét, magyarországi emigráns szerzőket a névvel ellátott szerzőgárda között ezért nem is találhatunk. Sőt, az itteni emigránsok tevékenységére, de még lapjuk megjelenésére sem történik utalás, annak ellenére, hogy a *Nova Borba* és a *Pod zastavom internacionalizma* címmel megjelenő lapok cikkeiből hébe-hóba *A tartós békéért* is szemlézett.³⁴²

A kominformista jugoszláv politikai emigráció első, rendszeresen megjelenő lapját, a *Nova Borbát* Prágában adták ki. A lap címe egyébként arra utalt, hogy a hivatalos jugoszláv pártlap, a *Borba* elvesztette

³⁴¹ Ana Pauker: Szektáns-bürokratikus rendszer a Jugoszláv Kommunista Pártban, *Tartós békéért*, 1948. július 21. 2.; Vasile Luca: A JKP vezetőinek kispolgári, nacionalista arculata, *Tartós békéért*, 1948. augusztus 10. 10.; Emil Bodnarus: A Tito-klikk szítja a háborús gyűlöletet Jugoszláviában, *Tartós békéért*, 1951. április 22. 6–7.; Jacques Duclos: A JuKP áruló politikája, A jugoszláv nacionalisták és imperialisták ügynökei, *Tartós békéért*, 1948. szeptember 22. 9. és 1949. július 7. 4–5.; Enver Hodzsa: Tito gyarmatosító tervének bukása Albániában, *Tartós békéért*, 1949. augusztus 7. 4–5.; Mehmet Sehu: A fasiszta Tito-klikk aknamunkája az albán KP ellen, *Tartós békéért*, 1950. augusztus 6. 6–7.; Dolores Ibarruri: Tito és bandája a spanyol nép álnok ellensége, *Tartós békéért*, 1950. február 5. 5.; Todor Zsivkov: A fasiszta Tito-klikk balkáni háborús provokátor, Jugoszlávia: fasiszta típusú rendőrállam, *Tartós békéért*, 1950. június 11. 5. és 1951. július 8. 7.; és Vlko Cservenkov: A népporradalom és a szocializmus jugoszláv hódolói, *Tartós békéért*, 1952. december 7. 3.

³⁴² A teljesség igénye nélkül: *Tartós békéért* 1949. augusztus 7. 1., 1950. március 26. 3., 1950. május 28. 5. és 1951. március 18. 8.

„forradalmi” karakterét.³⁴³ A lap főszerkesztője Slobodan Ivanović, a washingtoni jugoszláv nagykövetség emigráns sajtóattachéja volt. A szerkesztőség szoros kapcsolatokat ápolt Bedřich Geminderrel, a Csehszlovák Kommunista Párt külügyi osztályának vezetőjével, a Slánsky-per egyik későbbi áldozatával. Az újság 1951 májusáig havonta három alkalommal került nyomdába, és a szintén Prágában megjelenő *Mladi revolucionar* és a *Pod zastavom internacionalizma* emigráns lapokhoz hasonlóan a *Nova Borba* szerkesztői is a latin ábécét használták. Ebbe az is belejátszott, hogy elsősorban a prágai csoport tartotta a kapcsolatot a nyugat-európai és a tengerentúli délszláv (nem kominformista) emigrációval, melynek többsége horvát származású volt.³⁴⁴

A lap szerepét azonban hamarosan átvette a Moszkvában megjelenő *Za socijalističku Jugoslaviju*. Főszerkesztője nem más, mint Pero Popivoda volt, de olyan illusztris jugoszláv emigránsok is írtak a lapba, mint Radonja Golubović vagy Anton Rupnik.³⁴⁵ A moszkvai emigráció ismert tagjait gyakran azért is a nemzetközi kommunista lapokhoz nevezték ki, hogy ezzel csökkentsék vélelmezett befolyásukat.³⁴⁶

³⁴³ Első száma nyolc oldalon 1948 szeptemberében jelent meg, abban többek között a „soviniszta gyűlöletet” fröcskölő, „abszurd rágalmakat” terjesztő jugoszláv sajtóról, a „valós” jugoszláv helyzetről (számos, Jugoszláviából érkező levéllel adatszerűen alátámasztva), valamint a Csehszlovákiában élő jugoszláv főiskolások „rendkívüli visszhangot érdemlő” nyilatkozatáról is olvashattak. *Szabad Nép*, 1948. október 6. 3.

³⁴⁴ Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 41. Vojtěhovský: *Z Prahy proti Titovi*. 214. A főszerkesztő kinevezésére lásd: *Sajtószemle* 1948. december 9. MNL OL XIX-J-4-b-15/b-1947-1949. 3.doboz p. 56.

³⁴⁵ A szlovén származású Anton Rupnik fiatalon csatlakozott a Francia Kommunista Párthoz. (Az 1930-as években Észak-Franciaországban dolgozott bányász-ként.) A második világháború alatt harcolt a francia ellenállási mozgalomban, megjárta a matthauseni koncentrációs tábor is. A világháborút követően visszatért Jugoszláviába, ahol gyors diplomáciai karriert futott be: országa párizsi nagykövetségén lett követségi titkár. A szovjet–jugoszláv konfliktus kitörését követően innen, az FKP segítségével emigrált Prágába. Az 1960-as években végleg Franciaországban telepedett le. Ondřej Vojtěhovský: Anton Rupnik: Pot slovensko–francoskega komunista do karjeje jugoslovenskega informbirojevkega funkcionarja. *Acta Histriae* 18. 2010/1-2. 151–174.

³⁴⁶ Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 41. és Banac: *With Stalin against Tito*. 224.

Moszkvához és Prágához hasonlóan a többi kelet-európai fővárosban is jelentek meg emigráns lapok. Bukarestben a *Pod zastavom internacionalizma*, Szófiában a főként macedónul megjelenő *Napred*, Varsóban a *Za pobedu*, Tiranában pedig a *Za slobodu*.³⁴⁷ Budapesten emigráns lap megjelenetésére időben meglehetősen megkésve, csak 1951 májusában került sor, így az emigráns lap szerepét bizonyos értelemben az MDDSZ hivatalos sajtóorgánuma, a *Naše novine* volt kénytelen átvenni. Azon túl, hogy a hetilap sem kerülhette meg, hogy rendre ne cikkezzon a szovjet–jugoszláv konfliktus meghatározó eseményeiről, elsősorban a hazai délszláv kisebbségnek szólt, így az írások a magyar belpolitikai élet alakulásával, a kisebbséget érintő kérdésekkel, mindennapi életük számos szegmensével foglalkoztak. A jugoszláv helyzet, Tito bel- és külpolitikai intézkedéseinek ideológiailag alátámasztott bemutatása is azt a célt szolgálta, hogy meggyőzzék a hazai szerb, horvát és szlovén közösséget, hogy a hétköznapiak során megtapasztalt, kézzel fogható nehézségek ellenére, összehasonlíthatatlanul jobb a magyarországi élet a jugoszláviainál.

A *Szabad Nép*hez és *A tartós békéhez* hasonlóan néha a *Naše novine* is átvett az egyes emigráns lapokból vagy a megjelenését követően a *Za ljudsko zmagoból*, sőt, néha a Tájékoztató Iroda hetilapjából is, ám ez utóbbi inkább szabályt erősítő kivételt jelentett.³⁴⁸ A körbehivatkozásokra egyébként a legszebb példát a *Szabad Nép*ben találhatjuk. Az országos napilap 1949. május 6-án 50 belgrádi egyetemista Titót bíráló és Sztálint éltető levele kapcsán a moszkvai rádió adására hivatkozva idézte a *Za socijalističku Jugoslaviju* emigráns sajtóterméket.³⁴⁹

Azt, hogy a délszláv kisebbség hetilapja kvázi az emigráció lapjaként funkcionált, az is bizonyítja, hogy abban létszámukhoz viszonyít-

³⁴⁷ Uo. 224. A *Napred* megjelenésének hatására Jugoszlávia 1949. május 27-én szóbeli jegyzékben tiltakozott Bulgáriánál. Petar Dragišić: *Napred – List jugoslovenskih emigranata* (pristalica Kominforma) u Bugarskoj. *Tokovi istorije* 2005/3–4. 126. Az összesen kilenc emigráns lap a jugoszláv becslések szerint mintegy ötezezer példányban jelent meg. Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 40.

³⁴⁸ Kutatásaim alapján az 1948–1954 közötti időszakra vonatkozóan összesen 24 ilyen átvételt találtam.

³⁴⁹ *Szabad Nép*, 1949. május 6. 2.

va a jugoszláv politikai emigránsok szép számmal publikáltak – 26 név szerint beazonosítható szerző összesen 90 alkalommal.³⁵⁰ Az írások ke-
rek egy harmada 1951-ben jelent meg. Hasonlóan magas szerzőséget csak 1952-ben és 1955-ben tapasztalhatunk (tizennyolc illetve tizenhat cikk). A tisztánlátáshoz azonban az is hozzátartozik, hogy a fenti statisztikai számsorokat csak az emigráció létszámához viszonyítva tekinthetjük magasnak, ha a *Naše novine* összes szerzőjét, a lapban megjelent cikkek számát vesszük figyelembe, mind a szerzői gárda, mind az írások darabszámát tekintve szinte mérhetetlen arányról van szó.³⁵¹

Tartalmukat tekintve a közölt írások széles palettán mozogtak, kezdve a népi demokráciák építéséhez nyújtott szovjet segítségtől és az amerikai imperializmus elleni harctól az éppen aktuális jugoszláviai helyzet és a lakosság Titóval szembeni ellenállásának bemutatásáig. Mivel azonban kisebbségi lapról van szó, a politikai emigránsok cikkei is elsősorban a magyar belpolitika „eredményeiről”, a tervgazdálkodás „sikereiről”, a szocializmus építéséről, de leginkább a zömmel vidéken élő délszláv kisebbség mezőgazdasági munkájáról, a téjeszesítéssel kapcsolatos tapasztalatairól, valamint oktatási helyzetéről és kulturális életéről számoltak be. Egyes esetekben a szerzők kiléte is meghatározta a cikkek tematikáját: a budapesti délszláv gimnázium igazgatójaként Obrad Dobanovački négy írásában is a délszláv kisebbségi

³⁵⁰ Danilo Urošević nem teljes adatbázisában tizenkét emigránst említ szerzőként (Stjepan Kovač és Stefan Horvat esetében nem eldönthető, hogy emigránsokról lenne szó, így őket nem vettem figyelembe), kutatásaim alapján további tizen-négy emigránst találtam a szerzők között. Dr. Danilo Urošević: *A Naše novine válogatott repertórium – Selektivni repertorijum Naših novina*. Budapest, Szerb Országos Önkormányzat, 2000.

³⁵¹ Urošević 1956-ig 996 szerző (igaz, köztük olyanokat is, mint Jókai Mór, Vörösmarty Mihály, Lenin, Sztálin vagy éppen Rákosi Mátyás) 5534 írását vette számba. Arányosítva tehát a jugoszláv politikai emigránsok a szerzők 2,6 százalékát alkották, a közölt cikkek 1,6 százalékánál többet pedig szinte bizonyosan nem írtak. A legtöbb szerző amúgy is egy-két cikkel egy vagy két év vonatkozásában szerepel a szerzők között, legtöbbször Ivan Mokuter (fordításokkal együtt 21, részben Ivan Ivanović álnéven), Božo Glažar (12) és Ozren Krstonošić (9) publikálta. Időben legmegbízhatóbbnak egyébként szintén Mokuter számított, a korszakban első írása 1951. február 22-én a szerb-horvát nyelvtanulás lehetőségéről és fontosságáról, utoljára 1956. június 28-án a Pécssett megrendezett Nemzetiségi hét rendezvénysorozatán részt vett délszláv kultúracsoporthoz tartozásáról számolt be.

oktatás és a kulturális helyzet időszerű kérdéseit járta körbe, míg az Állatorvostudományi Egyetemen tanuló Ahmed Seljahudin a budapesti országos állattenyésztési kiállításról közölt beszámolót. Egy-egy vers és elbeszélés erejéig Ivan Mokuter, Vlado Peteršić és Ljubomir Tomić irodalmi vénáját is megcsillanthatta.³⁵²

A közkeletű régi bölcsesség, miszerint a mennyiség korántsem jelent minőséget, a *Naše novine* esetében is helytállónak bizonyult. 1952-ben előbb Slavko Stojković, majd az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya panaszkodott a munkafegyelem hiánya, a lap gyenge és egyre inkább csökkenő színvonala, az előfizetők számának drámai visszaesése miatt.³⁵³

Habár már maga Lazar Brankov is javasolta egy magyarországi székhelyű emigráns lap létrehozását, pontosabban a *Nova Borba* székhelyének Budapestre történő áthelyezését, a szlovén nyelvű emigráns lap megjelenésére végül egészen 1951. május 1-jéig várni kellett. Az előkészületek 1951 tavaszán, moszkvai nyomásra gyorsultak fel. A lap szerkesztőségi összetételét is a jugoszláv forradalmi emigránsok koordinációs központja jelölte ki Gojko Trbović, Albert Svetina és Franc Majcen személyében. Mivel velük szemben az ÁVH-nak sem volt ellenvetése, kinevezésüket Rákosi is jóváhagyta. Habár főszerkesztőként Budapesten 1951 áprilisában még egy Moszkvából küldendő személlyel számoltak, végül Popivodáék Prágában, Boris Verstovšek személyében találták meg az alkalmas személyt.³⁵⁴

A *Za ljudsko zmagot* indulásakor még mint havilapot jelentették meg, de Boris Verstovšek – mintegy igazodva a többi emigráns laphoz – már 1951. augusztus 1-jén szorgalmazta, hogy havi három al-

³⁵² Sztálin születésnapjára időzítve: Ivan Mokuter: Još dugo nam, Staljine, živi! *Naše novine*, 1951. december 21. 2.; Vlado Peteršić: A mi Sztálinunk él, uo. 1953. március 26. 5. és Ljubomir Tomić: A boszniai favágók (elbeszélés), uo. 1952. január 31. 5.

³⁵³ A három fős szerkesztőbizottságot egyébként ekkoriban Hován András főszerkesztő mellett két emigráns, Svetozar Milanović és Slavko Stojković alkotta, Hován főszerkesztői munkájával egyik beosztottja sem volt megelégedve. A lapnak 1952. április–májusában mindössze 645 előfizetett olvasója volt. MOL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 86.; Slavko Stojković szerb nyelvű levele. Budapest, 1952. április 15. és Milanovics Svetozár az MDP KV-nek. Budapest, 1952. május 6. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁵⁴ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 69.

kalommal kerüljön nyomdába. A Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának hozzájárulását a szerkesztőség augusztus 17-én vehette kézbe.³⁵⁵ Újabb változásra már az ősz folyamán sor került – újfent a moszkvai Koordinációs Központ utasítására. Így október 15-étől már hetilapként, megnövekedett terjedelemmel terjesztették.³⁵⁶ A hetilap jelleg ettől kezdve állandósult, ahogy a szerkesztőség munkáját a lap rövid fennállása alatt végigkísérő számos nehézség is.

A nehézségek kisebb részt tárgyi, anyagi jellegűek voltak, habár nem egyszer egy-egy megfelelő, szerb-horvát karaktert tartalmazó írógép beszerzése vagy az elromlott gépek javítása is súlyos nehézségekbe ütközött.³⁵⁷ Újabb gondot okozott, hogy a magyarországi bürokrácia útvesztőiben az emigránsok többször eltévedtek, igényeiket gyakran nem az illetékes osztályra nyújtották be.³⁵⁸

Mindezekon túl 1953 januárjára a megszorítások is elérték a lapot. A korabeli racionalizálás és a költséghatékonyság optimalizálásának részeként a szerkesztőségi munkát érintő számos megszorító intézkedést foganatosítottak. Az angol nyelvű újságok előfizetését lemondták (azt a szerkesztőségi tagok különben sem tudták volna elolvasni), az eddig rendelt lapok példányszámát pedig lecsökkentették. (Az amúgy sem olvasott lapok egy részét addig is tüzelésre használták vagy zúzdába adták.) Az utólagos ellenőrzés során derült ki, hogy a szerkesztőségnél alaposan bespájzoltak, sokszorosító papírból 4 évre, író tollból 5-6 évre elegendő állt rendelkezésükre. Életbe lépett a spórolás is, a postai terjesztés során borítékba vagy csomagolópapírba csomagolt,

³⁵⁵ Verstovšek Borisz Bebrics elvtársnőnek. Budapest, 1951. augusztus 7. és Válasz Verstovšek elvtársnak. 1951. augusztus 17. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁵⁶ Feljegyzés a titkárságnak. 1951. szeptember 18. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁵⁷ Sátor János elvtársnak. 1953. szeptember 14. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁵⁸ 1952 júliusában így csak egyhavi papír és írószertigényük nyert elintéztést. Túl azon, hogy készletgazdálkodás alá vont cikkekről volt szó, a szerkesztőségnek még májusban be kellett volna nyújtani igényét, de nem a felettes Nemzetközi Kapcsolatok Osztályára, hanem az esetükben illetékességgel bíró Külügyminisztérium Gazdasági Hivatalába. A Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának. Budapest, 1952. július 14. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

spárgával átkötött lapszámokat – az Egyesült Államokba küldendő példányokat kivéve – ezután sima újságpapírba csomagolva, lera-gasztva kellett postára adni. Megtiltották a magánjellegű telefonhívások kezdeményezését, az árammal történő takarékoskodást – egyfajta korai környezettudatosság jegyében – a nagy mennyezeti égők asztali lámpákkal történő lecserélésével vélték megoldhatónak, a honoráriumok kifizetését pedig megszigorították. Korántsem biztos, hogy az olvasó tetszésével találkozott az az elképzelés, hogy a jövőben a lapban a korábbiakhoz képest is kevesebb fénykép fog megjelenni. Az pedig, hogy újra fel kívánták mérni, mekkora példányszámra is van szükség a lapból, burkoltan annak beismerését is jelentette, hogy a szerkesztőségi szabályzatban megfogalmazott magasröptű célokkal szemben (vagy éppen azért) a lap korántsem nyerte el az olvasóközönség tetszését.³⁵⁹

Sokkalta súlyosabb problémát jelentett a szakképzett káderekben megmutatkozó hiány. A szerkesztéssel kapcsolatos munkálatokat a hetedik lapszámtól kezdve főszerkesztőként Boris Verstovšek irányította, helyettese, egyben a szerkesztőség pénztárosa, valamint a „Munkásosztály harca” rovat vezetője a korábban a rádiónál dolgozó Albert Svetina, a szerkesztőség titkára a két rovatot is felügyelő Franc Majcen volt. A nyolc fős szerkesztőség munkáját három fős technikai személyzet segítette.³⁶⁰

A szerkesztőség összetételében már az év végén változások történtek, amit 1952-ben további átszervezések követtek. 1952. január 12-én az emigrációs vezetőség átalakításával, a vezetés és a szerkesztői feladatok bizottsági szinten történő egybeszervezésével Boris Verstovšeket a főszerkesztői feladatok mellett az emigráció vezetésével is megbízták, mindkét tisztségben helyettese Albert Svetina mellett Bogdan Pejović lett.³⁶¹ Dušan Vidović elrablása a szerkesztőségi munkára is érzéke-

³⁵⁹ Feljegyzés Bebrits elvtársnőnek. Budapest, 1953. január 13. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e. Az optimalizálásnak egyébként a *Rudé Právo* is áldozatul esett, a továbbiakban arra sem kívántak előfizetni. Uo.

³⁶⁰ Jelentés a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségének munkájáról 1952. október.; Csendes Károly elvtársnak, 1951. november 21. és Feljegyzés Rákosi elvtársnak. Budapest, 1951. december 18. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁶¹ Jelentés a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségének munkájáról 1952. október. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

nyen hatott, hiszen az akkori szerkesztőség négy tagját letartóztatták. A fluktuáció ezt követően sem csökkent, a teljes- és a részmunkaidős alkalmazottakat és az adminisztratív személyzetet is figyelembe véve a szerkesztőség létszáma öt és tizennyolc fő között ingadozott, 1952 október végére 13 főben állapodott meg. Az eredeti nyolc munkatárs közül azonban csak kettő dolgozott még mindig a lapnál.³⁶²

A szerkesztőség összetételében megmutatkozó szinte permanens változásoknak természetesen a minőségi munka látta leginkább a kárát. Hamar kiderült, hogy az emigráció tagjai a lapot nem igazán olvassák. Az újabb szerkesztők beállítása nem helyettesíthette a szakértelmet, továbbra is híján maradtak a rutinnak és a tehetségnek. Nehézséget okozott a munka „kampányjellege”, ahogyan az is, hogy a szerzőknek gyakorlatilag három nyelven, szerb-horvátul, szlovénul és magyarul is tökéletesen kellett volna tudniuk.³⁶³ Egyes szerkesztőségi tagok a túlterheltségtől szenvedtek, míg mások munkavégzése minden volt, csak nem produktív. Volt olyan nap, hogy a lap egyik fordítója mindössze négy oldalt tudott magyarra átültetni. A folyamatos személycserék pedig folyamatos betanítással jártak, időbe tellett ugyan is, amíg az új munkatársak megtanulták az adott munkakörrel járó gyors és hatékony munkavégzést. A lap megjelenésétől kezdve szinte kizárólag vagy a rádió délszláv szekciójától helyeztek át munkatársat – amivel természetesen az ottani munka minőségén rontottak –, vagy az egyetemi tanulmányait kellett az illetőnek félbeszakítania, jobb

³⁶² Jelentés a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségének munkájáról 1952. október.; Verstovšek Boris Vas elvtársnak írt szerb nyelvű levele. Budapest, 1952. február 18. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e. Az instruktor beállítással egyébként az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályán többször is foglalkoztak, a feladatnak minden szempontból megfelelő személyt azonban csak hosszas keresés után találtak a rádióval foglalkozó Vadász Sándor személyében. MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 104.

³⁶³ A szlovén nyelven beszélő munkaerő hiányának enyhítésére egyébként 1952 szeptemberében fel is merült, hogy az Olasz Kommunista Párthoz kellene fordulni, küldjenek egy-két „szigorúan ellenőrzött, meghízható szlovén kádert”. Lehetőség szerint azonban ne triesztieket, mert azok megbízhatóságát illetően mind az emigránsok körében, mind a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán kétségek merültek fel. Feljegyzés Rákosi elvtársnak. 1952. szeptember 16. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

esetben esti vagy levelező tagozaton folytatnia. Ez pedig újfent a minőségi javulás ellenében hatott. Az ördögi körből gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult a kitörés. A hiányosságok legfőbb okával egyébként maga a főszerkesztő is tisztában volt: „Valójában mindannyiunknak a szerkesztőségben hiányzik a tapasztalat és a tehetség, hogy megfeleljünk minden problémára, amelyek munkánkban felmerülnek.”³⁶⁴

A számos változás ellenére felépítését tekintve a lap meglepő állandóságot mutatott. A kéthasábnyi vezércikk mellett az első és a második oldalt a nemzetközi kérdéseknek, a harmadik és a negyedik oldalt a jugoszláv vonatkozású híreknek, az ötödik oldalt a *Tartós békétől* átvett cikkeknek, titóellenes anyagoknak, külpolitikai kommentároknak szentelték, a hatodik oldalon rendre három hasáb szovjet és két hasáb magyar tematikájú anyag jelent meg. Az elrendezésen a menet közben négy oldal terjedelemre csökkenő lap esetében sem változtattak, mindössze arányosan redukálták az egyes rovatok terjedelmét. 1952 júniusától legalább a havi első számok újból hat oldalon jelentek meg, a plusz két oldalt elméleti anyag publikálásával töltötték meg.³⁶⁵ A megírandó és leközlendő cikkek konkrét tematikáját negyedévenkénti „perspektivikus tervekben” írták elő. Mintegy ideológiai gyöngyszemként hadd idézzek néhányat az 1951. augusztus 15. és november 15. közötti időszak vezércikkjeinek tematikájából: *A felszabadító szovjet nép iránti hála és testvériség ünnepe* (Jugoszlávia felszabadítására időzítve); *A nagy október eszméi élnek és győzedelmeskednek az egész világ dolgozói harcában és az imperialista elnyomók ellen*; *A Tito-klikknek nem fog sikerülni, hogy a sovinizmus szításával elfordítsák a dolgozó tömegeket a fasizmus és a háború elleni harctól*; *A titóista sajtó – a Wolstrit és a Citi hangszórója* (sic!); *A titóisták az imperializmus aljas szolgálói a trieszti dolgozók leigázásában*.³⁶⁶

³⁶⁴ Jelentés a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségének munkájáról 1952. október.; Jelentés a „*Za ljudsko zmago*” szerkesztőségének munkájáról (1952. április–május hóról); Versztovsek Borisz a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának írt szerb nyelvű levele. Budapest, 1952. június 2. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁶⁵ Jelentés a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségének munkájáról 1952. október. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁶⁶ Perspektíva terv a propaganda alapvető problémáiról. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

Az ideológiai túltengés a következő negyedévben sem csökkent, a lapban megjelent írásoknak ekkor többek között az alábbi célkitűzéseknek kellett megfelelniük: „népszerűsíteni a béke, demokrácia és szocializmus tábor szilárdságát, teljes egységét és állandó növekedését”, „szélesen megmutatni a kommunizmus nagy építkezéseinek előrehaladását és általában a Szovjetunió kommunizmus építésének hatalmas sikereit”, „leleplezni az imperialisták háborús gyűjtogató politikáját”, „leleplezni a titóisták kommunista ellenes propagandájukat, az ő állati gyűlöletüket a kommunizmus és a szocializmus iránt, a lenini-sztálini nagy tanítások iránt” és végezetül: „Marksz-Engelsz-Lenin-Sztálin (sic!) tanításainak propagálása”.³⁶⁷

A fentiek tükrében szinte csodaszámba ment, hogy Pero Popivoda 1952. május 12-én dicsérő szavakkal is illette a lap szerkesztőit. Habár nemcsak a *Za ljudsko zmago*, hanem a többi emigráns sajtótermék kapcsán is bírálóan róttá fel, hogy a tervezés terén érdemben még mindig nem valósult meg a szerkesztőségek és a Koordinációs Központ közötti összehangolt munka, elismerően jegyezte meg, hogy a magyarországi lap „sokkal harcosabb, irányítóbb és célszerűbb lett”.³⁶⁸ Két hónappal később már az Államvédelmi Hatóság illetékesei is úgy látták, hogy a lap mind tartalmilag, mind stílusban „igencsak megjavult”.³⁶⁹ Sőt, az emigránsok 1953 áprilisában Bukarestben megrendezett összértekezletén már a „legszínesebb, nyelvezetileg legtisztább és legjobban szerkesztett” emigráns lapként állították követendő mintaként a többi szerkesztőbizottság elé.³⁷⁰

A kedvező visszajelzések megszorodásában több szerkezeti és tartalmi változás, háttérmunka összhatása köszönhetett vissza. A szerkesztőségben 1952 áprilisában lefolytatott szakmai vita eredményeként a jugoszláv rovatot kibővítették, célként azt jelölték meg, hogy a lap felét jugoszláv vonatkozású hírek, tudósítások töltsék ki. Ezáltal a lap „sokkal aktuálisabb lett, élénkebb és sokoldalúbb”, miközben a nem-

³⁶⁷ Perspektíva terv az 1951. november 15. és 1952. január 1-i időtartamra. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁶⁸ Pero Popivoda a „*Za ljudsko zmago*” szerkesztőségének. 1952. május 12. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁶⁹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 128–129.

³⁷⁰ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 117.

zetközi eseményekkel, a szovjetunióbeli és a magyarországi életkörülményekkel is jobban foglalkoztak. „A tények beszélnek” címmel újszaturikus rovattal bővült a kínálat, és tervbe vették irodalmi alkotások, regények és elbeszélések közlését. Törekedtek arra is, hogy az emigránsokat minél szélesebben bevonják a lap körüli teendőkhöz, számszakilag a cikkek legalább felét, a terjedelmet tekintve majdnem háromszorosát ekkor már külső munkatársak írták, ezáltal csökkent a főállású alkalmazottakra nehezedő teher. A szerkesztőség mellett külön gazdasági, katonai, kulturális és történelmi kört szerveztek, amely 25 főt, az emigránsok egyharmadát vonta a lap közelébe.³⁷¹ Gondot okozott azonban, hogy nem lévén szerkesztőbizottsági tagok, az emigránsok nem juthattak hozzá a jugoszláv sajtótermékekhez. Többnyire régi újságokból dolgoztak, részben ezért (is) írásaik túlnyomó részt egy kaptafára készültek. Sikertelen ugyanakkor a heti rutin terén a rendvágás: hétfői keltezésével a lap mindig keddre virradóan került a nyomdába, így hétfőn és szerdán szerkesztőségi, csütörtökönként szerkesztőbizottsági ülést, háromhetente az emigráció egészére kiterjedő összétekezletet tartottak. Az olvasás megkönnyítését saját kis szlovén–szerbhorvát–magyar háromnyelvű szótár kiadásával is segíteni kívánták.³⁷²

A sikerek ellenére jócskán volt még hová fejlődni. Konkrét aktuálpolitikai kérdésekkel a szerzők keveset foglalkoztak. Egyes rovatok továbbra is gyengék maradtak, a legtöbb megoldatlan probléma, felkészültségbeli hiányosság a gazdasági, közgazdasági témájú írásokban mutatkozott meg, mint ahogyan azt a következő, önkritikus észrevétel is kiválóan illusztrálja: „A járadék bevezetését a szövetkezetekben

³⁷¹ A szerkesztőségben 1953 tavaszára az alábbi, a lap tematikájához és a kivitelezéshez szervesen kapcsolódó témákban terveztek szakmai előadásokat: Szlovénia társadalmi, kulturális és politikai helyzete, a lap technikai előkészítése, a szovjet sajtó története (két részben), propaganda cikk és rovat, riportok és tudósítások. Az előadásokat részben a szerkesztőségi bizottság tagjai tartották, Majcen Szlovéniáról, Bogdan Pejović és Kővágó László a szovjet sajtóról, Boris Verstovšek pedig a propagandával kapcsolatos ismereteit osztotta meg szerkesztőségi társaival. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 168.

³⁷² Jelentés, 1952. április–május.; Vadász Ferenc az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának. Budapest, 1952. augusztus 11. és Francsek Majcen jelentése a *Za ljudsko zmagu* szerkesztőségének 1952. június–augusztus közötti időszakáról. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

nem dolgoztuk fel eléggé, nem világos előttünk sem, mi a különbség a járadék és a bér között.” „Eleven, lüktető riportok” helyett rendre „papírszagú leírások” jelentek meg, és gyakran a célközönséget is sikerült a szerzőknek és a lap szerkesztőinek eltéveszteniük: „nem arról írunk, ami a jugoszláv népet az adott esetben legjobban érdekelné, hanem ami éppen rendelkezésre áll. Hibája gyakran a közölt anyagoknak, hogy olyanok, mintha a magyar olvasók részére írták volna őket.”³⁷³

Az emigráns sajtótermékek színvonala emelésének, a tematika szélesedésének igényén túl újabb célközönség megszólítását jelenthette, hogy a *Za ljudsko zmagu* színvonalának emelkedésével egy időben, az MDP KV előzetes hozzájárulásával *Plamen* (Láng) címmel irodalmi lap kiadásáról döntöttek. A periodika megjelentetésével a Ljubomir Tomić vezette öttagú szerkesztőbizottság (a felelős szerkesztő Franc Majcen volt) kettős célt tűzött ki maga elé: egyrészt „új formával” kívánták kiegészíteni addigi propaganda tevékenységüket, másrészt teret kívántak biztosítani ahhoz, hogy „egyes elvtársaink szerény irodalmi tehetségét és törekvését felhasználják”. A folyóiratot kéthavonta tervezték megjelentetni.³⁷⁴

Az irodalmi újság működéséről, kiadásáról, az abban közölt írások tartalmi és stílári színvonaláról szinte semmi közelebbi nem ismert. A szűkszavú levéltári forrásokból mindössze annyi derül ki, hogy 1952 júliusára a második szám megjelent, s a következő negyedéves munkatervben szerepelt egy újabb szám megjelentetése. A szerkesztőbizottság nehéz helyzetére utal ugyanakkor, hogy önmagában is nagy fegyvertényként tekintettek arra, hogy a lap egyáltalán kijöhetett a nyomdából. A közölt írások tematikáját viszont az azokat olvasó államvédelmi tisztek meglehetősen szűknek érezték. A szerkesztőség csak keveset és „kampányszerűen” foglalkozott a lappal – magyarul szólva a nyomdába adási határidő közeledtével erősödött fel az érdemi munka. Annak oroszlánrésze így is Kővágó Lászlóra hárult.³⁷⁵ Az emigránsok közül sem mindenki volt irodalmi vénával megáldva, így hamar érdektelenségbe fulladhatott a periodika további megjelentetése.

³⁷³ Az egyes rovatok problémái. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁷⁴ Jelentés, 1952. április–május. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e.

³⁷⁵ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 133. és 140.

Az emigránsok azonban nem csak a *Za ljudsko zmagoba* és a már korábban említett *Naše novine* délszláv kisebbségi lapba írtak, azokat az MDP budapesti pártbizottsága és a fővárosi tanács közös felügyelete alatt, első szocialista bulvárlapként, 1952. április 2-tól, heti öt alkalommal, hat oldal terjedelemben megjelenő *Esti Budapest* is közölte, legalábbis az év második felében.³⁷⁶ Ugyanebből az időszakból maradtak fenn arra utaló jelek is, hogy beküldött írásaik egy részét a Bukarestből 1949 augusztusától szerb-horvát nyelven, majd 1952. október 23-tól szlovénul is sugárzó – ezen a néven már második – *Slobodna Jugoslavija* (Szabad Jugoszlávia) emigráns rádióállomás³⁷⁷ is beolvasta.³⁷⁸ Habár tematikájában változatos, ideológiailag meg-

³⁷⁶ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 10. Az *Esti Budapest* első szocialista „bulvárlapra”, az *Esti Hírlap* elődjére röviden lásd: Kókay György–Buzinkay Gábor–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, Sajtóház Lap és Könyvkiadó Kft., 2001. 229. és mediatortenet.wordpress.com/2014/11/30/esti-budapest-1952-1956. A hozzáférés ideje: 2015. április 28.

³⁷⁷ A *Slobodna Jugoslavija* rádióállomás 1949–1954 között működött, felelős szerkesztője, programfelelőse Milan Petrović volt, a szerkesztőbizottság többi tagját (1952-ben) Branko Berić, Miloš Kodrić és Uroš Tomin alkotta. Alapításakor deklarált céljának tekintette, hogy leleplezze a „bűnös Tito-Rankovics klikk áruló tevékenységét”, Jugoszlávia lakosságát tájékoztassa az ország valós helyzetéről és a hallgatókkal megismertesse a Szovjetunióban és a kelet-európai szatellitállamokban elért sikerekkel és eredményekkel, amelyet „valamennyi ország dolgozói a békéért, a szabadságért, a függetlenségért, az új háborús uszítók ellen folytatnak”. A rádió 1950 júliusában napi kerek egy órában, három 20 perces etapra elosztva adott szerb-horvát nyelvű műsort, az 1952 októberétől sugárzott 30 perces szlovén műsorra az esti órákban került sor. *Tartós békéért*, 1949. szeptember 5. 11., Joszip Petranovics a „*Za ljudsko zmago*” szerkesztőségének. 1952. november 2. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e. és *White Book*. 477–478. o. táblázata. A rádióállomás történetéhez dokumentum- és riportkötet formájában hasznos adalékot nyújt: Dragoslav Simić–Milan Petrović: *Držesni KGB – javi se Radio „Slobodna Jugoslavija” iz Bukurešta izveštava*. Beograd, Udruženke novinara Srbije, 2009.

³⁷⁸ 1952 első felében – szemben a magyarországi emigránsok vádjaival – több mint tíz, tematikájában változatos, ideológiai pártosságban megbízható írást kaptak, Ljubomir Tomić (*Magyar–Szovjet Barátság Hónap*), Majcen Franček (*Régi javaslatok új kiadásban*), Žarko Strajnić (*Hogyan néz ki valójában az amerikai életforma*), Radmila Verstovšek (*Az amerikai dolgozók szenvedése a háborús készülődések terhe alatt*) és Momčilo Ilić (*Hogyan élnek és dolgoznak a délszlávok a Magyar Népköztársaságban*) egy-egy írása közlésre is alkalmas volt. Különösen Obrad Dobanovačkinak a budapesti szerb-horvát nyelvű gimnáziumban és

bízható cikkeket is kaptak, összességében az írásokat műfaj tekintetében egyhangúnak vélték, aktuális kommentárt, jegyzetet, pamfletet egyáltalán nem kaptak, ahogy szlovén és – itt vélhetően nem a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségének szól a bíráló – macedón nyelvű anyagok is hiányoztak. Tematikáját tekintve az írások a jugoszláviai problémák helyett a „népi demokráciák” dicséretére, az osztálytudatosság terén a munkásság és a parasztság harca helyett az „ifjúság dekadenciájára” fókuszáltak, az emigráció életével egyáltalán nem foglalkoztak. A hiányosságok orvoslását a közeljövő megoldására váró feladatának tekintették.³⁷⁹

1953 tavaszától a jugoszlávellenes propaganda terén a különböző lapoknál és a budapesti rádiónál dolgozó emigránsoknak más, nagyobb horderejű feladatok megoldásával, esetükben inkább megoldhatatlanságával is szembesülniük kellett. Sztálin halálát követően ugyanis megváltozott a moszkvai széljárás iránya, amelyhez alkalmazkodni voltak kénytelenek.

Az emigráns propaganda 1953 után

Sztálin halálát követően az emigránsok rádiós és sajtópropaganda tevékenysége is fokozatosan leértékelődött. Ez azzal együtt is igaz, hogy a nyomtatott sajtó és a rádió műsorai bizonyos megkésettiséggel követték az eseményeket. Különösen igaz ez az emigránsok szerkesztette sajtótermékekre, hiszen a moszkvai irányvonal követésével – addigi és emigrálásuk tényéből is következően igaznak vélt – álláspontjuk feladására, de legalábbis módosítására kényszerültek. Az egyes magyarországi sajtótermékek különböző módon reagáltak a változásra.

A *Naše novine* 1953-ban inkább az emigráns lapokból szemlézett, az emigráns szerzők tollából származó írások a magyarországi délszláv kisebbség kulturális életére és oktatási lehetőségeire fókuszál-

tanítóképző iskolában folyó tanításról szóló cikkét tartották színvonalasnak. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 303–304.

³⁷⁹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 201–204.

tak, a következő években pedig – jugoszláv kérésnek is eleget téve – alig biztosítottak publikálási felületet az emigránsok számára.

A *tartós békéért, népi demokráciáért!* számaait olvasva a korabeli olvasó elsőként azt vehette észre, hogy az 1953. június 28-án megjelent szám egyetlen cikkben sem foglalkozott a Tájékoztató Iroda öt évvel korábban nyilvánosságra hozott határozatával. Igaz, a lap továbbra is kritikus hangvétellel számolt be Jugoszlávia súlyosnak vélt gazdasági helyzetéről, a munkások nehézségeiről és a közoktatás csődjéről, szeptembertől kezdve azonban az erről szóló cikkek számban és terjedelemben is lecsökkentek, és szinte kizárólag az utolsó oldalra szorultak. A figyelmes olvasónak az is feltűnhetett, hogy elmaradtak a vezető kommunista párti politikusok korábban megszokott, Titót és a JKSZ vezetését bíráló írásai. A következő évben a jugoszláv tematikájú cikkek hiánya szúrhatott szemet, hiszen 1954 során mindössze két alkalommal jelent meg témába vágó írás: január 31-én három hasáb terjedelemben Milovan Đilasszal foglalkoztak, december 5-én pedig Jugoszlávia nemzeti ünnepéről értekeztek a szerzők. Fél évvel később már arról olvashatott az előfizető, hogy a Hruscsov belgrádi Canosáján elfogadott jugoszláv–szovjet közös nyilatkozat „fontos hozzájárulás a béke és a népek barátsága megszilárdulásának ügyéhez”, majd egy-egy rövid cikkből a szocializmus jugoszláviai építésének eredményeiről (Belgrád–Bar közötti vasútvonal építése, Bosznia-Hercegovina gazdasági sikerei) is értesülhetett, sok év után először.³⁸⁰

A változás szele legkevésbé a *Za ljudsko zmagot* csapta meg. A lap továbbra is rendre méltatta a szovjet külpolitika eredményeit, propagandisztikusan szajkózta a szocializmus építése terén elért eredményeket és számos írásában „rántotta le a leplet” az elhibázottnak vélt titói bel- és külpolitikáról. A feladatokat mindeközben egy jócskán megfogyatkozott szerkesztői gárdának kellett ellátnia.³⁸¹

³⁸⁰ Sorrendben: *Tartós békéért*, 1955. június 12. 3., június 28. 4., július 3. 3. és július 10. 4.

³⁸¹ 1953 nyarán a hat fős szerkesztőséget Boris Verstovšek, Majcen Franček, Antun Salavardić, Kóvágy László, Mirko Čus és Slavko Stojković alkotta, munkájukat Vermes Gézáne magyar és Cserenkovich Mária szerb gépíró nő segítette. Jelenítés a „*Za ljudsko zmagot*” szerkesztősége munkájáról 1953. július–szeptember időszakban. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ó. e.

Egy rövidebb intervallumot (1954. március 18.–szeptember 16.) alaposabban megvizsgálva az az érzésünk támadhat, hogy az emigránsok szinte íráskényszerben szenvedtek, de legalábbis mintha egy mindenkire kötelező norma-előírásnak kívántak volna megfelelni. A fél év során 32 különböző emigráns összesen 62 cikket írt a lapba – miközben az emigráció összlétszáma alig haladta meg a 70 főt. Az írások még mindig szinte kizárólag a jugoszláviai munkásság és parasztság kizsákmányolásáról, a déli szomszédunknál tapasztalható munkanélküliségről és nyomorról, az árak növekedéséről és a kapitalista profithajhászásról szóltak. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a lap különösen csípte Titóék szemét.

A műsorstruktúrában bekövetkező változások a Magyar Rádió idegen nyelvű adásainak hallgatói számára is érezhetőek voltak. A rádió 1953–1954 során napi 2 óra 20 percnyi szerb–horvát és 80 percnyi szlovén nyelvű műsort sugárzott, vasárnap reggelként 30–30 perccel megtoldva. Az adások első felében rövid külpolitikai kommentárokról került sor, melyek a legaktuálisabb, jugoszláv szempontból is érdeklődésre számot tartó kérdéseket világították meg. A klasszikus zenei átvezetést követően belpolitikai hírek következtek, jugoszlávelenes kijelentéseket már nem tartalmaztak.³⁸²

A szovjet–jugoszláv normalizálódás oltárán végül a rádióadásokat és az emigráns lapok szerkesztőségeit is feláldozták; a jugoszláv vezetésnek tett gesztusként átszervezésük, korszerűsítésük helyett felosztatásuk mellett döntöttek. A *Za ljudsko zmagot* és a többi emigráns lap felszámolása egyébként már 1953 nyarán felmerült. Igaz, ezt akkor még az összemigrációs vezetőség átszervezésével összhangban és a ha-

³⁸² Kurimszky Sándor frissen kinevezett belgrádi magyar követ ugyanakkor úgy vélte, körültekintőbben kellene összeválogatni a belpolitikai riportok tartalmát, és a jövőben nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a kétoldalú magyar–jugoszláv kapcsolatok terén elért eredményekre. Kerülni kellene az olyan, jugoszláv szempontból irreleváns témákat, mint például azt, hogy a magyar fővárosban mennyi csokoládé kapható, mivel ez sokkal inkább a magyar, semmint a jugoszláv viszonyokat tünteti fel negatív színben. Belgrádban ugyanis már régóta sok és viszonylag olcsó áron volt kapható a kedvelt édesség. (Vö. a *Za ljudsko zmagot* cikkeit a jugoszláv gazdaság nehézségeiről!) MNL OL XIX-J-4-a 16. doboz. 19/4/1954. p. 816–818. A rádióadások időtartamára: MNL OL XIX-J-4-a 14. doboz. 1051/szig. titk-1953. p. 856. és *Za ljudsko zmagot*, 1954. május 27. 7., és június 10. 8.

tékonyág növelésével indokolták. Az egyetlen központi lap létrehozásából végül semmi sem lett.³⁸³ A *Za ljudsko zmago* még bő egy évig működhetett, az utolsó lapszám 1954 októberében hagyta el a nyomdát.

A Magyar Rádió szerb-horvát és szlovén nyelven további egy évig készített műsorokat. Utolsó adását 1955. augusztus 14-én sugározta, az MDP PB aznapi ülésén elfogadott határozatának megfelelően. Az azonnali gyakorlatba ültetésen túl a lépés fontosságát jelzi, hogy a PB utasította Boldoczki János külügyminisztert (1953–1956), a hírt még aznap közölje a budapesti jugoszláv követtel. Meglepőnek tűnik ugyanakkor, hogy az adás megszüntetését javasoló előterjesztésében Benke Valéria (a Magyar Rádió elnöke 1954–1956 között) egyetlen gondolat erejéig tett csak utalást a jugoszláv vezetés érzékenységre. Indoklásként leginkább azt hozta fel, hogy a PB 1955. június 30-án kelt határozatával összhangban elbocsátották a rádiónál dolgozó hat jugoszláv állampolgárt (valójában ekkor már magyar állampolgársággal is rendelkező politikai emigránsokat), a napi 30 percnyire csökkent szerb és 20 percnyi szlovén műsorral kapcsolatos teendők ellátására a maradék két ember fizikálisan is képtelen volt, megfelelő magyarországi szerb és szlovén nemzetiségű szakembert hosszas keresés után sem találtak. Az adások beszüntetése mellett érvként szolgált az is, hogy a rádió csehszlovák, román adást sem sugároz, a belgrádi rádió pedig már hónapokkal korábban beszüntette magyar nyelven Magyarországra sugárzott műsorát, a lépés tehát a reciprocitás jegyében is indokoltá vált.³⁸⁴

A terjesztés fonákságai

Az emigráns politikai lapok és az egyéb, Tito-ellenes politikai broszúrák csak akkor értek célt, ha azokat sikerült is eljuttatni Jugoszláviába vagy más, korábban létrejött nyugati emigráns közösséghez. (Az emigráns lapok szovjetunióbeli és kelet-európai terjesztése csak az emigráns közösségek közötti relációban, harci kedvük fenntartása és a

³⁸³ Feljegyzés Rákosi elvtársnak. 1953. július 2. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 146. ő. e. fm. 240.

³⁸⁴ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 239. ő. e. 2–4. és 20–21., 243. ő. e. 6–7. és 72.

szervezőmunka elősegítése terén volt releváns, az ez irányú terjesztést semmiféle tényező nem gátolta.) Az állambiztonsági szervek a konfliktus első éveiben a politikai menedékkéért folyamodó jugoszlávok közül is megbíztak néhányat, hogy kémtevékenységük mellett sajtóanyagok szórását is végezzék, de általában alacsony végzettségű személyeket alkalmaztak a feladatra. A terjesztést végzők között alkalmi munkást, molnárségédet is találunk.³⁸⁵ A rájuk bízott csomagokat a hihető legendával együtt Jugoszlávia városaiban kellett szétszórniuk vagy eljuttatniuk a célszemélyekhez (olvasókhoz, újabb terjesztőkhöz). Az akciók keretében az újságokat és a szórólapokat nemcsak a határ közelében, hanem Jugoszlávia egész területén terjesztették: Szlovéniában Ljubljanában, Horvátország több nagyvárosában (Zágrábban, Fiumében, Splitben), Bosznia-Hercegovinában (Mostarban, Szarajevóban és Banja Lukában), de Belgrádban, Szabadkán és Újvidéken is. Az akciók nem minden esetben jártak sikerrel. Előfordult, hogy a terjesztők nem tértek vissza, ahogyan az is, hogy az UDB már nem sokkal azután elfogta őket, hogy a határon átkeltek, és már mint kettős ügynökként küldte őket vissza Magyarországra. Érthető tehát annak az UDB tisztnek a dicsekvése, aki egy magyar hírszerzőnek azal kérkedett, hogy az „elfogott embereket ők nyomban visszafordították, hogy a magyarok felé azt a látszatot keltsék, mintha azokat az emberek végrehajtották volna. Így elérték azt, hogy a legközelebbi alkalommal ezek az emberek az átvitt anyagot egyenesen hozzájuk viszik.”³⁸⁶ Nem ritkán a helyi lakosság akadályozta meg, hogy a Tito-ellenes lapokat, broszúrákat a célszemélyek elolvashassák. Szabadkán például a propagandaanyagok szétszórását követően a lakosság azonnal értesítette a helyi rendőrséget, akik a lakókat éjjeli álmukból felzörgetve összeszedték a szórólapokat.³⁸⁷

A szovjet–jugoszláv konfliktus kezdeti szakaszából arra is találunk példát, hogy a Belgrádba akkreditált kelet-európai diplomaták maguk

³⁸⁵ ÁBTL 3.2.1. Bt–429. 3., 3.2.4. K–342. 5. és 3.2.4. K–557. 4.

³⁸⁶ A kiértékelő tiszt szerint a fenti állítások nem feleltek meg a valóságnak, mert „mindössze egy olyan embert fogtak el, akinél propagandaanyag volt. Úgyhogy a propagandaanyag terjesztési akció a reális lebukási lehetőségnek megfelelően sikerrel zárult.” ÁBTL A–2127/24.

³⁸⁷ ÁBTL 3.2.5. O–8–009. 50.

is részt vettek Tito-ellenes anyagok terjesztésében. Köztudomással bírt, hogy jugoszláviai betiltását követően a Tájékoztató Iroda lapját a román követségen dolgozók terjesztették, egy alkalommal erre a magyar külképviseleten dolgozókat is megkérték. Budapest vélhetően a várható diplomáciai retorzióknak kívánta elejét venni és azonnal megtiltotta, hogy hasonló esetekre a jövőben sor kerüljön.³⁸⁸

Arról, hogy mennyire változatos és nemritkán kezdetleges formában terjesztették a propagandaanyagokat, a jugoszláv módszerek alapján is fogalmat alkothatunk. Amíg Magyarország Titót és a jugoszláv vezetést lejárató anyagot próbált népszerűsíteni déli szomszédja területén, Jugoszlávia ellentétes előjellel a szovjet–jugoszláv konfliktus titói verziójának terjesztésével, a szovjet és a kelet-európai politika megbélyegzésével, később a jugoszláv eredmények felmutatásával kívánta mind a magyar, mind a határ menti délszláv kisebbséget megszólítani. Az egyik legelterjedtebb gyakorlatot az jelentette, hogy valaki „véletlenül” ottfelejtett egy-egy *Borbát*, *Magyar Szót* a Magyarországra tartó vonatokon, ezeket leggyakrabban a kelebiai és a horgosi határállomáson szolgálatot teljesítő határőrök találták meg. Lehetséges, hogy a jugoszlávok célja éppen ez volt, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a szolgálatban lévő rendvédelmis bele is olvas a lapokba. Természetesen ennél sokkal változatosabb formában és nagyobb tértelben is terjesztették, Muraszemenye községnél (Zala megye) például 1950. június 29-én összesen 96 brosúrát, beszámolót, szórólapot és a *Magyar Szó* több példányát találták meg. A nemesnépi őr sávjában egy fa tövében brosúrákkal teli gyékénykosarat, Ilocskánál (Baranya megye) egy cementzsákba csomagolva a *Magyar Szó* 36 példányát és a *Magyar Néplap* nyolc példányát találták meg. Egy Siklós és Sellye közötti földbirtokon, trágyarakásba rejtve összesen 297 brosúrára bukkantak.³⁸⁹ Előfordulhatott persze az is, hogy a kiadványok áthozója ezzel kívánta letudni a terjesztést. Elkerülve a lebukást, „otthon” jelentette a feladat elvégzését.

³⁸⁸ MNL OL XIX-J-4-a 3. doboz 697/pol.res-1948. p. 55–56., 393/biz-1948. p. 57. és 69/pol-1948. p. 58–59.

³⁸⁹ MNL OL XIX-B-10 HOP 1945-1950. 45. doboz. IV/5. tétel 6., 7., 8., 11., 14. 15. és 16. folyószám.

A *Za ljudsko zmago* emigráns lapot az első lapszám megjelenésétől kezdve nyugati irányba is terjesztették, 1954 tavaszán összesen 156 példányban főként Olaszország felé – összehasonlításképpen, a keleti blokk országaiba 239 példányt küldtek. Kihasználva Ausztria négyhatalmi megszállását, Bécs egyfajta elosztószerepet töltött be a terjesztés során. A lap Triesztbe küldését már 1952 januárjától innen végezték, de a későbbiekben (1954 áprilisában mintegy 500 példánnyal) Jugoszlávia felé is Ausztriából jutott el a lap.³⁹⁰

Kémkedés, megfigyelés, belső elhárítás

A politikai okokból menedékkjogot kapott emigránsok sokrétű kapcsolatban álltak a magyar állambiztonsági szervekkel. Gyakorlatilag nem létezhetett olyan nagy horderejű vagy éppen kevésbé fontos kérdés, amikor a pártvezetés vagy a mindennapi koordinációt végző Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya ne kérte volna ki előzetes véleményüket, jóváhagyásukat – legyen szó akár az 1951 nyarán Berlinben megrendezett Világifjúsági Találkozóra a magyar delegáció részeként küldendő emigránsok kiválasztásáról, a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségi tagjainak kinevezéséről, vagy éppen az emigránsok vezetőinek megválasztásáról.³⁹¹

Néhány esetben az emigránsokról készített jellemzések is fennmaradtak, így az egyes egyéni karakterisztikákon túl arról is (töredékes) képet alkothatunk, miként is látták az Államvédelmi Hatóságnál a közösség egészét. Bizonyos esetekben, mint például 1951 őszén, amikor

³⁹⁰ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 72. ő. e. Távirat Vidali elvtársnak, 1951. május 12., június 5. és 1952. január 5., MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 308. ő. e. 92. A Trieszti KP és az MDP között a kapcsolat kétirányú volt, Vidaliék többször információs anyaggal látták el a magyar pártvezetést és rajta keresztül a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségét is. Sőt, legkésőbb 1951 szeptemberében az is felvetődött, hogy Triesztből küldjenek munkatársat a laphoz, nélkülözhető káderrel azonban a Trieszti KP is szűkében volt, így saját szlovén nyelvű hetilapjuk (*Delo*) rendszeres megküldését tudták csak vállalni. MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 72. ő. e. Vittorio Vidali az MDP KV-nek. Távirat, 1951. október 2. és Feljegyzés Rákosi elvtársnak, 1951. október 30.

³⁹¹ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 29., 31. és 46., 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 69.

terítékre került tizenhárom emigráns MDP-be történő átigazolása, az ÁVH mindössze öt személyt tartott megfelelőnek. A fennmaradt (egyébként hat) rövid jellemrajz általában a *becsületes, őszinte, értelmes, rendes, szókimondó* (jelen esetben pozitív töltettel bíró) jelzőket társította hozzájuk. A kedvező véleményekbe disszonáns hangként azonban még elhangzott, hogy önteltek, nem elég öntudatosak, nem mernek őszinte kritikát gyakorolni, vagy mint Slavko Demeter esetében: „jóindulatú, igyekvő, de gyáva”, aki tartózkodik véleményt alkotni a közösség vezetőiről, „hímez-hámoz”, két szóval összefoglalva: „politikailag fejletlen”.³⁹² Szinte minden esetben visszatérő elemként vették papírra a „gyanús” kitétel.³⁹³ Mindez sokkal inkább a bizalom kezdetektől megnyilvánuló, kölcsönösen nagyfokú hiányára utalhat.

A bizalomhiányt egyébként az emigráció fennállásának során soha nem sikerült teljesen áthidalni. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a kelet-európai összemigráns szervezet átalakításakor (1953. április) az új vezető testületbe a magyar pártvezetés a hazai emigránsok közül – Albániához hasonlóan a helyi állampárt ajánlása híján – senkit sem delegált: Rákosi Boris Verstovšek, Radovan Vrbica és Bogdan Pejović részvételéhez is csak „jobb híján” járult hozzá.³⁹⁴ Abban az esetben sem mulasztották el az ÁVH véleményének kikérését, ha az emigránsok vezetősége vagy éppen maga a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya értékelte az adott funkcióra kiválasztottakat. Nem volt ez másként a Sztálin halálát követő olvadás idején sem. Az emigráció 1953–1954-es tagfelülvizsgálata kapcsán az átvilágítást végző ötfős testületbe az érintettek és az MDP két-két küldötte mellett ötödik tagként hol „hatósági ember”-ként, hol „belügyminisztériumi pártküldötteként” megjelölt delegált állambiztonsági tisztet takart.³⁹⁵

Illegális határátlépésüket követően a politikai menedékjogért folyamodókat egyébként teljesen elfogadható módon a részletekbe menően kikérdezték, az ÁVH illetékeseivel tehát már az ország területére érve szinte azonnal találkoztak – túl azon, hogy maga a határőrség is

az ÁVH alá volt rendelve. A hatóságok már átszökésüket követően részletesen kihallgatták őket, a jugoszláv állambiztonsági szervekre vonatkozóan is, de emigránsként később is szolgáltatott információkat, amelyekről az ÁVH összefoglaló kimutatásokat készített elsősorban az UDB állományára, szervezeti felépítésére és munkamódszereire vonatkozóan. Előfordult, hogy egy-egy emigráns társuk perbe fogásakor, jugoszláv hírszerzési gyanúba kerülésekor is kihallgatták őket. Átszökésük körülményeinek konkrét és részletekbe menő ismertetésén túl a hatóságokat a jugoszláv életszínvonal, a gazdasági nehézségek, a közhangulat alakulása és a jugoszláv belügyi szervek működése érdekelte. A legapróbb részletekbe menően kíváncsiak voltak a helyi pártszervezetekben, különböző üzemekben meglévő Tito-ellenes disszonáns hangokra, a gyűlések nyilvánossága előtt elhangzó rendszerkritikus észrevételekre, esetleges vitákra. Rákérdeztek az UDB, KOS felépítésére, munkamódszerére, vezetőire, a beszervezések és a kiképzés módjára, de az épület adott településen belüli elhelyezkedésére, kinézetére is. A menedékkérők gyakran részletesen is jellemezték a belügyi szervek általuk ismert tisztjeit, munkatársait, nem ritkán szolgálati helyükön túl a pontos lakcímüket is megadták. Külön kitértek azon személyekre is, akikről tudták vagy legalábbis sejtették, hogy Tito-ellenes nézeteket vallanak. Közülük többekkel az ÁVH később meg is próbálta felvenni a kapcsolatot.³⁹⁶

Habár személy szerint nem nyert felvételt a politikai emigránsok közé, a 21 évesen, 1949. július 27-re virradóan Magyarországra érkezett Božo Lasić szintén fontos információkkal szolgálhatott. Ő ugyanis három nappal korábban a lepoglavai fogházból szökött meg és tagja volt annak a száz fogolynak, aki „ki lett rendelve egy Fiume közelében lévő szigetre, melyet Ottok Gorinak neveznek.”³⁹⁷ Beszámolójával nyilván a *Goli otok*on felállított hírhedt táborrendszer talán egyik legkorábbi magyarországi említése őrződött meg.³⁹⁸

³⁹⁶ ÁBTL 3.2.5. O–8–014/2. 161–168. és 3.2.5. O–8–014/3. 153–159., 162–164.

³⁹⁷ ÁBTL 3.2.4. K–689. 4–5.

³⁹⁸ Lasićot egyébként az ÁVH megpróbálta visszaküldeni Jugoszláviába. A horvát nemzetiségű autószerelő-segéd végzettségű fiatalembert 1949 szeptemberében Sarajevó és Mostar területén végzendő propagandaanyag terjesztésével bízták meg. Ennek keretében négyezer brosúrát és tíz füzetnyi karikatúrát kellett szét-

³⁹² MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 139. ő. e. 48.

³⁹³ MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e. 70–73.

³⁹⁴ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 112. és 115.

³⁹⁵ MNL OL M–KS 276. f. 98. cs. 140. ő. e. 217. és 294.

A hatóságok és az emigránsok a diverzáns elemek, hírszerzők beépülésétől is tartottak, félelmeik nem is voltak teljesen alaptalanok. Egyrészt azért, mert legkevesebb húsz emigránsról valóban feltételezhetjük, hogy emigrálásukat megelőzően hosszabb-rövidebb ideig a jugoszláv hírszerző- és állambiztonsági szervek kötelékében szolgáltak, másrészt azért, mert a szovjet–jugoszláv konfliktus és az elmérgesedő magyar–jugoszláv viszony következtében a déli határszakaszon szabályos „kémháború” alakult ki. Állandósultak a határincidensek és számos esetben történt illegális határátlépés is. A határátlépők között jócskán találhatunk jugoszláv kémeket, hírszerzőket is, a határ közelében 1950–1953 között több mint 250 Magyarországra be-, illetve Jugoszlávia felé kifelé tartó ügynököt fogtak el.³⁹⁹ Feladatuk elsősorban Magyarország katonai, gazdasági potenciáljának és a határsáv feltérképezését, valamint az országban állomásozó szovjet haderő lét-

szórnia a két város területén. Feladatát minden bizonnyal ellátta, de dossziéjából egyértelműen nem derül ki, hogy később is alkalmazták-e hasonló feladatok elvégzésére. Egy 1952. november 18-án kelt jelentésből mindössze az tudható, hogy a vele való további foglalkozást a hatóságok céltalannak tartották. ÁBTL 3.2.4. K-689. 21–22.

³⁹⁹ A határőrség adatai részletezve: 1950-ben 18 esetben kifelé, 58 esetben befelé tartó UDB ügynököt fogtak el, 1951-ben számuk 63-ra (19 ügynök kifelé és 44 befelé), 1952-ben 82-re (45 kifelé és 37 befelé) nőtt. 1953 decemberéig további 16 kifelé és 27 befelé tartó jugoszláv ügynököt sikerült elkapni. Az 1948-as és az 1949-es évről nem maradt fenn összesítő kimutatás. MOL XIX-B-10 HOP 1945–1950. 45. doboz, IV/8–13. fsz., 1951. 18. doboz, IV/8–349. fsz., 1952. 17. doboz 314. fsz. és 1953. 15. doboz IV/8–190. fsz. Számukról az ÁVH is többször készített kimutatást. Eszerint 1950-ben 91 jugoszláv ügynököt sikerült elkapniuk, legtöbbet a zalaegerszegi (38) és a kiskunhalasi kerület (27 fő) területén. 1951-ben 66 jugoszláv ügynököt fogtak el a magyar hatóságok, közülük 40 személy magyar nemzetiségű volt. Legtöbbször a kiskunhalasi (25 fő), a nagyatádi és a pécsi kerület (18, illetve 17 fő) területén lépték át a határt. Érdeességként jegyzem meg, hogy a zalaegerszegi kerület területén ekkor mindössze öt jugoszláv ügynököt sikerült elkapni. ÁBTL A-2127/24. 170–179. és 3.2.5. O-8-014/4. 226. Az Állambiztonsági Hatóság munkatársai által a jugoszláv hírszerző szervek fejlődéséről készített, dátum nélküli összefoglalóban feltehetően az 1951–1952 közötti időszakra vonatkozóan legkevesebb 130 főre becsülte az UDB magyar vonalon, Magyarország ellen foglalkoztatott ügynökeinek a számát. Közülük kilencen Ausztriában, 84-en Jugoszláviában tartózkodtak, Magyarország területén 36–38 személyt, kizárólag magyar állampolgárt alkalmaztak. ÁBTL 3.2.4. K-903. 128–129.

számának és csapatmozgásának felbecsülését kapták. (Mindez azt is alátámasztja, hogy Titóék valóban komolyan tartottak egy esetleges katonai támadástól.)

Karakterisztikájuk alapján az UDB legtöbb esetben fiatal és meglehetősen alacsony végzettségű egyéneket választott ki kémtevékenység folytatására. Beépülésüket néhány esetben (mint például Aleksa Avramov), ha csak átmenetileg is, de siker kísérte. Mindeközben az Államvédelmi Hatóság több-kevesebb sikerrel maga is megpróbálta hírszerzőként alkalmazni a politikai menedékjogért folyamodókat. Az emigránsokat azonban nemcsak Jugoszlávia ellen használták fel, hanem egyeseket saját közösségükön belül, társaik megfigyelésére is beszerveztek. Jugoszláv vonalon dolgozó legkiválóbb ügynököknek Brankov unokaöccsét, Branislav Živkovot tekintették.⁴⁰⁰ Nem kevésbé változatos ügynöki pályát Radovan Vrbica is maga mögött tudhatott. Őt az ÁVH a nagyhatalmi politika módosulása, az emigráció szervezeti kereteinek felszámolását (1954. október 14.) követően is alkalmazta, egészen 1955. június 26-ig.⁴⁰¹ Az emigránsok azonban nemcsak mint beszervezett ügynökök látták el hasznos vagy legalábbis megbízóik szemében hasznosnak tekintett hírekkel, információval tartótisztjeiket, hanem ezen túlmenően is módjuk nyílt arra, hogy társaikról szóban vagy írásban jelentést tegyenek az államvédelmi hatóság számára.⁴⁰²

Az emigránsok ügynökként történő alkalmazása során több szempont is befolyásolta a hatóságokat, de abban – eltérően az UDB Magyarországra küldött ügynökeitől – talán a legkevésbé volt fontos iskolázottságuk és társadalmi hátterük. Jugoszláviába küldésük esetén sokkal inkább kapcsolati hálójuk, rokoni kapcsolataik, ismeretségi köreik dominálhattak. Igaz, ezzel összefüggésben, jugoszláviai ügynö-

⁴⁰⁰ ÁBTL 2.1. I/109-a. 335.

⁴⁰¹ Rövid szünetet követően újból sor került állományba vételére – egy 1964-ben kelt határozat szerint személye a III/II. Csoportfőnökségen és az MNVK-2 Csoportfőnökségen is szerepelt –, állandó titkos megbízottként még 1982-ben is foglalkoztatták, akkor éppen Szófiában. ÁBTL Bt-290. 148. és ÁBTL 3.1.9. 337.

⁴⁰² Erre utal Josip Galić 1954. április 29-i vallomása is. Galić 1950 tavaszán jelentette, hogy Toma Tomašević, akivel az Állami Mélyépítési Tervező Intézetben dolgozott, vissza szeretne térni Jugoszláviába, a szökésre pedig őt is rá kívánta beszélni. ÁBTL 3.1.9. V-116876. 44. és 48.

kök beszervezésekor korántsem jelenthetett elhanyagolható tényezőt, ha az illető korábban tisztként a Jugoszláv Néphadsereg kötelékében szolgált, bár a hírszerzői, állambiztonsági alkalmazás nem minden esetben számított. Sőt, az idő előrehaladtával és a magyarországi „osztályharc éleződésétől” sem függetlenül már inkább gyanússá tette személyüket. Nem lehetett elhanyagolható helyismeretük sem.

Az emigránsok ugyanakkor még az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején is csak elhanyagolható töredékét alkották a Jugoszlávia irányában vagy a hazai délszláv vonalon alkalmazott kémeknek, ügynököknek, ahogyan téves következtetések levonásához jutnánk akkor is, ha kizárólag saját közösségükből keresnénk az emigránsokat megfigyelőket. Sajnos az emigránsok megfigyeléséről meglehetősen kevés ügynöki jelentés őrződött meg, azok is szinte kizárólag Brankov állítólagos menyasszonyára, Balassa Klárára, vagy a Vidović elrablását követő koncepciók perben elítélt Milutin Stevanovićre fókuszálnak. Kutatásaim során összesen hét jelentéstevő fedőnévre bukkantam, tartótisztjeik Róna Mihály államvédelmi főhadnagy és Práger László államvédelmi hadnagy voltak. E csekélyszámú fennmaradt jelentés alapján Branislav Živkov mellett „Anna” fedőnevű ügynök működése tűnik a leginkább aktívnak. Ő három hónap leforgása alatt (1952. április–június) tizenegy esetben jelentett. Jól informáltsága, az emigráció nőtagjaitól szerzett bennfentes értesülései, az emigráció több más tagjára kiterjedő kapcsolati hálója alapján feltételezem, hogy személyét a csoport tagjai között kell keresnünk. Néhány esetben egyébként az ÁVH névválasztása, mit ne mondjak, eléggé kezdetlegesnek tűnik. A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségéről és az emigránsoknak a szövetség lapjában, a *Naše novine*-ben betöltött szerepéről például 1951 novemberében „Bélity” (Marija Belić) jelentett,⁴⁰³ hasonló logika alapján a „Kovács” fedőnév akár Kovács Lászlót is rejtheti.⁴⁰⁴

Egy gondolat erejéig a fejezet végére kívánczik az internáló táborok és a táborokban raboskodó politikai emigránsok megemlítése, részben azért is, mert a táborvilág szintén az ÁVH-nak alárendelve működött. Több kém- és/vagy emigráns portré vissza-visszatérő

⁴⁰³ ÁBTL 2.1. IV/45. 95–96.

⁴⁰⁴ ÁBTL 2.1. IV/45. 164–165. és 176–177.

elemét jelentette letartóztatásuk és internálásuk. Kizárólag a jugoszláv politikai emigránsokat számszerűsítve, erre legkevesebb kilenc esetben került sor, ami mind az emigránsok összlétszámához, mind a táborokban raboskodó magyarországi délszláv és jugoszláv fogolyhoz képest nagyságrendileg elenyésző volt. Internálásukra szinte valamennyi esetben állítólagos kémtevékenységük jelentette az alapot. Mindennapjaikról szinte semmilyen érdemi információval nem rendelkezem, konkrétumként mindössze annyi ismeretes, hogy az ÁVH által a Jugoszlávia területén elvégzendő feladat végrehajtását megtagadó és ezért 1949-ben internált Rade Tomanović 1950 nyarán éhségstrájkot szervezett a kistarcsai táborban.⁴⁰⁵

Feltehetően az emigránsok mindegyike megfordulhatott az elosztótábor funkcióit is betöltő kistarcsai táborban, egyeseket, mint például Tomanovićet is, a későbbiekben Tiszalökre helyezték át. A többi délszláv nemzetiségű és/vagy jugoszláv emigránshoz hasonlóan feltehetően keresték egymás társaságát, ahogyan az sem kizárt, hogy többen meghasonlasként, a fennálló politikai rendszer iránti hűségük megingásaként élhették meg a rabság éveit. Tomanović egyébként maga is rendre szidalmazta a magyar vezetést és az őt táborba juttató Államvédelmi Hatóságot. (Mindez azonban 1956 őszén nem gátolta meg abban, hogy ne csatlakozzon a karhatalmi alakulatokhoz.) A lázongó természetű, elégedetlenkedő, vitatkozó, társait gyakran tetteleg is bántalmazó volt politikai emigránst a tábor felügyelői is állandó ellenőrzésre szoruló egyénként tartották számon.⁴⁰⁶

Az ÁVH tehát egyszerre látta el a menekültek védelmét, de szemmel tartásukat, megfigyelésüket is. Miközben az előbbi akár még örömmel is fogadhatták volna, a mindennapok során végig szem előtt

⁴⁰⁵ ÁBTL 3.1.9. V–55521. 28. Tomanović életrajza önmagában is külön tanulmányt érdemelne. Értelmiségi családból származott, édesapja a jugoszláv királyi haderőben tiszti karriert futott be. Tomanović sok más társához hasonlóan gimnazistaként kötelezte el magát a kommunista eszme mellett, a két világháború között a Francia Kommunista Párt tagja volt (1931–1944), a világháború alatt de Gaulle hadseregében is szolgált. Az internálótáborból 1953. szeptember 24-én szabadult, 1956. augusztus 8-án rehabilitálták, ügye rendezésekor 20 ezer forint gyorssegélyt kapott. ÁBTL 3.1.9. V–55521. 23. és 3.1.5. O–9698/2. 42–44.

⁴⁰⁶ ÁBTL 3.1.9. V–55521. 23.

lévő belső elhárítás keltette állandó kontrollt és az ennek következtében kialakult, szűnni nem akaró megfélemlítést minden bizonnyal nehezen viselhették. A maga módján egyébként az ÁVH szempontjából mindkét feladat érthető. Joggal lehetett tartani attól, hogy a menekültek élete veszélyben forog, hiszen az UDB törekedett megfigyelésükre, a csoport belső bomlasztására és egyes emigránsok likvidálására. Az önmagában is paranoid, mindenhol és mindenkiben ellenséget kereső rendszer minden bizonnyal ráerősített az emigránsok egymással kapcsolatos félelmeire, gyanakvásaira és vádaskodásaira. Sztálin halálát követően azonban az emigránsoknak egészen másfajta problémákkal (is) szembe kellett nézniük.

A POSZTSZTÁLINI IDŐSZAK

A korábbi évek elhibázott gazdaságpolitikája (erőszakos kollektivizálás a mezőgazdaságban, a nehéz- és a hadiipar irracionális mértékű, erőltetett ütemű fejlesztése), a lakosság nélkülözése és a GULAG-táborokba zárt milliókkal szembeni embertelen bánásmód 1953 tavaszára társadalmi robbanással fenyegetett a Szovjetunióban. A pattanásig feszült belpolitikai helyzet elkerülhetetlenné tette, hogy a Sztálin halálát (1953. március 5.) követően a Szovjetunió élére álló kollektív vezetés azonnal radikális, az életszínvonal emelését jobban szem előtt tartó fordulatot hajtson végre.⁴⁰⁷ A belpolitikai reformokkal párhuzamosan – attól korántsem függetlenül – a trojka a külpolitika terén is nyitást hajtott végre. A gazdasági és társadalmi reformok végrehajtása, a fegyverkezési kiadások csökkentése ugyanis megkövetelte, hogy az új szovjet vezetés a nemzetközi életben békülékenyebb hangot üssön meg. Sztálin 1952-es német politikája, a szibériai Távolsági Keleten folytatott nagyarányú katonai előkészületek, az Alaszka nagylétszámú katonai inváziójáról készített elemzés mind arra utalt, hogy élete utolsó éveiben a Generalisszimus elkerülhetetlennek tartotta az újabb világháború kitörését. A totális háborús mozgósításra utalhat az is, hogy 1952 tavaszán, a Németországgal szembeni szovjet politika módosulásával egy időben tízezer középfatótávolságú sugárhajtású bombázó gyártására adott utasítást.⁴⁰⁸ A külkapcsolatok ilyenén destabilizálódása teljes világszemléleti felülvizsgálatot tett szükségessé, eredménye egy új megközelítési mód, a „békés egymás mellett élés”

⁴⁰⁷ A Sztálin halálát követő belpolitikai reformokra magyarul lásd: Kenéz Péter: *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkord, 2008. 257–291.

⁴⁰⁸ Vladislav M. Zubok: *(A Failed Empire.) The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2007. 85.

teóriájának meghirdetése lett. Mindez a nemzetközi kapcsolatokban három módon jelentkezett: (1) valamiféle *modus vivendi* kellett találni az Egyesült Államokkal és nyugati szövetségeseivel; (2) felül kellett vizsgálni a nemzetközi kommunista mozgalom ellenőrzésének módszereit, a Szovjetunió és a népi demokráciák viszonyrendszerét; (3) a szovjet vezetés nagyobb érdeklődést kezdett mutatni a harmadik világ gyarmati felszabadító mozgalmait, nemzeti törekvéseit iránt.⁴⁰⁹

Az új kurzus első jeleire nem kellett sokat várni. Sztálin temetésekor elmondott beszédében Georgij Makszimilianovics Malenkov, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke új békefelhívást tett közzé, miközben arra is utalt, hogy a szovjet–amerikai kapcsolatok terén nem lát olyan problémát, amit ne lehetne békés eszközökkel, diplomáciai úton megoldani.⁴¹⁰ Az „olvadás” jegyében a Szovjetunió helyreállította Izraellel az „orvosper” kapcsán megszünt diplomáciai kapcsolatokat, lemondott Törökországgal szembeni területi követeléseiről, kiűrtette Port Arthur kikötőjét, valamint kivonta a szovjet katonai erőket a Helsinki sakkban tartását szolgáló porkkalai katonai támaszpontból. Fegyverszünet aláírásával sikerült mederbe terelni a koreai háborút, nagyhatalmi külügyminiszteri értekezletre, majd 10 évnyi hiátust követően nagyhatalmi konferenciára került sor (Genf, 1954. április–június, illetve 1955. július 4–12. között), és 1955. május 15-én aláírták az osztrák államszerződést.⁴¹¹ A fenti lépésekkel a legitimációs deficitben szenvedő új vezetés kezdeményezőkétségét és eltökéltségét kívánta demonstrálni otthon és külföldön egyaránt. A forradalmi–birodalmi paradigma és a sztálini külpolitika egyes elemei azonban továbbra is megmaradtak, ahogyan a külpolitika alapcélja, a szovjet befolyás kiterjesztését célzó „világforradalmi mozgalomban” játszott vezető szerep is.⁴¹²

⁴⁰⁹ Erre vonatkozóan lásd: Kenéz: *A Szovjetunió története*. 282–283.

⁴¹⁰ Zubok: (*A Failed Empire*). 86. és Vladislav Zubok–Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, Mass.–London, Harvard University Press, 1996. 155.

⁴¹¹ A desztalinizáció külpolitikai aspektusára magyarul lásd: Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. Budapest, IKVA, 1996. 152–195. és John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest, Európa, 2001. 355–414.

⁴¹² Mi sem bizonyítja ezt jobban, hogy a rugalmasabb külpolitikát a fegyverkezés terén elért sikerek tették lehetővé: Malenkov a Legfelsőbb Szovjetben 1953.

Mindez korántsem jelentette azt, hogy a szovjet vezetők rendelkeztek volna valamiféle konkrét, előre meghatározott tervvel; lépéseik mögött sokkal inkább a feszültség oldását célzó tüneti kezelés húzódtott meg. A megoldandó problémákra adott válaszokat egy további tényező, a hatalmi elitben végbemenő harc is alapvetően befolyásolta. Ennek következtében a szovjet külpolitika rugalmasabbá, de egyben nehezebben kiismerhetővé, kiszámíthatatlanabbá is vált.

A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1953 után

A terror mérséklését, a Szovjetunióban és a kelet-európai csatlósállamokban végrehajtandó gazdasági és társadalmi reformintézkedéseket, a külpolitika békülékenyebb irányba terelését kezdetben leginkább maga Berija szorgalmazta, nem függetlenül attól, hogy a belügyi népbiztosság fejeként naprakész információval rendelkezett a lakosság hangulatáról. A változtatással és a Jugoszlávia felé tett békülékeny gesztusokkal a Politbüro⁴¹³ többi tagja, sőt a külpolitikában a legkeményebb ortodox nézeteket valló, újból külügyminiszterré kinevezett Molotov is egyetértett. Igaz, az SZKP KB 1953. júliusi ülésén elmondott beszédében annak számára még elfogadható kereteit is kijelölte: „Elhatároztuk, hogy ugyanolyan kapcsolatokra lépünk Jugoszláviával, mint az agresszív NATO-tömbhöz tartozó többi burzsoá országgal – nagyköveteket cserélünk, hivatalos táviratokat küldünk, tárgyszerű találkozókat folytatunk stb.”⁴¹⁴

A szovjet–jugoszláv közeledés lehetősége egyébként még Sztálin életében felmerülhetett, legalábbis a nyugati diplomáciai körökben közzsájon forgó pletykák szerint. Cáfolásukra a jugoszlávok minden

augusztus 8-án elmondott beszédében, az életszínvonal javítását célzó intézkedésekkel egy időben jelentette be, hogy immár a Szovjetunió is rendelkezik a hidrogénbombával. Igaz, a bombát sikeresen csak egy héttel később tesztelték. Zubok: (*A Failed Empire*). 94–97.

⁴¹³ Az Elnökséget 1952 októberében nevezték vissza Politbürónak. Uo. 86.

⁴¹⁴ Idézi: A. Sz. Sztikalin: *A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet (1954–1956 nyara)*. *Múltunk*, 2003/1. 209.

tőlük telhetőt megtettek. A szovjet vezetés számára Jugoszlávia mint a stratégiai szempontból legfontosabb délkelet-európai ország visszaszerzése jelenthette a motiváló tényezőt, de Tito hosszú távú érdekei is a normalizálódás felé hatottak. Azt ugyanis személy szerint sem ő, sem a jugoszláv vezetés többi tagja nem szeretne volna, ha a Nyugathoz fűződő egyre szorosabb gazdasági és katonai kötelékek a belpolitikai és társadalmi berendezkedés átalakulásával és az egy párti diktatúra „fellazulásával” jártak volna együtt. Mivel azonban meglévő jó nyugati kapcsolataikat sem kívánták feláldozni, és Sztálin személye sem éppen a közeledés felé hatott, konkrét lépésre ekkor még nem kerülhetett sor.⁴¹⁵

A jugoszláv vezetés Sztálin halálának bejelentésekor is a tüntető közönyösség álarcát erőltette magára. A Szovjetunió első emberének halálhírére hivatalos formában nem reagáltak, Tito a moszkvai rádió első hivatalos bejelentésekor éppen a szarajevói operában tett látogatást, a temetés napján pedig *Galeb* nevű jachtján a nyílt tengeren hajózott. Moszkvába mindössze egy rövid részvétáviratot küldtek, az ilyenkor szokásos diplomáciai protokoll részeként Veljko Mičunović beosztott diplomata, későbbi moszkvai nagykövet (1956–1958) fejezte ki kormánya részvétét a belgrádi szovjet ügyvivőnél. Mičunović személyét körültekintően választották ki: a pártelitbe nem tartozott, ahhoz azonban eléggé magas rangot töltött be, hogy a moszkvai vezetés észrevegye a jugoszláv lépést.⁴¹⁶ A jugoszlávok egyébként egészen 1953 novemberéig, a trieszti kérdés számukra meglehetősen kedvezőtlen alakulásáig kettős külpolitikai stratégiát követtek: a Nyugat felé a katonai integráció felgyorsításában, a Szovjetunió irányában az óvatos kivárás politikájában voltak érdekeltek. A közeledés terén egyébként a moszkvai vezetés maga is erősen megosztott volt, az első gesztusokra így csak azt követően került sor, hogy Molotov 1953. június 6-án a kölcsönös követcsereére tett javaslatot.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Djoko Tripković: Yugoslav Foreign Policy 1953–1956. In: Jasna Fischer (ured.): *Jugoslavija v hladni vojni*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2004. 89–90.

⁴¹⁶ Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union*. 41–42.

⁴¹⁷ Molotov kezdeményezését követően enyhítettek a jugoszláv diplomaták mozgását korlátozó diszkriminatív intézkedéseken, a budapesti jugoszláv ügyvivőt meghívták a magyar parlament soron következő ülésére, Prágában pedig a cseh-

Vaszilij A. Valjkov belgrádi szovjet nagykövetté történő kinevezését nem sokkal Molotov beszédét követően be is jelentették,⁴¹⁸ megbízólevelét július 31-én adta át Titónak. Ezzel egyidejűleg Dobrivoje Vidić új jugoszláv nagykövet is Moszkvába érkezett.⁴¹⁹ A mindössze 35 éves, kellő diplomáciai jártassággal nem rendelkező Vidić kiválasztásában elsősorban a biztonsági szempontok domináltak. Tito és a jugoszláv vezetés biztos akart lenni abban, hogy olyan személyt küld a szovjet fővárosba, akire az NKVD-vel fennálló esetleges kapcsolat gyanújának legkisebb árnyéka sem vetülhet. Moszkvai fogadtatása egyébként meglehetősen hűvösre sikeredett. Molotov helyett csak Andrej Andrejevics Gromiko külügyminiszter-helyettes fogadta, megbízólevelét sem Vorosilov marsallnak, a Legfelsőbb Tanács elnöksége elnökének, hanem csak helyettesének adhatta át. A lépéssel a Kreml azt kívánta jelezni, hogy a maga részéről nem hajlandó egyoldalú kompromisszumok megtételére.⁴²⁰

Molotov fenti beszéde a követcsere tényén túl a szovjet–jugoszláv normalizálódás kereteit is kijelölte. Ha az alkalmazni kívánt módszerek esetében történt is változás, a cél továbbra is annak elérése volt, hogy Jugoszlávia térjen vissza a szovjet vezetésű kommunista táborba. Jugoszlávia „visszaédesgetése” mint elérendő véggél a tényleges irányítást fokozatosan egy kézben összpontosító Hruscsov esetében is megmaradt.

Habár a Sztálin halálát érthető megkönnyebbüléssel fogadó Tito és a jugoszláv vezetés értékelte a követcsere gesztusát, azt a normalizálódási folyamat mindössze egy kezdeti, apró lépésének tekintették. Érdemi előrelépésre újabb kerek egy évet kellett várniuk. A késlekedésbe – csakúgy, mint a később is többször megtorpanó és elhúzódó normalizálódási folyamatba – több tényező is belejátszott. Szovjet

szlovák–román labdarúgó mérkőzésre invitálták a jugoszláv külképviselő vezetőjét. Uo. 39., 46. és 49.

⁴¹⁸ Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: *Top Secret. Magyar–jugoszláv kapcsolatok*. I. kötet. 1956. Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 1995. 5.

⁴¹⁹ Sztikalin: *A szovjet–jugoszláv közeledés*. 210.

⁴²⁰ Vladimír Lj. Cvetković: *Pogled iza gvozdena zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd, INIS, 2013. 37. és Tripković: *Yugoslav Foreign Policy*. 94.

részről rányomta bélyegét a vezetésen belüli rivalizálás, hatalmi harc (jugoszláv vonatkozásban kezdetben Molotov és Berija,⁴²¹ majd Molotov és Hruscsov ellentéte), de „jó menyasszonyként” Tito is kérette magát. 1949-et követően ugyanis Jugoszlávia fokozatosan normalizálta kapcsolatát az Egyesült Államokkal és a nyugat-európai országokkal, s jelentős gazdasági és katonai segítségnyújtásban részesült. Sőt, a jugoszláv vezetés 1950-től kezdve a harmadik világ újonnan függetlenné vált országai felé is tapogatódzó lépéseket tett,⁴²² habár érdemi előrelépés ebben csak 1954-től következett be. A meglévő nyugati és fokozatosan elmélyülő harmadik világbeli kapcsolatokat tehát a JKP vezetése nem kívánta feláldozni a szovjet–jugoszláv közeledés oltárán, utóbbi Titóék számára a személyes elégtételen túl elsősorban a megnövekedett mozgástér miatt volt fontos. A közvetlen katonai támadás veszélyének elmúltával Jugoszlávia ugyanis aktívabb külpolitikát folytathatott az egykori ázsiai és afrikai gyarmatok irányába, az ott kiépített tekintélyüket a nyugati kapcsolatok megőrzésével együtt aduként fel tudták és fel is kívánták használni a szovjet vezetéssel folytatott tárgyalásaik során. A szocialista táborhoz történő közele-

⁴²¹ Berija Molotovot és a teljes szovjet vezetést megkerülve személyesen írt levelet Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszternek, amelyben egy titkos találkozóra tett javaslatot Tito részvételével. Levelét illegális csatornán keresztül tervezte eljuttatni Jugoszláviába. A szakirodalomból nem ismeretes, hogy azt végül olvasta-e jugoszláv kollégája, a levél egy másolatát azonban később megtalálták Berija személyes páncélszekrényében. Zubok–Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War*. 158–159.

⁴²² Edvard Kardelj jugoszláv külügyminiszternek (1948–1953) az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének éves ülésén elmondott beszédét (1950. szeptember) követően Josip Đerđa volt delhi nagykövet 1951 őszén felvetette, hogy a balkáni ország számára India jelentheti az érdemi kilépést az elszigeteltségből. Javaslata mind Kardelj, mind Tito érdeklődését felkeltette. A két ország közötti diplomáciai kapcsolatokat már 1948. szeptember 5-én felvették, a nagyköveti posztot pedig 1953-tól Jože Vilfan, Tito kabinetjének befolyásos tagja töltötte be. 1953 januárjában Milovan Đilas és Aleš Bebler külügyminiszter-helyettes ázsiai útjának részeként Indiába érkezett. A jugoszláv–indiai közeledésre részletesebben lásd: Svetožar Rajak: In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non Alignment. In: Ljubograd Dimić (ed.): *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003*. Belgrade, 2005. 84–105.

désükkel pedig az Egyesült Államok felé is jeleztek, mintegy további hitelekért, segélyekért zsarolva az amerikai vezetést.

A szovjet–jugoszláv államközi kapcsolatok terén az érdemi előrelépésre így egészen 1954 nyaráig várni kellett. Hruscsov az SZKP KB nevében június 22-én csúcstalálkozót javasolt,⁴²³ érzékeltetve azonban, hogy kinek is áll érdekében a kétoldalú viszony javítása, arra Tito csak augusztus 11-én válaszolt.⁴²⁴ Válaszlevelükben egyértelművé tették, hogy nem elégszenek meg Berija bűnbakká tételével, miközben „megelégedéssel” nyugtázták a más országok belügyeibe való be nem avatkozás elvét mint kiindulópontot. Kellő óvatosságról téve tanúbizonyságot, fokozatos lépések megtételére tettek javaslatot, és kitértek a csúcstalálkozóra adandó konkrét válasz elől.⁴²⁵

Hruscsov és Tito levelét – mintegy keretbe foglalva a szovjet–jugoszláv konfliktus történetét – további levélváltások követték. Hruscsov már szeptember 23-án írt a JKSZ KB Végrehajtó Bizottságának, levelét személy szerint Titónak címezte. Az SZKP frissen kinevezett első titkára hajlandónak mutatkozott elfogadni, hogy a kapcsolatokat először állami szinten rendezzék.⁴²⁶ A kérdés fontosságát jelzi, hogy négy nappal később újabb levelet küldött Belgrádba. Ebben – a propa-

⁴²³ Sztikalin: *A szovjet–jugoszláv közeledés*. 210. A szovjet levél időzítése nem volt véletlen, pár nappal a Balkán-paktummal kapcsolatos vezérkari szintű athéni jugoszláv, görög és török megbeszélések (1954. június 28.) előtt érkezett Belgrádba. A kremlinológiában jártas jugoszláv pártvezetés azonnal észrevette azt is, hogy a levelet az SZK(b)P KB nevében egyedül Hruscsov írta alá. Mindezt a szovjet vezetésen belüli fontos elmozdulásának értékelték, Hruscsov személyével innentől kezdtek komoly tényezőként számolni. Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union*. 68–71.

⁴²⁴ Habár a JKSZ KB Végrehajtó Bizottsága már július 19-én megvitatta a szovjet javaslatokat, a választ csak a Görögországgal és Törökországgal kötendő védelmi szerződés aláírását és a trieszti kérdés rendezését követően kívánták elküldeni. Uo. 74. A Tito és Hruscsov közötti levelezésre lásd még: Svetožar Rajak: New Evidence from the Former Yugoslav Archives. The Tito–Khrushchev Correspondence, 1954. *Cold War International History Project Bulletin*, Fall–Winter 2001. 315–324.

⁴²⁵ A JKSZ KB levele magyarul olvasható: Marelyin Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. *Múltunk*, 2001/1, 249–252.

⁴²⁶ Uo. 253–256.

gandahadjárat terén egyfajta fegyverszüneti ajánlatként – tájékoztatta a jugoszlávokat arról, hogy a történeti marxizmusról készülő akadémiai lexikonban módosították a Jugoszláv Kommunista Szövetségről szóló pontot. Hruscsov közlését újabb gesztusértékű lépések követték. Még az ősz során kivonták a könyvesboltokból a jugoszlávellenes könyveket és brosrákat, október 20-i számában a *Pravda* megemlékezett a jugoszláv főváros tíz évvel azelőtti felszabadulásáról, Jugoszlávia nemzeti ünnepén (november 29.) pedig a teljes szovjet vezetés részt vett a nagykövetség épületében rendezett fogadáson.⁴²⁷

Tito válaszára azonban most is közel másfél hónapot várni kellett. November 16-ára keltezett válaszlevelében a JKSZ főtitkára újfent kihangsúlyozta, hogy a kétoldalú kapcsolatok fokozatos javítását tekintik kívánatosnak, annak ütemét megfelelőnek tartják, azt nem kívánják siettetni. Habár Tito elismerte, hogy az érdemi előrelépés érdekében szükség lesz a legmagasabb állami szintű személyes érintkezésre, arra csak a jugoszláv államfő ázsiai körútját követően láttak lehetőséget. Miközben a pártkapcsolatok helyreállításában (egyébként helyesen) továbbra is csapdát látó jugoszláv vezetés visszautasította azt a (helytálló) szovjet vádat, hogy Titóék a két tábor között lavíroznának, egyértelművé tették, hogy meglévő nyugati kapcsolataikat nem óhajtják feláldozni: „Ismételten hangsúlyozzuk, nem szeretnénk, ha a jugoszláv–szovjet kapcsolatok rendezése a Nyugattal meglévő konstruktív és termékeny együttműködésünk rovására menne, ez nem szolgálná a békét, valamint a nemzetközi feszültség enyhítését.”⁴²⁸

Titóék abban sem voltak érdekelték, hogy csökönységükkel a szovjet vezetésen belüli hatalmi játszmában a keményvonalas Molotovval szemben meggyengítsék azt a Hruscsovot, akit leginkább partnereknek tekintettek. Molotov ugyanis a Legfelsőbb Tanács 1955. február 7-i ülésén a lassú javulásért egyértelműen Jugoszláviát tette felelőssé.⁴²⁹ Habár Tito március 7-i levelét, amelyben a normalizálás leállításával fenyegette meg a szovjet vezetést, a külső szemlélő Molotov beszédére

adott jugoszláv felháborodásként is értékelhette volna, Hruscsov számára egyértelmű volt, mit kell tennie. Március 17-én írt levelében a lehető leggyorsabban tárgyalást javasolt, amihez Tito április 16-án hozzá is járult. A nyugati gyanakvás eloszlátására feltételül mindössze azt szabta, hogy a megbeszélések nyilvánosak és a két államfő közöttiek legyenek, azokat ne a szovjet fővárosban tartsák meg.⁴³⁰

A nevezetes találkozót, Hruscsov „Canossa-járását” 1955. május 27. és június 2. között rendezték meg. Megérkezésekor a belgrádi repülőtéren elmondott beszédében Hruscsov egy nyilatkozatot olvasott fel, amelyben a szakításért minden felelősséget az 1953-ban koncepció per keretében elítélt és kivégzett Berijára és helyettesére, Viktor Szemjonovics Abakumovra hárított, majd a valóságosnál kisebbnek próbálta meg feltüntetni a meglévő ideológiai különbségeket. Habár Tito csak alig tudta leplezni rosszsallását és köszöntő beszédét sem mondta el, a látogatás végül a jugoszlávok sikerét hozta. A június 3-án kiadott közös közlemény ugyanis leszögezte, hogy a felek „hűek maradnak a kölcsönös tisztelet és a belügyekbe való be nem avatkozás elvéhez: sem gazdasági, sem politikai, sem ideológiai okokból nem avatkoznak be egymás belügyeibe, mert a belső politikai szervezet, a különböző társadalmi rendszerek és a szocialista fejlődés különböző formáinak kérdései kizárólag magukra az egyes országokra tartoznak.”⁴³¹ Ez a gyakorlatban egyrészt azt jelentette, hogy a szovjet

⁴³⁰ Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union*. 111.

⁴³¹ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. I–II. Budapest–Párizs, Magvető–Magyar Füzetek, 1991. II. kötet 35–39., az idézet helye: Uo. 39. A látogatás szovjet részről megnyilvánuló sürgetésének hátterében már a titói vezetés is Hruscsov és Molotov hatalmi harcát sejtette, illetve azt, hogy diplomáciai presztízsnyereségként arra a jugoszláv–háromhatalmi katonai megbeszélések és a genfi négyhatalmi csúcs előtt kívántak szert keríteni. Hruscsov és a szovjet delegáció előtt ugyanakkor az a szimbolikus lépés nem maradhatott rejtve, hogy a megbeszélésekre ugyanabban a topcideri egykori királyi testőrlaktanya épületében került sor, ahol 1948 júliusában a JKP V. kongresszusát rendezték meg. Hruscsov később, az SZK(b)P plénuma előtt tett beszámolójában arra is kitért, hogy Brioni szigetén nyolcszemközt (Bulganyin és Mikojan jelenlétében) felvetette Titónak a pártkapcsolatok javítását. Hruscsov szerint Tito teljesen nem zárkózott el a javaslat elől, de az apró lépések politikáját hangsúlyozta, és további megelőző levélváltásokat tartott szükségesnek. Hruscsov állítását megerősítő jugoszláv levéltári források a mai napig nem kerültek elő. Ha valóban

⁴²⁷ Sztikalin: *A szovjet–jugoszláv közeledés*. 210.

⁴²⁸ Marelyin Kiss–Ripp–Vida: *A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok*. 258–261., az idézet helye: 261.

⁴²⁹ Kiss–Ripp–Vida: *Top Secret*. 7.

vezetés elismerte, a szocializmushoz több út vezet, szemben a Szovjetunió megkérdőjelezhetetlen ideológiai vezető szerepével, másrészt egyértelmű beismerése volt annak, hogy helytelen volt a Sztálin idején folytatott szovjet politika.⁴³² A látogatást egyébként mindkét fél sikeresnek értékelte. A jugoszláv vezetés azért, mert anélkül ért véget a táboron belüli elszigetelődése, hogy a Szovjetuniót maga fölött állónak kellett volna elismernie; Hruscsov pedig a Molotovval szembeni hatalmi acsarkodás során támaszkodhatott a Belgrádban elért eredményekre.

Hruscsov belgrádi látogatását követően a két ország gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatai valóban látványos javulásnak indultak. Tito július 28-án karlovaci beszédében jelentette be, hogy a Szovjetunió elengedte Jugoszlávia 90 millió dolláros 1948 előtti adósságát, majd 1956 januárjában árucsera-megállapodást írtak alá, amely három év alatt 70 millió dolláros árucserét irányzott elő. Iparcikkek vásárlására Jugoszlávia 110 millió dollár értékben szovjet hitel felvételére vált jogosulttá, további 175 millió dollárt az ország iparosodásának elősegítésére, alumíniumkohó építésére kapott. Február 2-án Jugoszlávia 54 millió dollár értékben áruhitelt, további 30 millió dollár értékben szabadon átváltható, kedvező kamatozású (évi 2 százalékos kamattal 10 éves futamidőre) kölcsönben részesült a Szovjetuniótól, március 30-án pedig kulturális együttműködésről szóló egyezményt írtak alá. 1956 áprilisában a Tájékoztató Irodát is feloszlatták.⁴³³

.....
sor került Hruscsov felvetésére, akkor minden bizonnyal Tito kalkulált választ adott, amellyel mindössze az államközi tárgyalások kedvező légkörét kívánhatta megőrizni. Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union*. 115. és 120–121.; Zubok: *(A Failed Empire)*. 100.

⁴³² A kérdés szokatlanul élesen és nyíltan került terítékre az SZKP plénumának 1955. július 4–12. között, pár nappal a genfi nagyhatalmi csúcs előtt megtartott ülésén. Molotov, aki külügyminiszterként 1948-ban asszisztált Sztálin mellett, a belgrádi nyilatkozatot az első lépésnek tekintette a szovjet hegemonia lejtőjén, míg Hruscsov beszédében első alkalommal nevezte meg Sztálint és külügyminiszterét a szovjet–jugoszláv konfliktus fő okozójának. A plénum az első titkár győzelmét hozta, még akkor is, ha Molotov egészen 1956 júniusáig, Tito moszkvai látogatásának előestéjéig megtarthatta miniszteri bársonyszékét. Uo. 100.

⁴³³ Kiss–Ripp–Vida: *Top Secret*. 9. és Tripković: *Yugoslav Foreign Policy*. 102.

A javuló kapcsolatok jeleként lehetett értékelni azt is, hogy Tito 1956. június 2-án háromhetes látogatásra érkezett a Szovjetunióba, ahol a pártközi kapcsolatokat is rendezték. Tito egyébként – minden bizonnyal fellelkesülve a Hruscsov belgrádi látogatása alatt elért eredményeken – már 1955. június 29-én írt levelében lehetőséget látott a két kommunista párt közötti normalizálódásra, ám feltételül szabta, hogy a belgrádi nyilatkozatokat ismerjék el a pártközi kapcsolatok általános alapelveként.⁴³⁴ Július 7-én keltezett válaszában azonban Hruscsov csak egyes országokban, a „szocialista építés konkrét problémáinak megoldásában” tartotta ezt kívánatosnak.⁴³⁵ A szocializmushoz vezető eltérő utak alatt ugyanis mást értett Hruscsov és mást Tito. Miközben a jugoszláv pártfőtitkár–államfő minden ország esetére alkalmazni kívánta az elvet, Hruscsov csak azokra, akik addigra már kivívták ezt – vagyis kizárólag Kínára és Jugoszláviára. Az, hogy a szovjet és a jugoszláv vezetők eltérően értelmezték a formulát, Tito moszkvai megbeszéléseire is rányomta a bélyegét. A pártkapcsolatok aktuális helyzetével és a közös határozattervezet megszövegezésével foglalkozó megbeszélések különösen feszült légkörben zajlottak és hangos szóváltásoktól sem voltak mentesek. Kis híján a látogatást záró közös nyilatkozat kiadása is megghiúsult, Hruscsovék végül a presztízavesztés elkerülése miatt adták be a derekukat.

A jugoszláv delegáció azonban éppen csak felszállt a Belgrádba tartó különvonatra, június 21-ére Moszkvába rendelték a kelet-európai csatlósállamok pártvezetését, és félreérthetetlenül a jelenlévők tudtára adták, a szovjet vezetés mindössze taktikai lépésként értelmezi a jugoszlávokkal közösen megfogalmazott deklarációt.⁴³⁶

⁴³⁴ Biztos, ami biztos alapon, a levél elküldése előtt, június 24–27. között jugoszláv–háromhatalmi megbeszéléseket tartottak Belgrádban, ahol Tito biztosította a Belgrádba akkreditált amerikai, brit és francia nagykövetet arról, hogy továbbra is a jó kapcsolatok megőrzésére törekednek, a további stratégiai tárgyalások elől pedig kitérnek. Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union*. 148.

⁴³⁵ A levélváltás magyarul olvasható: Marelyin Kiss–Ripp–Vida: *A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok*. 277–282.

⁴³⁶ Hruscsov egyébként június 9-én Tito számára is egyértelművé tette, a Jugoszláviának adandó engedmények nem vonatkoznak a tábor többi országára. Tito moszkvai látogatását, a szovjet és a jugoszláv vezetés tárgyalásait levéltári források alapján részletesen megvizsgálja: Rajak: *Yugoslavia and the Soviet Union*. 151–164.

A fentiek alapján Svetozar Rajak, joggal, Tito látogatásában a szovjet–jugoszláv kibékülési folyamat végének a kezdetét látja.⁴³⁷

Hasonlóan 1948-hoz, a szovjet–jugoszláv normalizálódás következtében a Szovjetunió érdekszférájába tartozó kelet-európai országok párt- és állami vezetőinek is át kellett értékelniük az „eretnek” Titóhoz fűződő viszonyukat, revideálni voltak kénytelen az addig folytatott jugoszlávellenes politikát. Mindez korántsem ment könnyen, sem egyik napról a másikra. A közeledés többször megtorpant, részben, mert Sztálin korábbi helyi legjobb tanítványainak nehezükre esett szembenézniük addigi hibás politikájukkal; a hibák beismerésével ugyanis saját hatalmi pozíciójukat is gyengítették a párton belüli reformerekkel szemben. Részben pedig azért is, mert a kelet-európai pártelit – csakúgy mint öt évvel korábban – most is hűen követni próbálta a Szovjetuniót, az ottani hatalmi harc minden csatlósállamban éreztette hatását.

Nem egykönnyen tértek vissza a rendes kerékvágásba a magyar–jugoszláv kapcsolatok sem, főleg azért, mert Tito különösen nehezelt Rákosira, amiért az utóbbi élen járt a Jugoszlávia elleni kampányban. A közeledés itt is az államközi kapcsolatok terén, a kölcsönös követcserével indult meg, és összefüggést mutatott Nagy Imre miniszterelnökké történő kinevezésével. Magyarország 1953. augusztus 10-én kért *agrément*-t Kurimszky Sándor számára új belgrádi nagykövetségként. A belügyi háttérrel rendelkező, korábban Rákospalotán rendőrfőnök Kurimszky személye nem igazán tetszett a jugoszlávoknak. Mivel azonban tiranai nagykövetségként 1952-től diplomáciai szolgálatban állt, maga Koča Popović külügyminiszter (1953–1965) úgy látta, csak nehézségek árán tudnák visszautasítani jelölését. Hasonlóan vélekedett Tito is, ugyanakkor az *agrément* megadásának késleltetésével jelezni kívánta rosszallását. Tito Kurimszky életrajzának tetejére egyenesen azt írta: „Meglátjuk, megadjuk-e az *agrément*-t egy rendőrnek.”⁴³⁸ A szovjet–jugoszláv relációhoz hasonlóan, érezhetően gyorsabban zajlott az új jugoszláv nagykövet kinevezése. Dalibor Soldatić követként történő kinevezéséhez a jugoszlávok szeptember 29-én kérték a magya-

⁴³⁷ Uo. 161.

⁴³⁸ AJ F. 837. KPR I-3-a/72-1. Mađarska. Dokumentacija o agremanu, 12. VIII-3. XI. 1953. 118.

rok hozzájárulását, amit október 10-én meg is kaptak. Megbízólevelét november 24-én adta át Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének.⁴³⁹

A követcserén túl a közeledés a határincidensek és a határral összefüggő egyéb kérdések rendezése terén érte el első látható eredményeit. A kérdéskör mihamarabbi tisztázása egyébként inkább a jugoszlávok érdekében állt, amit az is jelez, hogy mind a határincidensek beszüntetése, mind a határjelek felújítása kapcsán déli szomszédunk lépett fel kezdeményezőként. Nagy Imréék mindkét esetben pozitívan reagáltak a felvetésre. Az 1953. augusztus 5-én Baján megkezdett tárgyalások eredményeként augusztus 28-án Zomborban egyezményt írtak alá a határincidensek rendezéséről⁴⁴⁰ és 1954. január 20-án Szabadkán írásbeli egyezséget kötöttek a határjelek felújításáról.⁴⁴¹

Ezt követően viszont közel egy évet kellett arra várni, hogy állami vonalon újabb előrelépés történjen. Farkas Mihály 1954. október 18-án Szegeden elmondott beszédében a nyilvánosság előtt jelezte Titóék felé, hogy az MDP vezetése kész a legmagasabb szinten is tárgyalásokat folytatni, november 29-én pedig – csakúgy, mint Hruscsov és a szovjet vezetés Moszkvában – Nagy Imrével az élen a teljes magyar felső vezetés megjelent a jugoszláv nagykövetség fogadásán.⁴⁴² Az ér-

⁴³⁹ Kiss–Ripp–Vida: *Top Secret*. 12. és Cvetković: *Pogled iza gvozdena zavese*. 38–41.

⁴⁴⁰ Egyezmény a Magyar Népköztársaság kormánya és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság kormánya között. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/e-sz.n. (43. d.)

⁴⁴¹ Kiss–Ripp–Vida: *Top Secret*. 12. Habár Magyarország már a tárgyalások megkezdése előtt, 1953. július 13-án bejelentette az ellenségeskedés megszűnését a déli határon, ez korántsem jelentette, hogy a későbbiekben ne történtek volna újabb határincidensek. Jugoszláv kimutatás szerint az augusztus 28-i megegyezéstől az év végéig 94 incidensre került sor, számuk csak 1954-től kezdve mutatott csökkenést. Azonban ekkor már a magyar hatóságok is elismerték, hogy az incidensek miatt nem lehet minden esetben a jugoszlávokra hárítani a felelősséget. (Ez utóbbira lásd: ÁBTL I.4.4. doboz. 43. dosszié.) A határjelek felújításával kapcsolatos munkálatok pedig elhúzódtak, csak 1955. december 22-én fejeződtek be; a déli határszakaszon a 15 km-es határsáv megszüntetését pedig csak 1956. március 8-án rendelte el egy titkos minisztertanácsi határozat. Cvetković: *Pogled iza gvozdena zavese*. 68. A határincidensek alakulását részletesen megvizsgálja: Katarina Kovačević: *Incidenti na jugoslovensko-mađarskoj granici početkom pedesetih godina. Pečuški horizont*. 2008/1. 59–74.

⁴⁴² Kiss–Ripp–Vida: *Top Secret*. 13. és Marelyin Kiss–Ripp–Vida: *A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok*. 242.

demi közeledést azonban három tényező hátráltatta: (1) a magyarországi délszláv kisebbség helyzete; (2) a rendezetlen kölcsönös pénzügyi igények és (3) leginkább a Rajk-per felülvizsgálatának elhúzódása.

A szomszédos országokban élő délszláv kisebbségek helyzete mindig is érzékenyen érintette a jugoszláv vezetést. A kérdést a magyar vezetés gesztusértékű lépésekkel kívánta rendezni. Habár a gazdasági kapcsolatok újrafelvételére, a szocialista tábor többi országával nagyjából egy időben, 1954 késő tavaszán megtörtént,⁴⁴³ a déli szomszédunkkal fennálló államadósság és háborús jóvátétel fizetéséről csak nagy nehézségek árán született megállapodás. A jugoszláv kormány 1955 nyarán javaslatot tett a függőben maradt pénzügyi kérdések tárgyalására, és jelezte, hogy az államosított magyar vagyonok kérdésének és több más vitás gazdasági ügy rendezésére csak ezt követően lát lehetőséget. Habár a tárgyalások 1955. szeptember 5-én Belgrádban meg is kezdődtek, a jugoszlávok kemény tárgyalófélnek bizonyultak és irreálisan magas összegben, 523 millió dollárban jelölték meg maximális követeléseiket a magyarok 300 millió dolláros kiindulási alapjával szemben. A tárgyalások szeptember 23-án meg is szakadtak, és bár a továbbiakban közeledett a két fél álláspontja, a december 15-én Budapesten megkezdődött és 1956 januárjában folytatódott tárgyalásokon sem sikerült megállapodást elérni. Szovjet diplomáciai közvetítés hatására a tárgyalások 1956. április 19-én újraindultak, és kölcsönös engedmények árán sikerült mindkét fél számára kielégítő megegyezést elérni.⁴⁴⁴

⁴⁴³ 1955. január 14-én a két ország kormányának megbízottai egy évre szóló árucseres és fizetési megállapodást is aláírtak, ezt követően pedig megállapodtak a rijekai kikötő használatáról és a Jugoszlávián keresztül történő magyar áruszállításokról.

⁴⁴⁴ A függőben lévő pénzügyi és gazdasági kérdések rendezéséről szóló egyezmény aláírásával (1956. május 29.) a felek kiegyenlítettnek tekintették az 1955. január 1-je előtt keletkezett jogaikat, követeléseiket és igényeiket. Mindehhez Magyarországnak 85 millió dollár értékben öt éven át kellett árut szállítania Jugoszláviába. Mérlegre téve a megegyezést, az inkább Magyarország számára volt kedvező, hiszen a jugoszláv fél lényegesen mérsékelte kezdeti követeléseit, sőt ahhoz is hozzájárult, hogy a számára kedvezőbb 1932-es átváltási árfolyam helyett a szállítandó áruk értékének kiszámítása az aktuális árfolyamon történjen. A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: A. Sajti Enikő–Juhász József–Molnár Tibor: *A titói rendszer megszűléséről és a Tisza mentén (1945–1955)*. Zenta–Szeged, MNL Csongrád Megyei Levéltára–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet–Zentai Történelmi Levéltár,

Miközben a hazai történetírás joggal hangsúlyozza a közeledés elhúzódását, 1953 és 1955 között – hasonlóan a konfliktus eszkalálódásának az idejéhez – Jugoszlávia többi szomszédjához képest Magyarország eminens diákként viselkedett, éltanulónak rajta kívül még a szovjet politika hullámmását mindig is szolgai alázattal követő Bulgáriát tekinthetjük.⁴⁴⁵ A jugoszláv–román és a jugoszláv–csehszlovák közeledés ugyanakkor jóval megkésve vette kezdetét, nem is beszélve a jugoszláv–albán kapcsolatok normalizálódásáról.⁴⁴⁶ Meglehetősen vontatottan haladt a magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatok újbóli felvétele is, a közeledési folyamatot a konfliktus eszkalálódásában játszott szerepe miatt Rákosi személye és a Rajk-per elhúzódó felülvizsgálata komolyan hátráltatta.⁴⁴⁷

2013. 155–158. és Baráth Magdolna: A „történelmi kibékülés” Jugoszláviával. In: J. Nagy László–Varga Beáta–Ferwagner Péter Ákos (szerk.): *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*. Szeged, SZTE Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, 2009. 88–91.

⁴⁴⁵ Bolgár részről 1953. augusztus 24-én vetették fel hivatalos formában is a nagykövetek újbóli kinevezését, a jugoszláv fél azonban most is tartózkodóbbnak bizonyult. Ezt az is jelzi, hogy csak 1953. október 26-án fordultak *agrément* kéressel a bolgár vezetéshez, azt azonban rekord idő alatt, mindössze négy nap elteltével meg is adták Mita Miljković számára. Ljubomir Angelov új belgrádi bolgár nagykövetet első alkalommal, protokolláris megbeszélésen 1953 novemberében fogadták a külügyminisztérium Miloš fejedelem úti épületében. Bato Karafil albán követ viszont csak 1954. június 29-én, Nicolae Guina román követ pedig csak 1954. szeptember 2-án érkezett meg a jugoszláv fővárosba. Hasonlót tapasztalhatunk a határincidensek kivizsgálásáról szóló egyezmények aláírása és a kétoldalú együttműködések egyéb területein is. A szóban forgó megegyezés aláírására jugoszláv–bolgár vonatkozásában 1954. április 22-én került sor. A kétoldalú diplomáciai kapcsolatok normalizálódását jugoszláv levéltári források alapján részletesen megvizsgálja: Cvetković: *Pogled iza gvozdena zavese*. 44–63. A jugoszláv–bolgár és a jugoszláv–magyar közeledésre további hasznos olvasatot nyújt: Владимир Љ. Цветковић: Нормализација дипломатских односа Југославије са Мађарском и Бугарском 1953–1954. *Tokovi istorije*, 2009/3. 117–135.

⁴⁴⁶ Erre vonatkozóan lásd: Cvetković: *Pogled iza gvozdena zavese*. 65–79., Selinić: *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi*. 636–654. és Живоћ, Александар: *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*. Београд, Архипелаг – ИНИС, 2011. 451–550.

⁴⁴⁷ A kétoldalú kapcsolatokban a szovjet tömb többi országához képest 1955 nyarára egyértelművé vált lemaradást egyébként Boldoczki János külügyminiszter is érzékelte, a PB többsége azonban ezt ekkor még nem volt hajlandó beismerni. MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 239. ő. e. 2. Boldoczki vonatkozó előterjesztése: Uo. 17–27.

A Politikai Bizottság csak az elhúzódó gazdasági és pénzügyi tárgyalások befejezését követően, 1956 nyarától kezdett érdemben foglalkozni a pártkapcsolatok normalizálásával. Az első lépést, érthetően a magyar félnek kellett megtennie. Az MDP KV 1956. július 10-én a JKSZ KB részére küldött levelében vetette fel először a pártközi kapcsolatok helyreállítását és a két párt vezetőinek személyes találkozóját.⁴⁴⁸ Titóék azonban továbbra is tüntető tartózkodást mutattak, konkrét válaszukat csak kerek két hónappal később, szeptember 11-én küldték meg Budapestre.⁴⁴⁹ A köztes időt kihasználva az MDP PB augusztus 9-i ülésén határozatot fogadott el a JKSZ-szel folytatandó tárgyalások előkészítésére. Az ekkor már első titkárként Gerő Ernő vezetése alatt álló párt azonban továbbra is elzárkózott az 1948–1953 közötti időszak érdemi revideálásától. Gerőék egyébként számítottak arra, hogy a tárgyalások során a jugoszlávok nem fogják szó nélkül hagyni Rákosi szerepét, de a kérdésben a Központi Vezetőség 1956. július 18–21. között megtartott ülésén elfogadottak alapján „határozott és világos álláspontot” kívántak kialakítani. A magyar belügyi szerveket illetően az utóbbi időben újból felvetődő jugoszláv panaszokra érdemben nem kívántak reagálni és elzárkóztak a Magyar–Jugoszláv Társaság újbóli felállítása előtt is. Ez utóbbi kérdésben kiváló kibúvót jelentett, hogy a Magyar–Szovjet Társaságon kívül más kétoldalú társaság nem működött az országban. Azt azonban Gerőék is tudták, nem kerülhetik meg a személyes találkozót záró közös nyilatkozat kiadását. Ezt elvben a moszkvai szovjet–jugoszláv tárgyalásokat záró nyilatkozatot alapul véve és annak szellemében kívánták megfogalmazni, de tartalmát tekintve lényegesen szűkítették volna az érintett kérdések körén. A hangsúlyt az „elvi-politikai és gyakorlati” kérdésekre kívánták helyezni, bármit is értettek alatta. A táboron belüli vetélkedés részeként arra azért figyelni kívántak, hogy a magyar nyilatkozattervezet valamivel bővebb legyen a Román Munkáspárt és a JKSZ tárgyalásáról kiadott kommunikénél.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 295. ő. e. 312.

⁴⁴⁹ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 303. ő. e. 17.

⁴⁵⁰ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 298. ő. e. 14–15.

A jugoszlávok fent említett, szeptember 10-én véglegesített levelére válaszul Gerőék már szeptember 20-án reagáltak, a megbeszélések lehetséges időpontjaként október második felét és novembert javasolták, bár magyar szempontból az október közepét vélték a legideálisabbnak.⁴⁵¹ A magyar és a jugoszláv párt első embere végül október 15-én Belgrádban találkozott egymással. A megbeszélésen gyakorlatilag mindkét résztvevő félből hiányzott a másik elképzelésével kapcsolatos nyitottság. A magyar delegáció tagjai között továbbá belső ellentétek is meghúzódtak: amíg Gerő a részletek iránt mutatott érdeklődést, addig Kádár az alapelveket szerette volna rögzíteni. A felek között meglévő ellentéteket október 22-én, a beljei zárótárgyaláson sikeresen leplezték. Annak ellenére, hogy a magyar delegáció az államközi problémákra, a jugoszláv fél pedig az egyenlőségre helyezte a hangsúlyt, barátsági és együttműködési szerződést írtak alá, Tito pedig elfogadta a magyarok meghívását, igaz, konkrét dátum említése nélkül.⁴⁵² Másnap a magyar küldöttség hazaindult, de Budapestre érkezésükkor már javában zajlott a forradalom, amely nemcsak a magyar–jugoszláv, hanem a szovjet–jugoszláv pártközi kapcsolatokban is újabb fordulatot eredményezett.

A koncepciós perek felülvizsgálatának labirintusában

A desztalinizálás idővel maga után vonta a koncepciós perekben igazságtalanul elítéltek, a kitelepítettek és a bírósági ítélet nélkül internáltak ügyének felülvizsgálatát, az ártatlanul, hamis vádak alapján, törvénysértő eljárások keretében elítéltek rehabilitálását és a felelősök megbüntetését is. A koncepciós perek felülvizsgálata, az internálótáborok felszámolása azonban nem volt független az MDP

⁴⁵¹ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 303. ő. e. 17.

⁴⁵² Katarina Kovačević: Yugoslav–Hungarian Relations 1953–1956. In: Ljubograd Dimić (ed.): *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, November 3rd–4th, 2003*. Belgrade, 2005. 140–157. A magyar–jugoszláv közeledés 1956-os eseményeire lásd még: Baráth Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztá lap” politikája. *Múltunk*, 2001/1. 3–58.

belső hatalmi harcától, Rákosi és Nagy Imre küzdelmétől. Az erőviszonyok alakulását pedig alapján befolyásolták a szovjet vezetésen belüli személyi átrendeződések. Rákosi, érthetően, cseppet sem volt érdekelt az igazság kiderülésében, a törvénytelenések valódi felelőseinek érdemi felelősségre vonásban. Amikor azt tovább már nem odázhatta el, a felelősséget a tervezett magyar cionista per kapcsán már 1953 januárjában letartóztatott Péter Gábor (a „magyar Berija”) nyakába kívánta varrni. Az 1953-ban a főtitkári pozíciót formálisan az MDP KV első titkári tisztére cserélő Rákosi túlzott meggyengítésében egyébként Moszkva sem volt érdekelt, a párton belüli reformerőket az MDP III. kongresszusát megelőzően (1954. május) is csak azzal a megszorítással volt hajlandó támogatni, hogy „ne rombolják Rákosi elvtárs tekintélyét, mert az a párt tekintélye is.”⁴⁵³ A politikai elítéltek rehabilitálása így csak 1954 májusától kapott lendületet. A felemásra sikeredett rehabilitációs folyamatban lényegében csak a kommunista elítéltek ügyében került sor érdemi felülvizsgálatra; az MDP KV 1956. júliusi ülésén a Párt a maga részéről lezártnak tekintette az akkor már három éve húzódó és a pártvezetés tekintélyének igencsak ártó kérdést.⁴⁵⁴

⁴⁵³ Idézi: Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Rubicon, 2011. 348. A rehabilitációra lásd: Baráth Magdolna: *Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956)*. *Múltunk*, 1994/4. 40–97.

⁴⁵⁴ Az igazi felelősök megnevezésében azonban sem a Rákosit a párt élén követő új első titkár, Gerő Ernő, sem a forradalmat követően Kádár János nem volt érdekelt. Az újabb impulzus most is a Szovjetunióból érkezett, az SZKP XXII. („második desztalinizációs”) kongresszusát (1961. október 17–31.) követően Rákosi felelősségének kérdése az MSZMP KB PB november 14-én megtartott ülésén merült fel először. A személyi kultusz éveiben elkövetett törvénysértésekről szóló jelentés végleges változatát a PB és a KV 1962. augusztusi ülésén megtárgyalta, a fő felelősnek a Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály alkotta trojkáját nevezte meg, de felelősségre vonásukra a továbbiakban sem került sor. A felülvizsgálat ellentmondásaira, útvesztőire legfrissebb áttekintésként lásd: Baráth Magdolna: *Felemás desztalinizáció. A törvénysértések lezárása és az állambiztonsági szervek átszervezése Magyarországon 1962-ben*. *Betekintő*, 2012/3. és Baráth Magdolna–Feitl István (szerk.): *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai*, 1962. Budapest, Napvilág Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013. 309–350.

Közel két évvel a felülvizsgálatok megkezdését követően, 1956 tavaszán Lazar Brankov is kiléphetett a váci börtön kapuján. A börtönévek alatt, az 1953 tavaszától fokozatosan módosuló politikai légkörben Brankovot újfent többször kihallgatták. Először Péter Gábor perében kívántak rá kulcsszerepet osztani, akivel „Dózsa” fedőnévvel állítólag szabályos kémkapcsolatban állt. Az ÁVH ekkor már előzetes letartóztatásban lévő első emberére vonatkozóan 1953. július 22. és augusztus 12. között háromszor hallgatták ki, de érdemi vallomást nem tett. Vallomásaiban szinte makacsul ismételtette, hogy semmit sem tud, semmire sem emlékszik vagy éppen azt, hogy biztosan semmit sem állíthat.⁴⁵⁵

Amennyire szükséguán vallott Brankov Péter Gábor ügyében, annyira bőbeszédű volt fél évvel később. Rajk László rehabilitálását megelőző felülvizsgálatkor ugyanis újból elővették, 1954. június 24. és 1955. február 8. között legkevesebb 22 alkalommal a részletekbe menően is kihallgatták, a többszöri megtorpanást részben Brankov egészségügyi problémái okozták. Kihallgatói elsősorban Brankov ügynöki múltjára, Miloš Mojić meggyilkolásának körülményeire, Rajk Lászlóval való kapcsolatára, a magyar és a jugoszláv belügyminiszter valódi és állítólagos találkozóira voltak kíváncsiak. Egyes esetekben a homlokegyenest eltérő állítások tisztázására szembesítésre is sor került, azokon Brankov rendszerint kitartott korábbi állításai mellett. A Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályán 1956. március 19-én keletkezett jelentés végül megállapította, hogy Rajk, Pálffy és Brankov valóban kapcsolatban állt egymással, de ez „nem lépte túl a hivatalos érintkezés szokásos módját.”⁴⁵⁶

Brankov egyébként a felülvizsgálat során visszavonta 1949-ben, kényszerítő eszközök hatására tett terhelő vallomásait. A felülvizsgálat adatai kevés eltéréssel alátámasztották viszont azt a megállapítást, hogy Brankov 1948 őszeig aktív kémtevékenységet folytatott. Ezt egyébként ő végig következetesen vallotta. Tagadta viszont azt, hogy Miloš Mojićot az ő felbujtására gyilkolták volna meg. Mivel az ekkor már szabadlábon lévő Boarov is fenntartotta korábbi, ellentétes vallomását, a tényállás

⁴⁵⁵ ÁBTL 2.1. I/109-a. 418–426.

⁴⁵⁶ ÁBTL 2.1. I/1. 91.

nem változott.⁴⁵⁷ Tovább bonyolítja a képet Brankov 1955. november 3-i vallomása, miszerint 1948. július 13-án (tehát már a gyilkosság után) közölte Boarovval, őt bízzák meg Mojić „likvidálásával”. Majd ugyanott elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy olyan exponált személyt bízson meg a terv végrehajtásával, mint a követségi sajtóattasé.⁴⁵⁸

Korántsem mellékes tény, hogy miként a Rajk-per idején, úgy a felülvizsgálat során is érezhető volt az adott politikai légkör, ami előre meghatározta az elérni kívánt végeredményt. Paradoxon, de az 1949–1953 közötti évek koncepciós pereit újfent egy előre meghatározott forgatókönyv mentén kívánták felülvizsgálni, az érdemi felelősök szerepét sötétben hagyva, egyes bűnök elkövetését (ha nem is akkor, ott és úgy, ahogyan arra sor került) mégiscsak legitimálva. Ez gyakran Brankovot is nehéz helyzetbe hozta. A vallatótiszteknek nem ritkán őt is úgy kellett rávezetni, hogy a párt most milyen vallomást vár el tőle. Így miközben 1954 augusztusában és szeptemberében már tagadta az államellenes összeesküvés szervezését, Rajk és Ranković paksi találkozó-ját és általában Rajk beszervezett ügynöki múltját, ekkor írt saját kezű feljegyzéseit olvasva egy teljesen más Rajk-kép bontakozik ki előttünk. A perben betanult vádak ismételve állította, hogy Rajk „lelki és politikai beállítottsága teljesen egybeesett a Tito politikai nézeteivel

⁴⁵⁷ ÁBTL 2.1. I/109-a. 331–332.

⁴⁵⁸ Uo. 403. és 406. Hasonló ellentmondásokra a tábornok-per felülvizsgálata során is felfigyelhetünk. (A felülvizsgálat egyébként a Rajk-perben elítéltek rehabilitálásával egy időben vette kezdetét.) Sólyom László perújításakor a váci fogházban 1954. június 25-én felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvben Brankov úgy emlékezett vissza, hogy először 1946-ban találkoztak. A kihallgatás során vallotta, hogy „Jávorszky úgy tekintette mint ügynökét”. Tagadta azonban, hogy bármilyen adatot kért vagy kapott volna Sólyomtól és visszavonta 1950-ben tett terhelő vallomását, miszerint Sólyom Lászlót személyesen szervezte volna be. Indoklása szerint korábbi vallomását kihallgatója rábeszélésére tette, valamint azért, mert „lényegtelennek” tartotta a kérdést: „Arra gondoltam, hogy ha azt állítom, hogy Jávorszky-nak adott adatokat, akkor is bűnös és bűnös akkor is, ha azt mondom, hogy én szerveztem be.” A véletlen folytán éppen napra pontosan a Rajk-per első tárgyalási napjának ötödik évfordulójára a Katonai Felsőbíró-ságon megtartott perújítási tárgyaláson (1954. szeptember 16.) Brankov már tagadta, hogy Sólyom Lászlót bármikor beszervezték volna Jugoszlávia részére végzendő kémtevékenységre, a kapcsolat közötté és Jávorszky között a hivatalos kereteket nem lépte túl. ÁBTL 2.1. II/1-a. 137–139. és ÁBTL 2.1. II/8. 50.

és vonalával.”⁴⁵⁹ Elgondolkodtatónak találta azt is, hogy Rajk sosem tett előtte a Szovjetuniót bíráló kijelentést. Igaz, „ezt nem is tehette, – így Brankov –, mert nem emlékszem egyetlen esetre, hogy előttem egyáltalán a Szovjetunióról beszélt. Ez igen jellegzetes egy kommunistára.”⁴⁶⁰ Számára „tagadhatatlan tény” volt az is, hogy Rajk „sokkal előbb már eltussolta a Szovjetunió jelentőségét és vezető szerepét a kapitalizmus ellen vívott világméretű harcban,” ahogyan elhallgatta azt a tényt is, hogy Jugoszlávia felszabadulását kizárólag a Vörös Hadsegregnek köszönhetette. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy Brankov szerint mindez arra is utalt, hogy „Rajk szívós ember volt és távolról sem gyáva”. Mindebből sommásan mégis az alábbiakat szűrte le: „Ha most visszagondolok az elmúlt eseményekre, úgy látom, hogy Rajk nem volt kis mértékben megmérgezett Tito méreggel.”⁴⁶¹

A felülvizsgálat fenti ellentmondásaira magyarázatot adhat, hogy Brankov még mindig magánzárkában raboskodott, elítéltekkel, külső személyekkel nem érintkezhetett, a politikai fejleményekről nem kapott tájékoztatást. Az 1956. március 19-én kelt jelentés szerint már az 1949-es vizsgálatok során és a börtönévek alatt tett vallomásaiban is minden alkalmat megragadott, hogy terhelően valljon a jugoszláv vezetőkre. Rendkívül befolyásolható volt, kihallgatásain „minden alkalmat megragadott, hogy a jugoszláv vezetőket kompromittálja”. Hamis vallomások megtételére könnyen rá lehetett bírni. Sőt, az 1949-es perhez hasonlóan, vallomásait a különböző jelekből, a „kihallgató magatartásából és a feltett kérdésekből” kiindulva a felülvizsgálat során is napról-napra változtatta. A börtönben egyébként állandóan olvasott, főként történelmi és földrajzi tárgyú könyveket, továbbá németül, angolul és franciául tanult. A börtönévek egészségét is megviselték.⁴⁶² Unokaöccse, Branislav Živkov többször megpróbálta meglátogatni, de személyesen csak azután találkoztak, hogy Brankov – a Rajk-per vádlottjai közül egyedüliként – 1956. április 3-án elnöki kegyelemmel szabadult.⁴⁶³

⁴⁵⁹ ÁBTL 2.1. I/1-d. 316.

⁴⁶⁰ Uo. 318.

⁴⁶¹ Uo. 319.

⁴⁶² ÁBTL 2.1. I-109-a 332–333.

⁴⁶³ Úgyében érdemi felülvizsgálat nem történt. Igaz, 1956 júliusában a belügyminisztérium javasolta a tárgyalás megtartását. Mivel biztosra vették, hogy kém-

Mindezek után adódik a kérdés, fizetett jugoszláv ügynök volt-e Brankov? A budapesti jugoszláv követség épületében – hasonlóan más külképviseletekhez – bizonyosan dolgoztak diplomáciai fedésben álló hírszerző tisztek. Ennek ellenkezőjét állítani nagyfokú naivitást feltételezne. Az is igaz, hogy Brankov a felülvizsgálat során, mind 1954 szeptemberében, mind 1955 novemberében vallotta, hogy Magyarországra kerülése óta az UDB megbízatásában állt, 1947-től a jugoszláv állam-biztonsági szolgálat főrezidenseként irányította a követséghez kapcsolódó jugoszláv ügynökök tevékenységét. Azt azonban tagadta, hogy személyesen bárkit beszervezett volna; az ügynöki hálózattal csak közvetett kapcsolatban állt.⁴⁶⁴ 1954. szeptember 1-jei kihallgatásakor több mint harminc személyt nevezett meg, aki a jugoszlávok kémjeként tevékenykedett az országban.⁴⁶⁵ Ha kételkedés nélkül elfogadjuk állításait, gyakorlatilag az MDDSZ teljes vezetőségét a jugoszlávok kémjének kellene tekintenünk, beleértve Antun Rob főtitkárt, Vuity Pavle elnököt, Sebjanics Ferenc, Konkulity Ferenc és Raity Nikola vezetőségi tagokat és Ognyenovics Milán szervezési titkárt.⁴⁶⁶

kedésben és a felbujtói bűnrészességben elkövetett gyilkosság miatt a bíróság újból elmarasztaló ítéletet fog hozni, Brankovot először rehabilitációs kegyelemben kívánták részesíteni. Ez biztosította volna számára a büntetlen előélet-hez fűződő jogokat. A javuló jugoszláv–magyar kapcsolatok miatt Gerő Ernő, az MDP frissen kinevezett első titkára 1956. augusztus 23-án készült feljegyzésében viszont továbbra sem támogatta a perújrafelvételt. Ezért azt javasolta, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa módosítson az eredeti kegyelmi iraton és az új megszövegezésben szerepeljen, hogy „bűncselekményt nem követett el, azaz nem lenne priusza.” ÁBTL 2.1. I/107-g. 25. és Solt (szerk. biz. el.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. III. kötet 238.

⁴⁶⁴ ÁBTL 2.1. I/109. 48–49. és I/109-a 376. és 382–383.

⁴⁶⁵ Habár a pontos nevekre Brankov már nem minden esetben emlékezett, az állítólagos ügynökök között belügyminisztériumi alkalmazottat (Cseresnyés Sándor, a BM sajtóosztály vezetője), külügyminisztériumi tisztviselőket (Rex József és Gondi Ferenc) vagy éppen rendvédelmi állományba tartozókat (Horváth Hönigsberg Ottó rendőralezredest, Kajli József államvédelmi ezredest) egyaránt találhatunk. Az ügynökök harmada különböző jugoszláv kötődésű egyesülethez tartozott (mint például Rex Tibor és Hegedüs József a Magyar–Jugoszláv Társaság munkatársa volt, mások a Jugoszláv Klub alkalmazásában álltak), de legtöbben a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségében töltöttek be vezető tisztségeket. ÁBTL 2.1. I/109. 48–57.

⁴⁶⁶ Uo.

Brankov fenti kijelentései azonban kellő szkepszissel kezelendők, azoknak a felülvizsgálati eljárások során a bíróság sem adott hitelt. Az egyes eljárások során maguk az ügynöki tevékenységgel vádoltak is következetesen tagadták állítólagos kémtevékenységüket, 1949-ben tett vallomásaikat a felülvizsgálat során visszavonták. A korábbi hamis vallomások megtételét súlyos fizikai és erkölcsi nyomásgyakorlással magyarázták. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Brankov ne lehetett volna az UDB budapesti főrezidense, annyit azonban mindenképp, hogy az általa jugoszláv ügynökként felsoroltak – vagy legalábbis egy jelentős részük – nem állt a jugoszláv hírszerzés alkalmazásában, hivatalos formában tett közléseit, a széles nyilvánosság által is ismert híreket, hivatalos statisztikai adatok átadását a Rajk-perben eltorzítva, kémtevékenységként állították be. Elgondolkozhatunk ugyanakkor, hogy Brankov hamis vádjai mennyiben kérdőjelezik meg más állításainak valóságtartalmát?

Megjegyzem, ha a szó hagyományos értelmében vett beszervezésekre és kémkedésre (mint Szűcs Ernő esetében) a valóságban nem is került sor,⁴⁶⁷ a korszakban magától értetődő volt, hogy a kommunista pártok „elvtársi kötelességüknek érezték,” hogy saját országukra vonatkozó információkkal szolgáltak a testvéri pártok és különösen a szovjet kommunista párt felé. Mivel egészen 1948 tavaszáig nem volt észlelhető, hogy Sztálin neheztelt volna Titóra, így csak utólag nyert fontosságot Jugoszlávia tájékoztatása. A szovjet vezetés egyébként el is várta, hogy a többi kelet-európai kommunista párt részletes tájékoztatást adjon a bel- és külpolitikai, valamint a gazdasági fejleményekről, intézkedésekről.⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ ÁBTL 2.1. I/109-a. 322–324. és 329–330.

⁴⁶⁸ A szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalációja keretében a két kommunista párt között sorra kerülő levélváltásban külön vádpontként szerepelt, hogy Vladimir Velebit megtagadta, hogy szovjet kérésre információkat adjon ki Jugoszlávia gazdasági helyzetéről. A kérdés részleteire lásd: Ritter László: Tito diplomatája. Vladimir Velebittel Ritter László beszélget. *Beszélő* 2004/10. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/04/10/13velebit.htm>, a hozzáférés ideje: 2005. április 19. 1946 áprilisában pedig maga Rákosi közölte Brankovval, hogy az MKP két tagjával egyetemben szeretne „konspiratív módon” – feltehetőleg a koalíciós társak tudta nélkül – találkozni Titóval, hogy személyesen számolhasson be Sztálinnal folytatott megbeszéléséről. AJ F. 507. CK SKJ IX-75/I-2. Jun 1946.

Brankov egyébként valóban többször küldött „Dózsa” aláírással ellátott táviratot Belgrádba. Levéltári kutatásaim során összesen tizenhat ilyen táviratot találtam, ezek kivétel nélkül az 1948. január 30. és szeptember 9. közötti időszakból maradtak fenn. A legkorábbi táviratban Brankov az MKP szervezési titkárának afelőli érdeklődését továbbította, hogy Robot valóban kizárták-e a JKP-ból?⁴⁶⁹ Kémkedésre utaló megnyilvánulásokat, forrásmegjelöléseket a táviratok nem tartalmaznak, így minden bizonnyal Brankov mozgalmi neve értékelődhetett át a koncepciók kiagyalásának időszakában. A JKP tagjai ugyanis az egymás közötti hivatalos érintkezésben gyakran használták a partizánháború időszakából megőrződött mozgalmi neveiket (mint például *Vlatko* Vladimir Velebit, *Bevc* Edvard Kardelj esetében). Sőt, még az 1960-as években is előfordult, hogy Tito helyett *Valter*-nek címezték levelüket. Az is igaz, hogy ha valóban az UDB alkalmazásában állt, a releváns, Brankov főrezidensi tevékenységét alátámasztó forrásokat a Szerb Belügyminisztérium Levéltárában kell keresnünk, a perdöntő iratok itt lapulhatnak. A levéltárban azonban a hatályos szerbiai levéltári törvény értelmében külföldi kutató semmilyen, még tudományos jellegű kutatást sem folytathat.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ AJ F. 507. CK SKJ IX-75/I-2. 30. január 1948. és IX-75/III-33. 9. szeptember 1948. Robot egyébként 1941-ben valóban kizárták a JKP-ból, a párt Központi Bizottsága és a Horvát Kommunista Párt közötti ellentétek és a keresztenei tábor foglyainak kiszabadítására indított akció (1941. július) kudarca miatt. Egy későbbi időpontban azonban visszavették és a kérdést a JKP KB részéről lezártak tekintették. Uo. IX-75/I-2. br. 30., 30. 01. 1948. és Tóth Ágnes: *Pártállam és nemzetiségek*. 34. 1. lj. A köztes időszakban Brankov többek között katolikus munkásegyletek és vidéki egyesületek feloszlásáról, az MDP alakuló kongresszusát kísérő demonstrációkon elhangzott jugoszlávbarát megnyilatkozásokról, a JKP vezetőségének kettészakadásáról keringő hírlapi kacsákról számolt be és tudósított a budapesti orvoskongresszus jugoszlávellenes felszólalásairól. AJ F. 507. CK SKJ IX-75/II-38. 12. 04. 1948., IX-75/I-21. 13. 06. 1948. br. 207 és br. 208., IX-75/I-23. 20. 06. 1948.

⁴⁷⁰ A Rajk-perről írt kétkötetes monográfiájában Zinner Tibor ugyanakkor megjegyzi, hogy számos találkozásuk során Brankov egy alkalommal sem kérdőjelezte meg az egyébként az *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez* című forrásközlő sorozat 1. és 3. kötetében közölt dokumentumokban foglaltakat, de az 1947 ősze és 1948 tavasza között keletkezett iratokat 2002-ben hamisítványnak nevezte. Zinner Tibor egyébként szintén elgondolkodtatónak tartja, hogy a szóban forgó dokumentumokat miért nem használták fel a Rajk-per alapeljárása

A Rajk-per felülvizsgálatának kezdetével egy időben a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya Ozren Krstonošić és társai ügyéhez is hozzáfogott (1954 júliusa), de a felülvizsgálati tárgyalásra végül csak 1955. március 7-én került sor. Mivel a széles nyilvánosság előtt korábban sem exponálták túl magukat, elfogásuk és elítélésük is „csendben” történt, ügyükben a hatóságokat különösebben nem sürgette az idő. Az összefoglaló jelentések csak 1954. szeptember 17-én, a szabadlábra helyezési javaslatok december 21-én készültek el. A Legfőbb Ügyészség a perújítási indítványokat 1955. január folyamán véglegesítette. Habár a perújítási tárgyalást a Legfelsőbb Bíróság eredetileg 1955. március 1-jére tűzte ki, a nyilvánosság kizárásával, zárt ajtók mögött, újfent feszített tempóban megtartott tárgyalást végül március 7-én rendezték meg.⁴⁷¹

Azon túl, hogy a felülvizsgálat során keletkezett számos összefoglaló jelentés, perújítási indítvány általánosságokban is rámutatott az 1952-ben lefolytatott tárgyalás visszasságaira, az eljárás során részleteiben is megvizsgálták az egyes konkrét vádpontokat és azok valószínűségét. A vonatkozó iratok minden esetben kiemelték, hogy az 1952-es bizonyítási eljárás során kizárólag a vádlottak saját beismerő vallomása, a fegyverrejtegetés esetében a tárgyi bizonyíték szolgálta a vádak alapját; de az alapeljárás során tanúként senkit sem hallgattak ki. Az egyes ítéletekhez fűzött indoklásában a bíróság a kémkedés

során. Zinner 226. és uo. 1127. lj. Nyikita Petrov orosz történész az NKVD Kelet-Közép-Európa szovjetizálásában játszott szerepéről írt monográfiájában egyébként arra is utal, hogy Brankov nemcsak a jugoszláv hírszerzés megbízásában állt, hanem egyidejűleg a szovjet hírszerzésnek is dolgozott és negyven ügynökkel rendelkezett Magyarországon. Mindez azt is megmagyarázná, a szovjet elvtársak miért vonakodtak 1949 nyarán Brankov átadásától, a negyven fős ügynöki állományt azonban túlzónak érzem, ekkora számról Brankov még jugoszláv vonatkozásban sem beszélt soha. A szovjet forrásra hivatkozik: Baráth Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. In: Uő: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, Gondolat, 2014. 108.

⁴⁷¹ A Domokos József vezette testület reggel 9 órakor Ozren Krstonošić perújítási tárgyalásával kezdte, majd 12.30-tól gyakorlatilag egy-, illetve kétóránkénti ütemezéssel tárgyalta a többi vádlott ügyét: 12.30-kor Milutin Stevanović, 14.20-kor Živorad Todorović, 15.20-kor Savo Novaković, 16.30-kor Branislav Doroslovački és 18.20-kor Albert Svetina perújítási tárgyalása vette kezdetét.

vádpont kapcsán fenntartotta, hogy emigrálásáig Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić valóban az UDB szervezett ügynöke volt, hangsúlyozták azonban, hogy egyrészt erről az ÁVH is tudott – hiszen ezt 1950 júliusában, illetve 1951 augusztusában írt önéletrajzukban feltárták⁴⁷² –, másrészt ez irányú tevékenységükkel emigrálásukat követően felhagytak. Krstonošić ügyében a bíróság bizonyítottan vette, hogy a világháborút követően valóban részt vett háborús bűnösök felkutatásában, de az 1952-es tárgyalással szemben ez most már enyhítő körülménynek számított.⁴⁷³

Állítólagos kémtevékenységükre és a magyar állam elleni szervezkedésükre vonatkozóan a felülvizsgálat során mind Doroslovački, mind Krstonošić hangsúlyozta, hogy 1952-ben kényszer hatására tették meg beismerő vallomásukat. Krstonošić így vallott erről: „Ismételen kijelentem, hogy nem kémkedtem. Letartóztatásomkor 1952-ben azért vallottam másként, mert kényszer hatására vallottam. Ekkor egyfolytában 52 éjjel nem aludtam, szombaton és vasárnap pedig vigyázzban állottam.” Az összefoglaló jegyzőkönyvet azonban még így sem akarta aláírni. Kihallgatója ekkor azzal fenyegette meg, hogy „vagy aláírom a jegyzőkönyvet vagy pedig itt fogok megdöglenni. Erre én az összefoglaló jegyzőkönyvet aláírtam.”⁴⁷⁴

A perújítási eljárás során végső soron a bíróság bizonyítottan látta, hogy nem vagy nem úgy került sor a törvénytelen ségnek elkövetésére, ahogyan azok az 1952-es iratokban szerepeltek. Ennek megfelelően Branislav Doroslovačkit a kémkedés büntette alól bűncselekmény hiányában, a szervezkedés és fegyverrejtegetés vádjában büntethetőséget kizáró oknál fogva,⁴⁷⁵ Ozren Krstonošićet a kémkedés büntette alól bűncselekmény hiányában, a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel büntette alól bizonyítottság hiányában, a fegyverrejtegetés büntette alól büntethetőséget kizáró oknál fogva felmentette az ellene emelt vádak alól. Utóbbit bűnösnek mondta ki ugyanakkor külföldi fize-

⁴⁷² Az önéletrajzok gépelt fordításai megtalálhatóak: ÁBTL 2.1. IV/9. 3–8. és IV/27. 162–168.

⁴⁷³ ÁBTL 2.1. IV/9. 15–16.

⁴⁷⁴ ÁBTL 2.1. IV/27-b. 90/2.

⁴⁷⁵ ÁBTL 2.1. IV/9. 90.

tőeszköz vételi felajánlására vonatkozó kötelezettség megszegésének büntetében, amiért hat hónap börtönbüntetésre ítélte. A fogságban eltöltött idővel ezt kitöltöttnek vette és Doroslovačkihoz hasonlóan elrendelte azonnali szabadlábra helyezését és közkegyelem folytán a büntetett előlethez fűződő hátrányok alóli mentesülését.⁴⁷⁶ A bíróság Albert Svetinát a kémkedés büntette miatt emelt vád alól, Milutin Stevanovićet a kémkedés alól bűncselekmény, a fegyverrejtegetés vádja alól büntethetőséget kizáró ok, Savo Novakovićot büntethetőséget kizáró ok miatt mentette fel és rendelte el azonnali szabadlábra helyezését.⁴⁷⁷ Továbbra is bűnösnek mondták ki viszont Živorad Todorovićet. Tiltott határátlépés kísérletének elkövetésében és társadalmi tulajdonban lévő vagyontárgy ellopásának büntetében ezért hat hónap börtönbüntetésre ítélték. A büntetést a bíróság az eddig fogva tartásban eltöltött idővel teljes egészében kitöltöttnek vette és elrendelte a terhelt szabadlábra helyezését.⁴⁷⁸ Ügyében a felmentő ítéletet csak 1962-ben hozták meg.⁴⁷⁹

A rehabilitálás során bizonyos anyagi és tárgyi kártérítésben is részesültek. Lakáshoz és 40-60 ezer forint közötti készpénzhez jutottak, az állam állta az orvosi kezelésük során felmerült költségüket, további engesztelő juttatásként kétheti üdülésen vehettek részt. Ügükkel a

⁴⁷⁶ ÁBTL 2.1. IV/27-a. 33.

⁴⁷⁷ ÁBTL 2.1. IV/30. 47., IV/45-a. 76. és IV/46. 86.

⁴⁷⁸ ÁBTL 2.1. IV/47. 61.

⁴⁷⁹ Szénási Géza legfőbb ügyész 1962. augusztus 2-án törvényességi óvást nyújtott be az elítélt javára. Indoklásában kiemelte, hogy Todorović 1950-es szökési kísérletének „tényleges társadalmi veszélyessége az elkövetés idején is olyan minimális volt, hogy emiatt a bűnösség megállapításának és a büntetés kiszabásának mellőzése az egyetlen törvényes intézkedés.” Rámutatott továbbá arra is, hogy a „cselekmény elkövetése idején a vádlottat a hatósági szervek még csak ki sem hallgatták, bár arról tudomásuk volt.” Az ékszíj ellopása kapcsán a bűnösség megalapozását pedig legfőképp azért tekintette megalapozatlannak, „mert az eljárás anyagából nem tűnik ki, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint a hulladéknak számító bőr értéke elérte-e a büntetési értékhatárt, mely a cselekmény elkövetése idején 30 Ft volt.” ÁBTL 2.1. IV/47-a. 3. A Legfelsőbb Bíróság Elnöki Tanácsa 1962. szeptember 28-án megtartott zárt tárgyalásán az 1955. március 7-én kelt ítéletet a *büntetés kiszabása tekintetében* törvénysértőnek mondta ki és büntethetőséget kizáró okból Todorović felmentése mellett foglalt állást. ÁBTL 2.1. IV/47-a. 22–23.

Minisztertanácsnál működő rehabilitációs bizottság, Albert Svetina esetében az MSZMP illetékes bizottsága is foglalkozott. Ő és Savo Novaković párttagságát is visszakapta.⁴⁸⁰

Szabadon engedésüket, rehabilitálásukat követően jelentéktelen politikai feladatokat láttak el. A hatalom számára a gyakori megtorpanásokkal együtt lassan és fokozatosan normalizálódó jugoszláv–magyar állam-, majd pártközi kapcsolatok alakulásában a legtöbbször továbbra is szélsőbalos, sztálinista nézeteket valló politikai emigránsok inkább zavaró tényezőt jelentettek, háttérbe szorításukra mind a magyar, mind a jugoszláv vezetés tudatosan törekedett. Talán a fentieknek is betudható, hogy ügyük érdemi felülvizsgálatára sem az első között került sor.

Két malom közt: az intézményes keretek felszámolása után

A koncepciók perek felülvizsgálatán túl a szovjet–jugoszláv normalizálódás az emigránsokat nemcsak egyénileg, a koncepciók perekben korábban meghurcoltak és hozzátartozóik révén, hanem mint közösséget is érintette. Habár Sztálin halálát követően még nem volt rögtön érezhető a változás szele, a szovjet–jugoszláv normalizálódás 1954 nyarától a magyarországi emigráns közösségben is éreztette hatását. Az SZKP KB Titkársága 1954. szeptember 23-án kelt levelében a jugoszlávokkal folytatott tárgyalásain túl arról is értesítette az MDP KV vezetését, hogy a szovjetek véleménye szerint a Jugoszláv Patrióták Szövetségének tevékenysége és az újságjuk kiadása komoly akadályt gördít a Jugoszláviához fűződő kapcsolatok javításában.⁴⁸¹ A magyar pártvezetés most is értett a szóból. Rákosi távollétében a PB 1954. október 14-én döntött arról, hogy azonnali hatállyal kivonják a forgalomból a jugoszláv- és Tito-ellenes broszúrákat, beszüntetik a *Za ljudsko zmago* emigráns lap megjelentetését, módosítanak a sajtóban megjelenő és a rádió műsoraiban elhangzó, Jugoszláviával kapcsolatos

cikkek tartalmán, és beszüntetik a Jugoszláv Hazafiak Szövetsége magyar nyelvű csoportjának működését. Más szavakkal ez utóbbi döntés a politikai emigránsok közösségének felszámolását jelentette.⁴⁸²

Az intézményi keretek megszűnése az emigránsok egy jelentős részében minden bizonnyal csak tovább fokozta a feleslegesség érzését. Az ún. „jugoszláv forradalmi” emigrációnak 1948-at követően, a szovjet–jugoszláv konfliktus eszkalálódása során szántak fontos politikai szerepet a két ország kapcsolatának alakulásában, főként a jugoszláv-ellenes propaganda terén. Egyéni szerepük azonban ekkor sem volt mérhető a Tito-ellenes kirakatperben elítélt és kivégzett Rajk Lászlóhoz, sem a Rajk-perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélt Lazar Brankovéhez fogható, akiből a magyarországi jugoszláv politikai emigránsok potenciális vezetője válhatott volna. Igazából nem voltak többek csereszavatos eszköznél. Az eddig is meglehetősen zárt, befelé forduló csoport a jugoszláv–magyar kapcsolatok javulásával tovább marginalizálódott, elvesztette politikai létjogosultságát és elkerülhetlenné vált, hogy mind az egyén, mind a közösség szintjén szembenézzen korábbi tevékenységének hiábavalóságával. Az emigránsok nem kerülhették meg, hogy ne tegyék fel a kérdést, volt-e értelme emigrálásuknak? Mivel erre erkölcsi meggyőződésük alapján, politikai okokból került sor, a válasz sokuk számára súlyos dilemmát jelenthetett. Számukra a nemzetközi kommunista mozgalomba és Sztálin igaába vetett hit nem egyszer erősebbnek bizonyult a családi kötelékek-nél is, hiszen tudták, hogy Jugoszláviában maradt hozzátartozóikat a jugoszláv belügyi hatóságok zaklatásainak, repressziójának tették ki. Az éveken át igaznak elfogadott eszme hamisságával szembenézni korántsem volt egyszerű, arra az emigránsok is eltérő válaszokat fogal-

⁴⁸² Döntésükről másnap Farkas Mihály, az MDP KV titkára levélben tájékoztatta Hruscsovot és az SZKP KB tagjait (a döntés is egyébként innen ismert, az MDP PB október 14-i üléséről felvett jegyzőkönyv és a kapcsolódó mellékletek semmilyen utalást nem tartalmaznak), Sík Endre, a külügyminisztérium politikai főosztályának vezetője pedig Dalibor Soldatić jugoszláv követet. A követ Sík közlését „nagy figyelemmel hallgatta végig”, majd kifejezést adott afelett érzett örömeinek, hogy az „országaink közötti jó viszony alakulása ehhez a döntéshez vezetett”. Farkas levelét közli: Marelyn Kiss–Ripp–Vida: *A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok*. 256–258. A PB ülésére: MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 198. ő. e., Sík közlésére: MNL OL XIX-J-1-u-Sík Endre-443/S-54 (65. d.).

⁴⁸⁰ ÁBTL 2.1. IX/24. Kimutatás az 1956 előtt rehabilitált személyekről.

⁴⁸¹ Marelyn Kiss–Ripp–Vida: *A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok*. 252–253.

maztak meg. Néhányukban felmerült, hogy talán mégis Titónak volt igaza, ők a végleges hazatéréssel is megpróbálkoztak. Erre egyébként külképviseleteiken keresztül a jugoszláv hatóságok is ösztönözték őket.

Jugoszláv kimutatások szerint a 4928 politikai emigráns közül 1964-ig 1336-an tértek haza, ami az emigránsok összlétszámának 27 százalékát jelentette. Legtöbbször 1957 végéig döntöttek a hazatérésről (1026 fő). Abba, hogy az emigránsok kevesebb mint egyharmadának állt szándékában hazatérni, több tényező is belejátszott, de semmi képpen sem lehetett elhanyagolható az esetleges felelősségre vonástól való félelem. Aggodalmuk nem volt alaptalan.

A hazatérők visszailleszkedése egyébként számos (nem kizárólag politikai) nehézségbe ütközött, gondoljunk csak lakhatásuk, munkalehetőségük biztosítására, az idősök nyugdíjjarulékának folyósítására vagy a fiatalok esetében a külföldön megszerzett iskolai végzettség elismertetésére, a felsőfokú diplomák honosítására.⁴⁸³ Az emigránsok ellen szabályos lejárato kampányt folytattak, az 1962 előtt hazatértek közül 144 személyt ítélték el kémkedés, katonai és rendőri alakulatoktól történő dezertálás és egyéb büntetőjogi okok miatt. További 104 emigránst bírósági ítélet nélkül tartottak fogságban.⁴⁸⁴ A jugoszláv vezetés csak 1962 márciusában adott elvben az emigráció egészére kiterjedő amnesztiát, a magyar hatóságok azonban továbbra sem számítottak arra, hogy az egykori politikai menekültek tömegesen szándékoznának hazatérni.⁴⁸⁵

⁴⁸³ A hazatértek közül az 1960-as évek végén 85-en még mindig nem rendelkeztek állandó bejelentett munkahellyel, egy közel 800 hazatértről készített kimutatás szerint 294 személy számára sikerült lakást biztosítani, a többiek rokonoknál, ismerősöknél húzták meg magukat. Az iskolai végzettség elismertetése, a megkezdett felsőfokú tanulmányok folytatása és a nyugdíjak folyósításának rendezése nem okozott ekkora problémát, de teljes körű, minden érintettre kiterjedő érdemi rendezésről esetükben sem beszélhetünk. Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 51–52.

⁴⁸⁴ Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 46. és 50.

⁴⁸⁵ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 283–284. A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság nemzeti skupštinája által 1962. március 14-én elfogadott amnesztiatörvény értelmében az 1948 után emigráltak szabadon dönthettek jugoszláv állampolgárságukról. Amennyiben már felvették valamely más ország állampolgárságát, kérvényezhették elbocsátásukat a jugoszláv állampolgárságból. Amennyiben továbbra is megakarták tartani jugoszláv állampolgárságukat, illetve kérvényezni kívánták repat-

Az amnesztia szűkítő kikötései révén (ellenséges propaganda folytatása Jugoszlávia ellen, az ország függetlenségének és területi egységének veszélyeztetése, állam és társadalom ellen folytatott ellenforradalmi tevékenység) 380 személy számára továbbra sem volt esély a hazatérésre. Név nélkül is a korábbi Tito-ellenes propaganda-hadjáratban, Jugoszlávia elleni kémháborúban leginkább exponáltakat sejthetjük személyükben, akiket biztonságpolitikai okokból az újbóli szovjet–jugoszláv közeledés ellenére sem kívántak beengedni az országba.⁴⁸⁶

A repatriálás magyarországi vonatkozására rátérve, 1958-ig mindössze tíz politikai emigráns hagyta el az országot, közülük hivatalos útlevelemmel hatan tértek vissza Jugoszláviába.⁴⁸⁷ Szinte bizonyosan családtagjaik is követték őket. Ennél jóval magasabb volt azok száma, akik valamilyen oknál fogva felkeresték a budapesti jugoszláv követséget. Volt, akit valóban komolyan foglalkoztatott a hazatérés szándéka, míg mások csak eljátszottak a gondolattal. Akadtak olyanok is, akik egyszerűen csak a jugoszláviai viszonyokról kívántak tájékozódni, a követséget mindössze informálódási szándékkal keresték fel. Honvágyukat a jugoszláv hírszerzés egyébként nem egy esetben ki is hasz-

riálásukat, fel kellett keresniük a legközelebbi jugoszláv külképviseletet, ahol elő kellett terjeszteniük erre vonatkozó igényüket. A jugoszláv konzuli szolgálat ez esetben vállalta a szükséges igazoló okmányok (születési anyakönyvi kivonat, iskolai bizonyítvány, munkakönyv) beszerzését. Uo. 286–287. Lelkesebben fogadták az amnesztiát azok az egykori világháborús hadifoglyok, akik hazatelepülési engedély hiányában még mindig Magyarországon éltek, ők repatriálási igényükkel nagy számban fel is keresték a budapesti jugoszláv konzulátust. Várakozásaikban azonban csalódnuk kellett, az amnesztia rendelkezései ugyanis kizárólag a Jugoszláviából 1948 után távozókra terjedtek ki, így ők nem estek a törvény hatálya alá.

⁴⁸⁶ Közülük egy emigráns később amnesztiában részesült, 1964-ben azonban még mindig 379 emigráns hazatérési lehetősége jogilag nem volt rendezett. Legtöbbször Bulgáriában (200 fő) és Albániában (117 fő), a legkevesebben Romániában, Csehszlovákiában (6–6 fő) és Lengyelországban (3 fő) éltek. A kimutatás szerint Magyarországon 25, a Szovjetunióban 22 emigránssal nem terjedt ki a rendelkezés. Mitrović–Selinić: *Jugoslovenska informbiroovska emigracija*. 47–48.

⁴⁸⁷ Név szerint Dudás Lajos gyógyszerész, Đorđe Kontić esztergályos, Jordan Petrović agronómus, Josip Spoljarić tanár és a börtönből 1955-ben szabadult két jugoszláv diplomata, Ozren Krstonošić és Branislav Doroslovački. ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 147.

nálta: a hazatérési engedélyt – mind a politikai emigránsok, mind az országban tartózkodó más jugoszláv állampolgárok esetében – a magyar viszonyokra vonatkozó releváns információk begyűjtésével és átadásával lehetett kiérdemelni. Előfordult, hogy egyeseket formálisan is hírszerző tevékenységre szerveztek be. Olyanok is voltak, akik dél helyett inkább nyugati irányban távoztak az országból. Az 1956-os forradalom leverését követő zűrzavart kihasználva így tett Lazar Brankov és unokaöccse is.

Az internálótáborok felszámolásával és a koncepciók perek már említett felülvizsgálati folyamatának eredményeként pár fővel még bővült is a politikai emigránsok létszáma. Néhányan már 1948-at követően az országban tartózkodtak, de különböző okokból kifolyólag csak 1953-at követően kapcsolódhattak az emigrációhoz.⁴⁸⁸ A korábbi évek gyakorlatához hasonlóan Magyarország felé ekkor is történtek bevándorlások. Az esetek nagy többségében erre családi vagy anyagi okokból, esetleg közönséges bűncselekmény elkövetését követően, a felelősségre vonás előtt menekülve került sor, de a magyar hatóságok az átszökött személyeket legtöbbször visszaadták Jugoszláviának. Ki-

⁴⁸⁸ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 148. Az emigrációhoz történő csatlakozást megelőző időszakra vonatkozóan Branko Panić esetében rendelkezem részletesebb ismeretekkel. 1928-ban Zsablyán született, a jugoszláv–magyar határt illegálisan, érvényes úti okmányok nélkül az időközben elhunyt Marko Draškóval együtt 1949 augusztus 5-én lépte át. Internálták, majd a Budapesti megyei Bíróság 1953. augusztus 21-én tiltott határátlépésért 4 év 10 hónap letöltendő börtönbüntetésre ítélte. 1954. június 5-én szabadult. Megnősült, felesége magyar állampolgár volt. Az 1956-os forradalmat közvetlenül megelőzően a Csepeli Vas és Fémművekben segéd munkásként dolgozott. Non György legfőbb ügyész javasolta, részesítsék kegyelemben és mentesítsék a büntető ítélethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények alól. ÁBTL 3.1.5. O–9697/2. 131–132. Szintén ekkor vették fel az emigrációba az 1948. december 31. óta Magyarországon tartózkodó Ribár Pált is. Az 1900. január 13-án Óbecsén született Ribár a 13. nemzetközi brigád parancsnokaként a köztársasági erők oldalán harcolt a spanyol polgárháborúban. (Egységében szolgált Rajk László is.) 1945-től a JKP tagja és az óbecsei járás munkügyi hivatalának vezetője volt. A Tájékoztató Iroda határozatát követően, családját hátrahagyva emigrált – részben a határozat melletti kiállása, részben a Vajdaság Magyarországhoz csatolására tett kijelentései miatt. Az emigrációba azonban nem vették fel. 1949 tavaszán internálták, majd 1953. október 27-én öt év börtönre ítélték. 1953. december 30-án szabadult. Az ítéletet a Legfelsőbb Bíróság 1957. október 14-én helyezte hatályon kívülre. ÁBTL 2.1. IV/35. 5–8., 13. és 33.

vételt csak a politikai menedékjogot kérőkkel, illetve a fegyveres testületek tagjaival tettek. Kérelmeiket a belügyminisztérium egyénileg bírálta el, de politikai menedékjogban csak négy egykori jugoszláv katonatisztet részesítettek. Név szerint Čedomir Jovanović és Ljubomir Kojić határőr alezredest, Mirko Mlinar határőr hadnagyot és Martin Opančar UDB alhadnagyot.⁴⁸⁹ Mindezen mozgások következtében az országba politikai menekülteként tartózkodó jugoszláv származásúak létszáma az 1954. évi 74-ről 1960-ra 78 főre emelkedett.⁴⁹⁰

Az emigránsok többsége továbbra is párttag maradt, 1960-ban 51 személy zsebében lapult az MSZMP tagsági könyv. Legtöbbször üzemi munkások voltak, tizenhatan továbbra is a közép- és felsőoktatásban dolgoztak. Jelentős volt a délszláv kisebbségi szervezeteknél és az állami intézményekben foglalkoztatottak száma is. Tíz fő a Délszláv Szövetségnél és a *Narodne novine* kisebbségi lapnál, további hét személy „délszláv vonalon” állt állandó alkalmazásban. Állami intézményeknél, vállalatoknál hatan töltötték be vezető pozíciót, három-három egykori emigráns – kivétel nélkül tiszthelyettesi rangban – a Budapesti Forradalmi Karhatalmi Ezrednél és a tököli internálótáborban szolgált. További három személy belügyminisztériumi nyugdíjra volt jogosult. A mezőgazdaságban hatan dolgoztak, egyetemeken, kiemelt ösztöndíjjal ketten tanultak.⁴⁹¹

Annak ellenére tehát, hogy megváltozott a politikai légkör a két ország között, az egykori politikai emigránsok továbbra is fontos szerepet töltöttek be a délszláv kisebbségi szervezetekben. Exponáltságukkal ki is váltották a jugoszláv vezetés rosszallását, amit diplomáciai csatornákon keresztül nem is mulasztottak el szóvá tenni. Dalibor Soldatić jugoszláv követ már 1955. április 30-án tudatta Sík Endrével,

⁴⁸⁹ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 33. és 148. Az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek elejéig megközelítőleg száz jugoszláv állampolgárt telepítettek le Budapesten és az ország több megyéjében, nem csak a magyar–jugoszláv határral határos déli területeken. Többségüket különböző állami gazdaságokban helyezték el. Uo. 34–36. Egy 1962. júniusi kimutatás szerint 1956-ot követően 99 Jugoszláviából átszökött személyt telepítettek le, zömmel Budapesten, Baranya és Heves megyékben leltek otthonra. Uo. 283.

⁴⁹⁰ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 147.

⁴⁹¹ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 150.

hogy a politikai emigránsok ilyenén alkalmazását „zavaró jelenségnek” tekintik.⁴⁹² Mirko Tepavac nagykövet pedig 1961. április 28-án egy újabb emlékeztető átadásával hívta fel a magyar vezetés figyelmét arra, hogy a kérdést jugoszláv szempontból még mindig nem sikerült megnyugtatóan rendezni.⁴⁹³

A diplomáciai emlékeztetők átadásán túl a kérdéssel a jugoszlávok a legmagasabb szinten is többször érdemben foglalkozni kívántak. Kádár János 1958-as jugoszláviai látogatásán mind Ranković, mind Tito a két ország közötti kapcsolatok javítását gátló tényezőként tekintett exponálságukra. Különösen azt nehezményezték, hogy többen a rendőrségnél és egyéb rendvédelmi szerveknél állnak alkalmazásban. Válaszában Kádár megpróbált kitérni a jugoszlávok udvarias nyomásgyakorlása elől, mindössze az önkéntes repatriálások engedélyezésére volt hajlandó. A konkrét lépések eszközzésére csak a megfelelő előkészületek és a kellő információgyűjtést követően mutatott hajlandóságot. A naivitás látszatát keltve jelentette ki, személy szerint sem a politikai emigránsok valós létszámáról, sem hollétükről semmit sem tud.⁴⁹⁴

A jugoszlávok a későbbiekben sem tartották számukra kielégítőnek a kérdés rendezését, arra az 1960-as években is többször vissza kívántak térni, mint például 1962-ben, amikor a konzuli egyezmény megkötéséről folytatott tárgyalásokon tartották fontosnak érinteni a politikai emigránsok sorsának szabályozását. Igaz, az 1960-as évek

első felében már nem a rendvédelmi szerveknél dolgozók jelentették a problémát, sokkal inkább azok, akik a délszláv kisebbségi szervezetekben játszottak továbbra is vezető szerepet, személy szerint leginkább Obrad Dobanovački. A kisebbségi szervezetek vezetőségében aktívan tevékenykedő emigránsokkal előzetesen Tito még 1974. április 27–28. közötti magyarországi látogatásakor is foglalkozni kívánt.⁴⁹⁵

A munkahelyi adatok arra is utalnak, hogy az egykori politikai emigránsok között szép számmal találhatunk rendvédelmi alkalmazásban állókat, sőt hárman még 1960-ban is a karhatalmi alakulatok kötelékébe tartoztak. Az 1956-os forradalom egyébként az emigránsokat is megosztotta. A magyar köztudatban ugyan él egy olyan elképzelés, hogy az emigránsok valamennyien csatlakoztak a Kádár-féle karhatalomhoz, valójában néhányan szimpatizáltak a tüntetők követeléseivel, volt, aki nyíltan kiállt Nagy Imre mellett, vagy éppen a felkelők között harcolt a megszálló szovjet csapatok ellen.⁴⁹⁶ Tény viszont, hogy korábbi sztálinista meggyőződésükből következően nagy többségük már a forradalom kitörését követően az ellenforradalom oldalára állt. Fegyvert azonban ekkor még sem az ÁVH-tól, sem a szovjet csapatoktól nem kaptak, arra csak a második szovjet intervenciót követően tettek szert. Kutatásaim alapján név szerint 27 olyan jugoszláv politikai emigránst azonosítottam, aki a karhatalmi ezredeknél szolgált. Közülük tizenöten a Mosonyi utcai alakulatnál teljesítettek szolgálatot, parancsnokuk őrnagyi rendfokozattal és századparancsnoki beosztásban Obrad Dobanovački volt.⁴⁹⁷

A közösségen belüli közös nevező megtalálása azonban nem csak 1956-ban, hanem később is lehetetlen feladatnak bizonyult. Az emigránsok politikailag aktív tagjai továbbra sem tudtak, de nem is kívántak beilleszkedni a magyar társadalomba. Itt tartózkodásukat még az 1960-as évek elején is átmenetinek tekintették. Végcéljuk a hazatérés volt egy immár Tito nélküli Jugoszláviába. Ennélfogva állandó figyelemmel kísérték a jugoszláv bel- és külpolitikai eseményeket, azok-

⁴⁹² MNL OL XIX-J-1-u-Sík Endre-539/S-1955 (65. d.).

⁴⁹³ A jugoszlávok egészen konkrétan azt nehezményezték, hogy Obrad Dobanovačkit újból kinevezték a budapesti délszláv gimnázium igazgatójává, Milutin Stevanovićet a *Naše novine* szerkesztőjévé, Danilo Uroševićet a Délszláv Szövetség kulturális főreferensévé, Ivan Mokutert a pécsi pedagógiai főiskola szerb-horvát nyelvészeti tanszékének vezetőjévé, Franjo Cvetant a budapesti délszláv kollégium igazgató-helyettesévé, Ljubomir Tomičet pedig előadónak a nemzetiségi kiadóhoz. Dobanovačkira különösen nehezteltek, kiemelve, hogy Jugoszlávia és a nagykövetség ellen agitált nemcsak a gimnázium diákjai, hanem azok szülei és az országba érkező jugoszláv állampolgárok körében. Sajnálatosnak tartották azt is, hogy tevékenységük megakadályozása helyett inkább elismerésben részesítették őket, konkrétan kiemelve Dobanovački kitüntetését. MNL OL XIX-J-1-u-Sík Endre-310/SE-1961-Emlékeztető (65. d.).

⁴⁹⁴ AJ F. 837 KPR I-3-a/72-6. 48.

⁴⁹⁵ AJ F. 836 KPR I-2/57. 11-12., F. 507 CK SKJ IX-75/I-68. 6., IX-75/I-75. 21. és F. 836. KPR I-2/22. 16. A két ország közötti konzuli egyezményt végül csak egy évvel később, 1963. február 20-án írták alá Belgrádban.

⁴⁹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-6021/21. 42.

⁴⁹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-154284. 33., 74., 3.1.5. O-6021/21. 42. és 3.1.5. O-9698/2. 43.

ra élénken reagáltak. A politikai törésvonalak, személyes vagy baráti kapcsolatok mentén több, létszámában kisebb-nagyobb csoportra bomlottak. A legjelentősebbnek a Grga Lulić vezette, az „emigrációs vonalat” legkövetkezetesebben képviselő csoportot tekinthetjük. Tagjai megőrizték korábbi keményvonalas, dogmatikus nézeteiket és szoros kapcsolatot ápoltak a Szovjetunióban és a többi kelet-európai országban élő emigránsokkal. Csoportjuk korántsem volt egységes, bár hallgatólagosan elfogadták Lulićet vezetőjüknek. Az egykori jugoszláv parlamenti képviselő egyébként apránként ki is nőtte a csoportot, a többi frakció is egyre inkább egyfajta vezetőként tekintett rá, politikai kérdésekben általában adtak a szavára.

Számbelileg szintén jelentős, ám lazább csoportot az ún. opportunisták, megalkuvók alkották. Ők a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálódását követően felvették a kapcsolatot a budapesti jugoszláv követséggel. Készek voltak belátni, hogy mégiscsak Titónak volt igaza 1948-ban, a hazatértek is közülük kerültek ki. Vezetőjüknek Gojko Trbovićet tartották, tagjai zömmel értelmiségi foglalkozást űztek. Jelentős létszámmal rendelkezett a „fiatal emigránsok” csoportja is. Egyedüli csoportosulásként őket elsősorban területi származásuk és hazai kapcsolatrendszerük kötötte össze, önálló politikai álláspontot nem alakítottak ki. Szinte valamennyien diplomás emberek voltak, egyetemi tanulmányaikat már Magyarországon folytatták.

Létszámában ugyan jelentéktelen volt, de előéletét tekintve mégsem lehetett figyelmen kívül hagyni a koncepciós perek felülvizsgálata során rehabilitáltak csoportját. Álláspontjuk Grga Lulić és csoportja nézetéhez állt a legközelebb, különállásuknak inkább személyi okai voltak. Körülbelül 20-30-an már ekkor is politikailag teljesen passzív életet éltek. Ők nem is a fővárosban, hanem zömmel vidéken laktak, állami gazdaságokban, ipari üzemekben dolgoztak, az emigrációtól kapcsolataikat és aktivitásukat tekintve is egyre inkább elszakadtak. Földrajzilag is elkülönültek az 1956 után politikai menedékjogban részesültek, hiszen Budapest helyett már eleve Szolnokot jelölték ki számukra tartózkodási helyül. A kádári vezetés valószínűleg nem akarta még tovább feszíteni a forradalom leverését követően amúgy is hullámvölgybe került kétoldalú kapcsolatokat azzal, hogy a fővárosba költöztetésükkel még inkább exponálttá váljanak. Alátámaszthatja ezt

az is, hogy az állambiztonsági szervek előtt is ismeretes volt a Jugoszláviával kapcsolatos hivatalos szovjet politikával szemben megfogalmazott eltérő véleményük.⁴⁹⁸

Az emigránsok politikai reaktiválódása

Az emigránsok politikai aktivitására, egy Tito nélküli új Jugoszláviáról szőtt álmaikra – csakúgy mint 1948–1953 között – most is a szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulása volt érdemi hatással. Ahogyan az emigránsok hazai, szovjetunióbeli és a többi kelet-európai országokban 1953-tól kezdődően megfigyelhető marginalizálódása, úgy politikai újraéledésük is összefüggésben állt a szovjet–jugoszláv relációban bekövetkező változásokkal. Az 1956-os forradalommal és különösen Nagy Imrének a jugoszláv követségről történő távozását követő elrablásával Tito komoly presztízavesztést szenvedett, a magyar–jugoszláv kapcsolatokon túl a szovjet–jugoszláv kapcsolatok is fagyossá váltak. Habár a kommunista és munkáspártok 1957. november 14–19. között Moszkvában megtartott értekezletén a jugoszlávok is képviseltették magukat, az SZKP nemzetközi munkásmozgalomban játszott vezető szerepét deklaráló közös nyilatkozatot nem, csak a békefelhívást voltak hajlandók aláírni. Hasonlóan éles vitákat váltott ki fél évvel később a JKSZ VII. kongresszusa (1958. április 22–26.) is, ahol az öngazgatású szocializmus addigi betetőzéseként az általános társadalmi öngazgatás kiépítését célul kitűző pártprogramot fogadtak el.⁴⁹⁹ Habár a második szovjet–jugoszláv konfliktus során a párt- és államközi kapcsolatokban nem került sor az 1948-as évhez hasonló teljes elhidegülésre, az SZKP-n túl a vele ekkor már vitában álló kínai és albán kommunista párt is heves ideológiai kampányt kezdett Tito és a jugoszláv vezetés ellen – korántsem függetlenül Mao Hruscsovval szemben, a nemzetközi kommunista mozgalom vezetéséért vívott küzdelmétől. Az 1960. novemberi moszkvai értekezleten nyilatkozat-

⁴⁹⁸ Az egyes csoportokra lásd: ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 57–64., 83–84., 107–114. és 150–151.

⁴⁹⁹ Juhász: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. 135. és 183.

ban ítélték el a „nemzetközi opportunizmus jugoszláv válfaját”, amelyet a szovjet–jugoszláv pártkapcsolatok átmeneti megszakadása és az államközi és gazdasági kapcsolatok meglazulása követett. Javulásra csak azt követően került sor, hogy az SZKP XXII. kongresszusán Hruscsov újabb győzelmet aratott belső ellenzéke felett, majd megerősödött pozícióját kihasználva 1962. szeptember 24-én kilencnapos jugoszláviai látogatásra érkezett és az 1955-ös belgrádi nyilatkozat megerősítésével gyakorlatilag véglegesen tudomásul vette Jugoszlávia speciális nemzetközi helyzetét.⁵⁰⁰

Követve a nagyhatalmi politika módosulásait, a moszkvai jugoszláv politikai emigráció 1958 nyarán aktivizálódott, és tervbe vette az emigráció újjászervezését. Grga Lulić – akit ekkor már a magyarországi politikai emigránsok hallgatóságos vezetőjének tekinthetünk – azonban nem értett egyet a javaslattal.⁵⁰¹ A különböző országokban élő emigránsok ezt követően is kapcsolatban maradtak egymással és 1960-ban újabb kísérletek tettek egy összemigráns szervezet létrehozására. Az alakuló konferenciára állítólag 1960. június 27–28-án Pécsen került sor, azon a Szovjetunióból, Romániából, Bulgáriából, Csehszlovákiából és Magyarországról összesen tizenkét emigráns vett részt.⁵⁰² A csehszlovák hírszerzés nyugat-német hírforrásokra alapozott információit azonban magyar kollégáik cáfolták. Sem a konferenciáról, sem emigráns szervezet magyarországi létrejöttéről sem ekkor, sem a későbbiekben nem volt tudomásuk.⁵⁰³

Arról viszont igen, hogy az állítólagos konferenciával gyakorlatilag egy időben az emigránsokat a hazatérés lehetőségének és célszerűségének problémája foglalkoztatta. A kérdést a moszkvai emigráció egyik tagja, Milan Kalafatić robbantotta ki. Kalafatić a JKP KV titkáráként 1948-ban a Tájékoztató Iroda mellett foglalt állást, nézetei miatt letartóztatták. A börtönből 1956-ban szabadult, az újbóli letartóztatás elől 1958-ban Vlado Dapčevićtel együtt előbb Albániába szökött, ahonnan a Szovjetunióba került. Elképzelése szerint az emigránsok-

⁵⁰⁰ Uo. 183–184.

⁵⁰¹ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 73–74. és 93.

⁵⁰² Romániából állítólag Branko Petričević és Zdenko Malnić, Bulgáriából Krste Tarnovski és Mladen Vulić. Vojtěchovský: *Z Prahy proti Titovi!*. 591. 84. lj.

⁵⁰³ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 206–208. és 226.

nak aktívan kezükbe kellene venniük sorsuk alakítását. Ahelyett, hogy a hivatalos kommunista pártok kezdeményezéseire várnának, vissza kellene térniük Jugoszláviába és ott folytatniuk a „titói revizionizmus” elleni harcot.⁵⁰⁴ Javaslatait azonban Lulić újfent elvetette. Levélváltásuk a Szovjetunióban élő emigránsok körében is komoly vitát váltott ki, az ottani emigránsok többsége végül Lulić nézetét tette magáévá. A fizikálisan is elszabadulni látszó indulatok hatására Kalafatić módosított korábbi álláspontján. Átdolgozott javaslatában most már az SZKP KB-hez kívánt beadvánnyal fordulni, kérve, hogy „teremtessenek olyan helyzetet Jugoszláviában, amely lehetővé tenné a jugoszláv politikai emigrációnak, hogy forradalmi munkát végezhesen.”⁵⁰⁵ A felvetést Lulić ismét ellenezte. Miközben visszautasította azokat vádakat, hogy az emigránsok közül bárki feladta volna a Tito-ellenes küzdelmet, nyomatékosította, hogy nyilvános politikai szerepvállalásuk csak az adott ország kommunista pártjaival teljes összhangban történhet. Az önálló fellépéseket ekkor még semmilyen körülmények között nem támogatta.⁵⁰⁶

A moszkvai emigránsok kedve azonban a továbbiakban sem lankadt. Radonja Golubović egykori bukaresti jugoszláv nagykövet aláírásával 1961. január 20-án üdvözlötték az 1960. novemberi moszkvai határozatokat. Táviratukban valójában egyfajta memorandumot fogalmaztak meg, amelyben az SZKP-n túl a többi kommunista párthoz is segítségért fordultak a JKSZ elleni aktívabb fellépés előmozdításáért, melyet egyfajta „szent kötelesség”-nek tekintettek. A memorandumhoz – amelyet mintegy negyven szovjetunióbeli jugoszláv kommunista írt alá –, szűk egy hónap alatt 31 magyarországi emigráns csatlakozott, azt Grga Lulić is ellátta aláírásával.⁵⁰⁷

Az aláírásgyűjtéssel egy időben Vlado Dapčević egy, az egész emigrációra érvényes, kötelező akcióprogram kidolgozását is java-

⁵⁰⁴ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 164.

⁵⁰⁵ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 190.

⁵⁰⁶ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 193. Kalafatić eredeti, majd Slobodan Ivanovićyal közös, módosított javaslata az SZKP vezetését is felháborította. A szervezkedést azonnal megtiltották, az abban résztvevőket pedig különböző vidéki városokba száműzték. Uo. 227.

⁵⁰⁷ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 214. és 223–225.

solta. Arra az esetre, hogy ha terveik megvalósítására az SZKP-tól nem kapnának érdemi támogatást, azt is felvetette, költözzenek ki Nyugat-Berlinbe. (Feltételezése szerint innen könnyebben kapcsolatot építhetnének ki a jugoszláviai ellenzékkel.) Fenyegetőzésként Nyugatra szökésüket vagy hazatérésüket is kilátásba helyezte, az akciót már tavasszal végre kívánták hajtani.⁵⁰⁸ A korábbi tervekhez hasonlóan azonban az emigránsok most is légvárakat építettek, hiszen a Jugoszlávia felé közeledésben érdekelt szovjet pártvezetés csírájában elfojtott minden Tito-ellenes szervezkedést. Megakadályozandó, hogy földrajzilag véletlenül is Jugoszlávia közelébe kerülhessen, Dapčević számára azt sem engedélyezték, hogy visszatérjen Albániába. Az NSZK-ba, Olaszországba, Franciaországba vagy Svájcba távozni szándékozó, Hruscsov számára egyre inkább teherre váló emigránsok számára ugyanakkor megadták a kiutazási vízumot.⁵⁰⁹

A kiutazás engedélyezésével a szovjet vezetés szabadulni is próbált a keményvonalas nézeteivel már egyáltalán nem szalonképes, a szovjet–jugoszláv közeledést viszont bármikor megzavarni képes csoporttól. Feltehetően nem csak a magyarországi politikai emigránsokat bántotta az SZKP XXII. kongresszusán elfogadott határozat. Ha eddig nem, ezt követően bizonyosan tudatosulnia kellett teljes mellőzöttségüknek. A magyarországi emigránsok többségének Hruscsovval szembeni véleményét Drago Držić öntötte szavakba: feleslegesnek vélte a személyi kultusz újbóli felemlegetését, egyaránt bírálta a Szovjetunió Egyesült Államokkal és Kínával szemben folytatott politikáját, miközben az ekkor már ulanbátori nagykövetségként mongóliai száműzetését töltő Molotovot és társait „igazi forradalmárok”-nak nevezte. Mérsékeltabb, de elítélő véleményt fogalmazott meg Savo Novaković és Albert Svetina is, számukra különösen a jugoszláv kérdés „lebagatelizálása” fájt, a személyi kultusz tekintetében – mint annak személyes áldozatai – viszont egyetértettek a határozatokkal. Teljes mértékben egyedül Gojko Petrović állt ki XXII. kongresszus döntései mellett.⁵¹⁰

⁵⁰⁸ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 235–236.

⁵⁰⁹ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 240.

⁵¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 256–257.

Az emigránsok 1958–1962 közötti tevékenysége kapcsán több következtetést is levonhatunk. Egyrészt, az emigránsok politikai és egyéni érdekek mentén történő csoportokba szerveződése korántsem volt speciális magyarországi jelenség. Legkevesebb három csoportot a moszkvai jugoszláv emigránsok között is megkülönböztethetünk, a különböző szervezkedések hangadói (Milan Kalafatić, Slobodan Ivanović, Vlado Golubović) ugyanazon csoporthoz tartoztak. Formailag külön állt a Dapčević körüli csoportosulás, de mindkét keményvonalas közösség a megalkuvás nélküli harcot hirdette Tito és követői ellen. Ezzel pedig szemben álltak a Grga Lulićhoz hasonlóan a szocialista országok munkáspártjaival szoros együttműködést hirdető Pero Popivoda csoportjával.⁵¹¹ Mivel 1954-et megelőzően Popivoda az emigráció vezetője is volt, szembenállásukban az emigráció vezetéséért folytatott hatalmi harcot is feltételezhetünk. A levélváltások arra is utalnak látszólag, hogy a különböző országokban élő emigránsok közötti kapcsolatok korántsem szakadtak meg a szervezeti keretek 1953-at követő felszámolásával, sőt, úgy tűnik, azok mintha még meg is élénkültek volna, a korábbi Moszkva és a többi emigráns központ közötti egyoldalú utasításos viszonyt valódi, oda-vissza irányuló kapcsolattartás váltotta fel. Az pedig, hogy szavaira a moszkvai emigrációban is többen hallgattak, Grga Lulić határokon átnyúló tekintélyét is jelezheti. Hasonló szerepre Brankov letartóztatása óta magyarországi jugoszláv emigráns nem tett szert. Kérdés persze, hogy az emigráción belüli, mikroszintű csoportosulások mennyiben képezték le a Párt makrocsoportjait?

Az emigránsok 1962 után

Az SZKP XXII. határozatát követően megtorpanni látszott az emigráció rövid életű aktivizálódása. Az újabb szovjet–jugoszláv közeledés és a Tito és Kádár között egyre barátságosabbá váló viszony magyarországi viszonylatban sem kedvezett a korábbi években kifejtett politikai mozgólódás folytatására; az emigránsok többsége pedig egyre inkább a mindennapok világába vonult vissza. Belső megosztottságuk a tovább-

⁵¹¹ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 196–197.

biakban is fennmaradt, bár az egyes csoportokon belül megfigyelhető volt bizonyos átrendeződés. Az emigránsok közül többen úgy vélték, a Szovjetunió felhagyott az 1957-es és 1960-as moszkvai határozatokkal, és helytelenítették a titói harmadikutas politika létjogosultságának másodszori tudomásul vételét. Ők egyre inkább Mao és európai szövetségese, Enver Hoxha álláspontjára helyezkedtek. Mások ugyan elutasították a jugoszláv vezetés politikáját, és továbbra is bizakodtak Tito rendszerének bukásában, de azt kizárólag a Szovjetunió segítségével kívánták megvalósítani. Egy újabb, pár fős csoport teljes mértékben egyetértett az SZKP politikájával, függetlenül annak irányváltásaitól, míg megint mások a két véglet között ingadoztak. Legtöbben viszont ekkor már semmilyen politikai tevékenységet nem fejtettek ki, így sem az egyik, sem a másik irányzathoz nem csatlakoztak. Az egykori politikai menekültek között legnagyobb tekintélynek az 1953 előtt inkább megosztó személyiségként ismert Milutin Velimir, valamint Gojko Trbović, Boris Verstovšek és Grga Lulić örvendett, véleményükre a politikai palettán elfoglalt hovatarozástól függetlenül általában mindannyian adtak.⁵¹²

Nem így Obrad Dobanovački, aki 1967 szeptemberében kezdett rendszerellenes, kínabarát szervezkedésbe, abba – nagyrészt sikertelenül – emigráns társait is megpróbálta bevonni. Ezzel egy időben Pór György, az ELTE másodéves, történelem–orosz szakos hallgatója is maoista összeesküvés szervezésével próbálkozott, de a dilettáns módon hozzáfogott szervezkedést a hatóságok már kezdeti szakaszában felgöngyölítették. Pór neve abból a szempontból érdekes, hogy már 1966 őszén kereste a kapcsolatot Dobanovačkival. Habár a személyes kapcsolatfelvétel megghiúsult, Pórék joggal vélték, hogy a jugoszláv emigránsok között többen akadhatnak, akik szimpatizálnak álláspontjukkal. Maga Dobanovački egyébként a magyarországi görög emigrációval próbált érdemi kapcsolatot kiépíteni. Petar Sušićtyal közös szervezkedése azonban hamar dugába dőlt, azt a hatóságok már 1968 márciusában felszámolták. Perbe fogásukra végül mégsem került sor. Talán a hatóságok is úgy vélték, hogy a szervezkedés valójában nem lépte túl a tervezgetés fázisát, a társadalomra gyakorolt ká-

⁵¹² ÁBTL 3.1.9. V–154284. 75–77.

ros hatását feltehetően csekélynek értékelhették. Felesleges hírverést bizonyosan nem kívántak biztosítani. Mind Dobanovačkit, mind a nyomozás során társtettesként nyilvántartott Sušićot figyelmeztetésben részesítették, továbbá utóbbi esetében javasolták fegyelmi úton történő leszerelését a belügyminisztérium állományából.⁵¹³

Habár Obrad Dobanovački és Petar Sušić ténykedése valódi eredménnyel nem járt, egy falat mindenképpen sikerült áttörniük. Az emigránsok szervezkedései korábban megmaradtak a hazai és jó esetben a más országokban élő jugoszláv politikai emigráns közösségek keretei között, de Dobanovačkiék esetében egyértelműnek tűnik a nyitási szándék más magyarországi emigráns csoportok vagy éppen a fennálló rendszert balról támadó magyar mozgolódások felé. Nem csoda, hogy Dobanovačkit a jugoszlávok még 1973-ban is az „egyik legszélsőségebb [Magyarországon élő] informbüroistaként” jellemezték.⁵¹⁴ Neve egyébként azon az 1974. október 11-én átadott jugoszláv listán is szerepelt (további 13 emigránssal egyetemben), akiket déli szomszédunk még ekkor is a túlságosan exponált politikai emigránsok között tartott számon.⁵¹⁵

A jugoszláv vezetést ugyanis még ekkor is aggasztotta az országot 1948 után politikai okokból elhagyók tevékenysége, hírszerzésüket az 1960-as és 1970-es években is szemmel tartásukra utasították. Magyarországi aktivizálódásukat és az információgyűjtést megkönnyítette, hogy az 1962-es amnesztiarendelet ismertetése ürügyén a buda-

⁵¹³ A szervezkedésre részletesebben lásd: ÁBTL 3.1.5. O–18468/1. és 3.1.9. V–154284. dossziékat.

⁵¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 300–303.

⁵¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 290. A listán szereplő további emigránsok: Ljubomir Kojić, Grga Lulić, Savo Novaković, Gojko Petrović, Đorđe Pujić, Albert Svetina, Antun Salavardić, Božo Spirta, Gojko Trbović, Danilo Urošević, Milutin Velimir, Boris Verstovšek és az emigránsokra vonatkozó kimutatásokban név szerint máshol sehol elő nem fordul Csíkós István. A listán szereplő emigránsok közül többen ekkor már semmilyen politikai tevékenységet nem folytattak, ám egyesek (mint például Grga Lulić vagy Gojko Trbović) valóban kapcsolatot tartottak fenn más országokban élő politikai emigránsokkal. Külön érdekes, hogy a listán az a Danilo Urošević is szerepelt, aki magyar információk alapján az 1962-ben meghirdetett amnesztiát követően nemcsak felvette a kapcsolatot a jugoszláv nagykövetséggel, hanem rendszeresen adatokat is szolgáltatott emigráns társairól. Uo. 292–298.

pesti jugoszláv nagykövetség minden emigránsnak tájékoztató füzetet küldött és szorgalmazta a személyes találkozók kialakítását. Hírszerző tevékenységüket az is elősegítette, hogy egy újabb gesztusként a magyar állambiztonsági szervek 1963–1968 között ismét egyoldalúan szüneteltették a jugoszláv hírszerzés elleni elhárítást.⁵¹⁶

A szövetségi belügyminisztériumnak (*Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove*, SSUP) formálisan alárendelten működő Államvédelmi Titkárság (*Služba državne bezbednosti*, SDB) magyarországi tevékenysége szinte kizárólag a politikai emigránsokra összpontosult.⁵¹⁷ Céljaik eléréséhez az SSUP változatos módszereket alkalmazott. A hazalátogató emigránsokat általában már néhány nappal megérkezésüket követően felkeresték vagy beidézték a helyi rendőrségre, ahol emigrálásukat követő tevékenységük minden apró részletéről kihallgatták őket. Volt, hogy előzetes letartóztatásba helyezték őket, másokat letöltendő börtönbüntetésre ítélték, majd rövid úton amnesztiában részesültek. Többször előfordult, hogy a hazalátogató emigránsal egyszerűen közölték kiutasításának tényét. Legújabb módszerként már a határról visszafordították a nemkívánatos emigránsokat, még az előtt, hogy jugoszláv területre léptek volna. Az SSUP folyamatosan megfigyelte a politikai menekültek Jugoszláviában élő rokonait, ismerőseit, barátait, a hazautazni nem kívánók esetében pedig maga küldött látogatóként jugoszláviai ügynököket. Folyamatosan és változatos módszerekkel gyűjtötték az emigránsokra vonatkozó adatokat

⁵¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 311. Korábban 1955 és 1958 között szünetelt a jugoszláv emigráció vonalán végzett magyar hírszerző munka. Uo. 148–152.

⁵¹⁷ Az egymástól élesen el nem különíthető hét fő irány a következő volt: (1) beépülés a jugoszláv vezetéssel szemben álló politikai emigránsok közé, körükben információgyűjtés végzése, elsősorban politikai beállítottságukra, Jugoszláviával kapcsolatos nézeteikre, Magyarországon és más országokban élő emigránsokkal való kapcsolataikra vonatkozóan; (2) a politikai emigránsok személyének és tevékenységének ellenőrzése, feldolgozása, elszigetelése és lejáratása; (3) az emigráns központok közötti kapcsolat felderítése, különösen Vlado Dapčević személyét illetően; (4) a jugoszlávellenes propagandaanyagok készítőinek és terjesztőinek felderítése; (5) az emigránsokkal foglalkozó magyar hírszerző tisztek és a magyar hírszerzésnek információt szolgáltató emigránsok felderítése; (6) azon emigránsok nézeteinek befolyásolása, akik még látogatásra sem kívánnak visszautazni Jugoszláviába; és (7) emigránsokon keresztül információ szerzése az MSZMP bel- és külpolitikájáról. ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 316–317.

a budapesti nagykövetség fedésében működő embereik is. Különösen Čedomir Bajić, a konzuli osztály vezetője rendelkezett a politikai emigránsok szinte valamennyi tagjával közvetlen vagy közvetett kapcsolattal, információval.⁵¹⁸

1968-at követően a magyar hírszerző szervek is reaktiválták a jugoszláv hírszerzéssel szemben folytatott elhárító tevékenységüket. Hálózati munkájukat elsősorban a követségi fedésben dolgozó jugoszláv ügynökök, elhárító tisztek tevékenységére összpontosították, a feladattal egy titkos megbízottat és hat alkalmi operatív kapcsolatot bíztak meg.⁵¹⁹ A magyar hírszerzést ugyanis az is aggasztotta, hogy az esetleg önjáróvá váló emigránsok megzavarhatják az ebben az időben már példásnak tekinthető kétoldalú kapcsolatokat. A magyar és a jugoszláv belügyi szervek egyébként már 1972-ben egyezményt kötöttek, amelynek alapján együttműködtek a Jugoszlávia ellen ellenséges nézeteket valló emigránsok tevékenységének felderítésében. Az együttműködés Obrad Dobanovački megfigyelésére is kiterjedt.⁵²⁰

⁵¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 318–322.

⁵¹⁹ Főbb feladataikat nyolc pontban összegezték, a pontok fele valamilyen formában a politikai emigránsokhoz kötődött: (1) a politikai menekültként érkezett jugoszláv emigránsok ellen irányuló jugoszláv hírszerző és elhárító tevékenység feltérképezése, preventív intézkedések meghozatala; (2) „Szervező” fedőnevű célszemélynél (vagyis Obrad Dobanovačkinál) a feldolgozó munka hatékonyságának növelése; (3) a magyar–jugoszláv állam- és pártközi kapcsolatokat esetleg sértő vagy veszélyeztető emigráns tevékenység előzetes felderítése, végrehajtásuk megakadályozása; és (4) a *szélsőséges, szektás és dogmatikus* beállítottságúként jellemzett emigránsok külföldi kapcsolatainak felderítése, beleértve azok irányát, célját és módozatát. ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 323–324.

⁵²⁰ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 322. A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége már az egyezmény megkötése előtt figyelt arra, hogy magasrangú jugoszláv politikusok magyarországi tevékenységét a politikai emigránsok még csak véletlenül se zavarhassák meg. Miko Špiljak jugoszláv miniszterelnök (1967–1969) budapesti látogatása (1969. február 5–9.) alatt hét emigránst, köztük Antun Salavardicót, Božo Glazart, Grga Lulićet és természetesen Obrad Dobanovačkit, fokozottabb ellenőrzés alá vonták. A BM III/III/4-b. alosztály operatív biztosítási terve (1969. február 5.) azt is tartalmazta, hogy a látogatás programjai alatt az emigránsok lehetőség szerint munkahelyeiken tartózkodjanak, „megfelelően le legyenek kötve, biztosítva legyen mozgási lehetőségük korlátozása”. ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 221–222. Minden bizonnyal a jugoszláv és görög emigránsok közötti kapcsolat tette indokolttá, hogy a Fejér megyei Beloiannis községben

Talán egy szélesebb terv részeként, az SSUP 1974-ben tárgyalást kezdeményezett a magyar belügyi szervekkel a politikai emigránsok illegális tevékenységének közösen végrehajtandó megszakítására, a megbeszélések azonban nem vezettek eredményre. A jugoszlávok ezt követően saját lépéseket tettek a veszélyesnek tartott emigránsok eltávolítására, nem csak Magyarországon. 1975-ben a Jugoszláviába hazalátogató Grga Lulićet őrizetbe vették, állam- és népellenes tevékenység vádjával bíróság elé állították és tizenhárom év börtönbüntetésre ítélték. Letartóztatását tágabb összefüggésekbe helyezve is érdemes megvizsgálnunk.

Az 1970-es évek közepén a jugoszláv hírszerzés szinte szabályos hajtóvadászatot folytatott a különösen exponálódott politikai emigránsok ellen, nem függetlenül attól, hogy a Tito belső ellenzékének számító „új kominformisták” (*novi ibeovci*) a montenegrói Barban 1974. április 6–7. között titokban megtartott tanácskozásukon Vlado Dapčevićet választották a párt első titkárának. A jugoszláv elhárítás a konferencia szinte valamennyi résztvevőjét rövid időn belül letartóztatta, leghamarabb, 1974 szeptemberében 32 kominformista szimpátiával vádolt perére került sor Titogradban és a macedóniai Pećben.⁵²¹ Az elkövetkező években több száz további szimpatizánst tartóztattak le, legjelentősebb az ún. peći, újvidéki, belgrádi, banja lukai és mostari csoportjuk volt.⁵²²

A „legnagyobb vadat” 1975. augusztus 8-án Bukarestben Dapčević elrablásával lőtték ki.⁵²³ A román fővárosból ekkor tűnt el Đoko

élő görög emigránsok fokozottabb ellenőrzésére is figyelmet kívántak fordítani. Uo. 222.

⁵²¹ A zárt tárgyalásokon 29 személyt 2 és 14 év közötti börtönbüntetésre, három vádlottat egy-egy év letöltendő börtönbüntetésre ítélték. A 32 perből 27-et Pećben tárgyaltak. After the trial of the „Cominformists”. Munich, 26 September 1974. és Euro. Yugoslav „Cominformists” believed connected to East European emigres. 20.30. Intro Yugoslavia. Open Society Archives (továbbiakban: HU OSA) 205–4–80. Box 26. Politics–political parties, Cominformists, part 2/3.

⁵²² Erre vonatkozóan részletesebben lásd: Srđan Cvetković: *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd, Institut za savremenu istoriju–Službeni glasnik, 2011. 473–483.

⁵²³ Dapčević a szovjet–jugoszláv konfliktus kirobbanásakor a Jugoszláv Néphadsereg ezredese volt, 1948. augusztus 11–12. éjjelén Arso Jovanovićyal és Kadja Petrićevićel együtt sikertelenül próbált Romániába szököni. Jovanovićyal és segítőjével ellentétben neki sikerült elmenekülnie, szeptember 2-án Szabadka közelében a

Stojanović és Aleksandar Opojević is.⁵²⁴ Mindkettejüket Dapčević elrablásával egy időben, szállodájuk liftjében likvidálták. Opojević a helyszínen életét vesztette, Stojanović súlyos sérüléseibe nem sokkal később halt bele. Holttestüket csak 2002-ben a tamaslakai (Tomaševac) temetőben sikerült azonosítani.⁵²⁵

Dapčevićtől az emigráns Nyugat-Európai Jugoszláv Kommunista Párt vezetését Mileta Perović⁵²⁶ vette át, elődjének sorsát azonban ő sem kerülhette el. 1975 nyarán az illegális JKP ügyeit intézendő Pá-

magyar határ felé tartva fogták el. A belgrádi katonai hadbíróság két évvel később, 1950. június 1–4. között tárgyalta ügyét, büntetésül húsz év börtönre ítélte. 1956-ban amnesztiával szabadult, tizenhat társával együtt 1958-ban Albániába emigrált, majd Románia érintésével a Szovjetunióba költözött. A szovjet külpolitika módosulását követően élt Kínában, majd felesége révén megszerezte a belga állampolgárságot és 1975 áprilisában Brüsszelben telepedett le. A bukaresti Dorobanti szállodából jugoszláv ügynökök rabolták el 1975. augusztus 8-án. 1976. június 21-én húsz év börtönre ítélték, szabadulását követően Brüsszelben telepedett le, 1991-ben rehabilitálták. Cvetković: *Između srpa i čekića* 2. 483–489.

⁵²⁴ Előbbi az 1960-as évek elején illegális politikai tevékenység miatt elítélték, de 1962-ben amnesztiában részesült. 1963 októberében Olaszországba emigrált, majd Franciaországban telepedett le, ahol felvették a helyi kommunista pártba. Az 1970-es évek elején költözött Brüsszelbe, Dapčevićtel innentől datálhatjuk személyes ismertségét. Opojević ugyanakkor már a világháború óta személyes jó barátja volt Dapčevićnek. Később ő is a hadseregben szolgált, a zimonyi repülőtér parancsnokává is kinevezték. 1949-ben repülőgéppel Romániába emigrált, az ottani szerb nyelvű rádióállomás vezetésével bízták meg. Uo.

⁵²⁵ Cvetković: *Između srpa i čekića* 2. 485. különösen az oldalon a 435. és 437. l., valamint 489–491.

⁵²⁶ Perović 1923-ban Pećben, földműves szülők gyermekeként született. A világháború alatt testvéreivel együtt a partizánok oldalán harcolt. Az olasz megszálló alakulatok elfogták, előbb halálra ítélték, majd 101 évnyi kényszerszolgálatra változtatták az ítéletet. A felszabadulást követően a JNA tisztje, egy időben a tiranai jugoszláv katonai attasé volt. 1949 márciusában tizennyolc év kényszerszolgálatra ítélték, a *Goli otok*ról 1956 végén szabadult. Moszkva-barát politikai tevékenységével ezt követően sem hagyott fel, 1958-ban Dapčevićtel együtt emigrált, tagja volt azon nyolc fős csoportnak is, amely Dapčevićet Moszkvába is követte. A Szovjetunióban folytatta korábbi tanulmányait, politikai gazdaságtanból a kherszoni egyetemen doktorált, majd 1965-től az Ukrán Tudományos Akadémián dolgozott. Tudományos tevékenysége mellett politikailag is aktív maradt. 1975 októberétől Franciaországban, Bulgáriában, Svédországban, Finnországban és Nagy-Britanniában is megfordult, ukrán zsidó családból származó felesége révén az izraeli állampolgárságot is megszerezte. Uo.

rizsba utazott. Eltűnéséről már ekkor hírek keringtek, a jugoszláv titkosszolgálat emberei azonban majd csak két évvel később, Svájc-ból rabolták el. Elhurcolásának körülményei nem teljesen világosak, egyes beszámolók szerint Zürichből, mások szerint Luganóból történt. A svájci–olasz határon tudatmódosító szerrel elkábítva vitték át, megkötözve egy autóban hagyva talált rá a jugoszláv–olasz határon egy jugoszláv kiskatona. 1978. április 13-án – csakúgy mint Dapčevićet – őt is húsz év börtönbüntetésre ítélték.⁵²⁷

A hetvenes évek közepén tapasztalt kemény jugoszláv fellépés hátterében a bari konferencián túl más okokat is vélelmezhetünk. Az 1968–1972 közötti években Jugoszlávia belpolitikailag meglehetősen turbulens időszakát élte, az albán és a horvát nacionalizmus éleződését a párizsi diáklázadások mintájára Belgrádban diáktüntetések kísérték, a követendő gazdaságpolitika és az államberendezkedés (föderalizmus–konföderalizmus, decentralizáció–recentralizáció) kérdésében a liberális és a konzervatív elképzelések élesen ütköztek egymással.⁵²⁸ Egy többszörösen kielezett helyzetben Tito minden bizonnyal csírájában kívánt elfojtani egy maoista, majd albán politikai szimpátia mentén szerveződő, a fennálló rendszert balról bíráló csoportosulást. Korabeli sajtóértéslésekben további lehetőségként me-

⁵²⁷ Az ítéletet 1986-ban 15 évre mérsékeltek, 1988. december 27-én szabadult. Cvetković: *Između srpa i čekića* 2. 491–493. Valamivel Perović pere előtt tárgyalták Bogdan Jovović ügyét. Ő szintén az illegális JKP-nak volt vezetőségi tagja, elrablása előtt Londonban élt. A hivatalos jugoszláv verzió szerint önként tért vissza az országba, perét 1978 márciusában rendezték meg. 1978 júniusában a nyilvánosság előtt beismerte bűneit. Anti-Tito leader kidnapped. HU OSA 300–10–2. Box 81. Cominform 1976–1978., part 2/2. és Belgrade pardons leading pro-Soviet emigré. RAD background report, 8 June 1978. HU OSA 300–10–2. Box 81. Cominform 1978–1979.

⁵²⁸ A korszak jugoszláv belpolitikai fejleményeire a teljesség igénye nélkül lásd: Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Gondolat, 2010. 116–134., angolul: John Lampe: *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996., Dennison Rusinow: *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1978. Németül legutóbb: Holm Sundhausen: *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2014. 143–203.

rült fel, hogy a hazai szélsőbal parkolópályára szorítását Tito megelőző válaszlépésnek szánta a kommunista és munkáspártok újabb konferenciájának összehívását szorgalmazó moszkvai javaslatra.⁵²⁹

Dapčević és társai elrablásával Tito gyakorlatilag lefejezte a kominformista emigrációt, érdemi fellépéstől a későbbiekben reálisan nem kellett tartania. Ha az emberrablásokat, a kirótt büntetések szigorúságát nézzük, Lulić még viszonylag könnyen megúsza: 1977 augusztusában elnöki kegyelemben részesült, és visszatérhetett Magyarországra.⁵³⁰ Újabb források előkerülése esetleg arra is magyarázatul szolgálhat, hogy szabadon engedése mennyire szólt Lulić személyének, vagy mennyire volt esetleg gesztus a szovjet táboron belül szintén reformernek tekintett Kádár Jánosnak és a magyar–jugoszláv jószomszédi kapcsolatoknak.

Dapčević és Perović letartóztatása meglehetősen nagy zavart okozott a még mindig aktív emigránsok körében, a helyzetet a Prágában élők próbálták leginkább kihasználni. Átértékelték addigi tevékenységüket a magyarországi emigránsok is. Túl azon, hogy szüneteltették a különféle brosrák, propagandaanyagok terjesztését, még inkább óvatosabbá váltak. Mindez a magyar és a jugoszláv állambiztonsági szervek módszereinek finomhangolását is megkövetelte. Az 1970-es évek második felében a BM III/II. Csoportfőnöksége elsősorban Grga Lulić és Božo Spirta tevékenységére és külföldi emigráns kapcsolataira fókuszált.⁵³¹

A jugoszláv elhárítás joggal vélekedett úgy, hogy Dapčević kiiktatásával kellő mértékben meggyengítette a politikai emigránsokat, sikerült kihúznia tevékenységük méregfogát. Erre utal, hogy ezt követően érezhetően lanyhult a körükben kifejtett aktivitásuk. Magyarországi vonatkozásban az SSUP be is szüntette nagykövetségi fedésben végzett hírszerző tevékenységét, az 1980-as évek elején mindössze az ún. „bajmoki csoport” még élő tagjaira – Svetozar Milanovićra, Boško Kolundžijára, Pavle Krkelićre és Božidar Aleksićre – fókuszáltak.⁵³²

⁵²⁹ The meaning of the anti-Cominformist campaign in Yugoslavia. RFE Research, 28 November 1975. HU OSA 300–10–2. Box 81. Cominform 1975, part 3/3.

⁵³⁰ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 327–328.

⁵³¹ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 328–330.

⁵³² ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 337/b.

Habár az emigránsok egy része „elvi szinten” még ekkor is szembehelyezkedett a titói rendszerrel, a realitásokkal való szembenézést és az illúziókkal való végleges leszámolást Tito halálát követően nem halogathatták tovább. Habár kezdetben reménykedéssel töltötte el őket Tito betegsége, majd 1980. május 4-én bekövetkezett halála, kijózanítóan hathatott, hogy Jugoszláviában ekkor sem következett be a várva várt fordulat. Az emigránsok sem ott, sem más országokban működő ellenzéki csoportoktól nem részesültek támogatásban, de az emigráción belüli nézetkülönbségek is végleg áthidalhatatlanná merevedtek. Felforgató jellegű tevékenységük alábbhagyásába, majd gyakorlatilag beszüntetésébe egyéb objektív tényezők is belejátszottak. Az idő az emigránsok felett is eljárt, és a történelem keresztüllépett rajtuk. Lassan 30-35 éve otthonuktól távol éltek, megöregedtek, egészségi állapotuk is megromlott. A magyarországi közösségükről 1982 áprilisában készített összegző jelentés mindössze 10-15 főre becsülte azok számát, akik valamilyen szintű kapcsolatban maradtak egymással. Mindez korántsem jelentette azt, hogy a hatóságok felhagytak volna teljes megfigyelésükkel, mindössze annak intenzitásának mérséklését feltételezhetjük. Az emigránsok vonalán három alkalmi operatív kapcsolatot foglalkoztattak, ami a még egybetartó közösség összlétszámához mérten jelentős számnak tekinthetünk, levelezésük postai ellenőrzésére pedig ún. „K” ellenőrzést folytattak.⁵³³ Politikai jelentőségüket ekkora már régen elvesztették, életük további alakulása, annak minden nehézségével, örömeivel együtt a nagybetűs történelemből végleg a hétköznapi világába került, azt a privát szféra ködfátyla jóindulatúan elrejtette a további fürkésző és a kutatói tekintetek elől. Egy nagy, politikai játék eszközei voltak, amelyben hosszú távon mindkét fél veszített. Nemcsak az a rendszer dőlt össze, amelyben vakon hittek, de már Moszkva és Belgrád sem annak az országnak a fővárosa, mint emigrációjuk idején volt.

⁵³³ ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. 337–339.

ÉLETRAJZOK

LAZAR BRANKOV, az emigránsok potenciális vezetője

Lazar Brankov szerb nemzetiségű jugoszláv kommunista diplomata 1912. július 17-én a magyarok és szerbek által vegyesen lakott Óbecsén (Stari Bečej, Szerbia) született. A tehetsős, több házval is rendelkező, a vagyonát értékpapírokba fektető Brankov család az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően elszegényedett. Szülei ennek ellenére taníttatták és a helyben elvégzett elemi iskola után Újvidékre (Novi Sad) küldték gimnáziumba. A sikeres érettségi vizsga letétele után 1931-ben beiratkozott a belgrádi egyetemre, ahol ugyan négy félévig jogi stúdiumokat folytatott, de tanulmányait nem fejezte be. Több más kortársához hasonlóan egyetemistaként Brankov is nyíltan szimpatizált a kommunista eszmével, bár elképzelhető, hogy már korábban, gimnazistaként találkozott a baloldali tanokkal. Hallgatóként lett a jugoszláv kommunista ifjúsági szervezet, a SKOJ (egyetemi szervezetének?) elnöke és lapjának szerkesztője. Nézeteivel nem volt egyedül. Habár a mozgalom főleg az egyetem jogi és a műszaki karán rendelkezett erős támogatottsággal, de még a teológiai fakultáson is sokan szimpatizáltak a kommunista eszmével. Tanulmányait anyagi okokból nem folytathatta, és két év után kénytelen volt visszatérni Óbecsére, ahol mint tisztviselő helyezkedett el. A kommunista eszmével továbbra is szimpatizált és vezette a SKOJ helyi szervezetét.

Brankovot 1941-ben, közvetlenül Jugoszlávia megtámadása előtt tartalékos tisztként mozgósították. Visszavonuló és gyengén felszerelt ezredét a megszálló német alakulatok gyorsan szétverték, a katonákat fogságba ejtették. Néhány társával együtt Brankovnak rövid időn belül mégis sikerült kiszabadulnia és Óbecsére menekülnie. Bár

kommunista múltja miatt a magyar hatóságok ismét internálták, pár hét múlva feltételesen szabadon engedték. Ezt követően bekapcsolódott a partizánharcokba, és a Bácskában szervezett illegális akciókat. 1941 októberében Budapestre menekült és a pesti egyetemen tanuló szerb diákok kollégiumaként 1838-ban alapított Tökölyanum Veres Pálné utcai épületében húzta meg magát. 1942 elején a Jugoszláv Kommunista Párt vajdasági bizottságának tagjai szintén a magyar fővárosba menekültek, az itt megalakított új vezetőségnek Brankov is tagja lett. A világháború éveiben többször leutazott a Vajdaságba, ahol rölapokat, illegális újságot, folyóiratot terjesztett. 1943-ban a bácska-baranyai partizánalakulatok politikai biztosává nevezték ki. A visszafoglalás Újvidéken érte, ahova az egyik harc alkalmával szerzett sebesülései miatt szállították. Így bizonyos szempontból a véletlennek is köszönhető, hogy Ivan Rukavina tábornok vezetésével 1944 októberében megalakult Vajdasági Katonai Közigazgatás katonai igazgatási osztályának vezetését bízták rá, ahol a közigazgatási ügyekért és a közrendészetért (beleértve a rendőrséget is) volt felelős. Tisztségét 1945 februárjáig, a katonai közigazgatás megszűnéséig töltötte be. Aktív szerepet játszott a kommunista hatalomátvételt kísérő vajdasági megtorlásokban. Pavle Gerenčević és Boris Klarić mellett tagja volt annak a rögtönítélő bíróságnak, amely 1944. november 17-én mintegy százötven, zömmel magyarok elleni halálos ítéletet hozott Újvidéken. Tagja volt annak a Bácska és Baranyai Katonai Bíróságnak is, amely december 29-én 12 személy felett mondta ki a halálos ítéletet.

A vajdasági katonai közigazgatás megszűnése után Brankov a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett működő jugoszláv jóvátételi albizottság tagjaként 1945. március 10-én tért vissza Magyarországra. Kiválasztásában fontos szerepet játszott kommunista múltja, második világháborús partizán tevékenysége, de az is, hogy a világháborúban századosi rangban Bácska és Baranya katonai főbiztosaként szolgált. A JKP Központi Bizottsága ugyanis egy, a vajdasági viszonyokat jól ismerő emberre kért javaslatot a vajdasági pártbizottságtól. Így esett a választás az éppen Újvidéken tartózkodó, magyarul is értő Brankovra.

A misszió tagjaként Brankov már ekkor kapcsolatba került a demokratikus magyar vezetéssel, fogadta Dálnoki Miklós Béla minisz-

terelnök, Vörös János honvédelmi miniszter, találkozott Erdei Ferenc belügyminiszterrel. Későbbi ismeretségi körébe Rajk László, Nagy Imre, Nagy Ferenc és Péter Gábor is hozzátartozott. A misszió befolyásos tagjaként – és egyben tolmácsaként – számos magasrangú politikai megbeszélésen vett részt, és szinte minden társasági rendezvényen megfordult.

Az évek során a legváltozatosabb – fontos vagy mindössze szimbolikus jelentőségű, a jugoszlávok erőfitogtatását szolgáló – ügyekben is eljárta. A jugoszláv misszió Debrecenből Budapestre költözése során 1945. április–májusban szinte napi rendszerességgel, a legváltozatosabb és egyre bővülő követelésekkel kereste fel a magyar külügyminisztériumot – lett légyen szó a követségi épület berendezéséről, a felújítást végző mesteremberek munkabéréről, a jugoszláv diplomaták számláinak kiegyenlítéséről és pénzkészletük pótlásáról vagy éppen a szobaleány eltávolításáról és azonnali pótlásáról.

A misszió tagjaként Brankov ennél sokkal fontosabb feladatokat is ellátott. Gazdasági kérdésekkel, a jóvátétellel, az elhurcolt jugoszláv javak felkutatásával és a háborús bűnösök kiadatásával foglalkozott, valamint intézte a sajtó- és a kulturális ügyeket. 1946-os megalakulásától 1947 elejéig a jugoszláv katonai misszió titkára volt, 1947. október 6-án követségi tanácsossá léptették elő. 1946. január 4-én jelen volt azon a megbeszélésen, ahol Rex József miniszteri segédtitkár közölte, hogy Jugoszláviának ki fogják adni többek között Bárdossy László egykori magyar miniszterelnököt (1941–1942), Grassy József vezérkari ezredest, Zöldi Márton csendőr századost és Nagy Miklóst, Újvidék volt polgármesterét. Bárdossy ügyében egyébként már 1945 őszén megrendezték a pert, azon a jugoszláv delegáció tagjaként Brankov személyesen részt is vett.

Jól ismert, hogy Brankov más személyek kiadatásával is foglalkozott. Személyesen járt el például a déli hadsereg katonai közigazgatási csoportját vezető Novákovits Béla altábornagy háborús bűnösként történő kiadatási eljárása során. Talán az eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktussal is összefügghetett, hogy 1948 tavaszán–nyarán gyors egymásutánjában Brankov több állítólagos háborús bűnös (Szavics Sándor, Jelk Henrik, Deák Ferenc és Brokes Mihály) kiadatási ügyében is sürgetően járt el. A számos kiadatási ügy közül minden

bizonynal Galambos Ferenc esete a legismertebb. A feleségével együtt a koncentrációs tábor is megjárta, a világháborút követően Budapesten letelepedett óbcesei származású, újvidéki ügyvédet 1945. július 30-án az igazságügy-minisztérium épületében, Brankov kívánságára, a vonatkozó jogszabályok figyelmen kívül hagyásával tartóztatták le. A szabálytalan eljárás miatt az igazságügy-minisztérium 1946 szeptemberétől Brankov kihallgatását is tervezte, de a külügyminisztérium a nemzetközi jogra (területenkívüliség elve) és az esetleges politikai bonyodalmakra hivatkozva a többszöri megkeresés ellenére sem kívánt az ügyben érdemben foglalkozni.

A kiadatások mellett 1945 őszén Brankov megbeszélést folytatott a szovjet hadifogságból hazatérő, magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok repatriálásáról is. 1945. szeptember 11-én hivatalosan közölte a külügyminisztérium politikai osztályával, hogy az igazolókat követően Jugoszlávia kész visszafogadásukra. Az igazolás lefolytatásához kérte, hogy a magyar szervek Kecskeméten vagy Cegléden alakítsanak ki gyűjtőtábor a visszaérkező hadifoglyok számára.

Brankov emellett Jugoszlávia jóvátételi igényeivel és a Délvidékről elszállított, álláspontjuk szerint jugoszláv javak felkutatásával is foglalkozott. 1945. április 21-én a jugoszláv kormány megbízásából tárgyalásokat kezdeményezett a jugoszláv területről elszállított vagyontárgyak kérdéséről és az okozott károk megtérítéséről. Sürgős jóvátételként kőszén, kokszt, selyemgumó (vagy selyemhernyó) szállítását óhajtott, és követelte, dolgozzanak ki pontos tervezetet a fegyverszüneti egyezmény értelmében hat év alatt leszállítandó árukról. Egy nappal a türelmi idő letelte előtt, május 11-én a jugoszláv diplomata újfent nyomatékossította a jugoszláv igényeket. Cserébe viszont felvette, Jugoszlávia hajlandó lenne rezes vásárolni és részben a dolgozók munkabérét is fizetni.

Amellett, hogy Brankov általánosságban is foglalkozott a gazdasági kérdésekkel, az elszállított jugoszláv javak ügyében egyes konkrét esetekben is eljárta: 1945 májusában az újvidéki selyemgyár állítólag Budapesten, a Markó utcában található gépeit, 1947-ben a Zentai Ármentesítő Társulat folyószabályozási terveit, 1944-re vonatkozó pénztári okmányait és acél páncélszekrényét követelte vissza. Mind a földművelésügyi, mind a külügyminisztériumot nehéz helyzetbe

hozta egy, 1942-ben a Bács-Bodrog megyei Turja községnek juttatott traktor visszakövetelésével. A földművelésügyi minisztérium által vásárolt, az adott pillanatban a pestszentlőrinci Takács Gyuláné tulajdonában lévő, de a Tolna megyei Döbröközben található traktor megoldatlan ügy hónapokon át húzódott.

Amennyire kérlelhetetlenül követelte Brankov a jóvátétel teljesítését és az elhurcolt javak visszaszolgáltatását, annyira hajthatatlan volt a Délvidékről visszavont magyar állami alkalmazottak ingóságainak kérdésében. 1945. augusztus 30-án Gondi Ferencnek, a külügyminisztérium politikai osztályán többszöri ráhatásra sem sikerült kicsikarnia a jugoszláv álláspont módosulását és az ingóságok visszaszolgáltatását. A jugoszlávok korábban egyébként Gondi ellen háborús bűncselekmény miatt vádat emeltek, amit Brankov közbenjárására ejtettek. 1949 októberében viszont éppen Brankovval való kapcsolata miatt, mint jugoszláv kémet tartóztatta le az ÁVH.

A gazdasági kérdéseken túl Brankov a magyarországi délszlávok vélt vagy valós sérelmeivel is többször foglalkozott, különösen a Baja környéki délszlávok életkörülményeivel és oktatási lehetőségeivel. Tagja volt annak a magyar–jugoszláv vegyes bizottságnak is, amely 1946. március 28–30. között Baján, a bajai háromszögben és Mohácson élő délszlávok nemzetiségi összeírását, a nemzetiségi iskolák körülményeit és a helyi jegyzők vélt túlkapásait vizsgálta. Brankov volt az is, aki 1945 őszén jelezte, hogy a magyarországi délszláv kisebbség oktatási helyzetének javítását a jugoszláv vezetés a kétoldalú kapcsolatok javulásának egyik feltételéül is szabja.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok terén személyesen vagy jó nyelvismeretét kihasználva több esetben tolmácsként is eljárta. A köztudatban leginkább az rögzült, hogy állítólag tolmácsként részt vett Rajk László magyar és Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszter 1947. decemberi keletibai találkozáján. 1945. szeptember 17-én szintén ő tolmácsolt Obrad Cicmil ezredes (a jugoszláv misszió vezetője) és Gyöngyösi János külügyminiszter megbeszélésén, ahol Cicmil közölte, amennyiben Magyarország támogatja Jugoszláviát a trieszti kérdésben, a maguk részéről készek Magyarországot a béketárgyalásoknál és a béke előkészítésében, továbbá minden olyan kérdésben támogatni, amely nem ellenkezik Jugoszlávia érdekeivel.

Brankov a kétoldalú diplomáciai kapcsolatok követi, majd nagyköveti szintre emelésében is szerepet játszott. 1946. december 12-én ő közölte Gyöngyösi Jánossal, hogy elfogadják Szántó Zoltánnak belgrádi magyar követté való kinevezését. 1947 márciusában jugoszláv részről ő hozta szóba Karlo Mrazović felterjesztését Jugoszlávia budapesti követévé és Sloven Smodlaka követségi tanácsossal együtt ott is volt, amikor az új budapesti jugoszláv követ átadta megbízólevelét a magyar külügyminiszternek. Brankov volt az is, aki a jugoszláv katonai misszió részéről 1946. decemberében jelezte: Belgrád hajlandó öt éves árucseré-egyezményt kötni Magyarországgal, 1947. május 28-án pedig tudatta, hogy kedvezően fogadták egy kulturális egyezmény megkötésére vonatkozó magyar javaslatokat. Jelen volt akkor is, amikor a jugoszláv követségen 1948. április 17-én aláírták a magyar–jugoszláv jóvátételi megállapodást. Érdemei elismerésül Tito 1947. decemberi látogatásakor Tildy Zoltántól átvehette a *Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal* kitüntetést.

Töretlenül felfelé ívelő pályájában a szovjet–jugoszláv kapcsolatok megromlása és az ennek következtében elmérgesedő magyar–jugoszláv viszony sem okoztak azonnali változást. Igaz, az események előrehaladtával, a jugoszláv diplomatákat és követségi alkalmazottakat ért incidensek sokasodásával párhuzamosan megritkultak a magyar állami- és pártvezetőkkel, diplomatákkal, minisztériumi tisztviselőkkel folytatott érdemi megbeszélései, hangvételük minimum formálissá, de nem ritkán rideggé vált. Néha azonban szimpátiamegnyilvánulások is voltak, mint például a Budapestre akkreditált külföldi diplomáciai képviselők vezetői részére 1948. szeptember 3-án megrendezett fogadáson. Miközben Rákosi Mátyás minden üdvözlő szó nélkül csak kéznyújtással fogadta a rendezvényen megjelent jugoszláv diplomatákat, Szakasits Árpád köztársasági elnök (1948–1949) meleg kézfogással, régi barátként köszöntötte Brankovot, hogyléte felől az est folyamán többször is érdeklődött.

A követség munkatársaként az elsők között értesült az akkor még a nyilvánosság tudta nélkül, a színfalak mögött meghúzódó ellentétekről, és 1948 őszéig hűen követte a jugoszláv álláspontot. A Magyar–Jugoszláv Társaság második közgyűlésén (1948. március 20.) a jugoszláv kormányt Karlo Mrazović nagykövettel képviselte, többek-

kel egyetemben az elnöki tanács tagjai közé is beválasztották. Antun Rob főtitkárrá választását ugyan nem tudta keresztülvinni, de aktív szerepet játszott az 1948. június végén parlamenti mandátumától megfosztott délszláv kisebbségi képviselő Jugoszláviába szöktetésében. A Magyarországi Délszlávok Országos Szövetségének a Tájékoztató Iroda 1948. június 28-án kelt határozatával szembeni tiltakozását szinte bizonyosan Brankov fogalmazta meg. Napi szinten járt el Miloš Mojić, a *Naše novine* magyarországi délszláv lap munkatársa halálát (1948. július 10.) követően a politikailag motivált gyilkossággal vádolt Živko Boarov ügyében is. Még a Boarov kiadatását sürgető magyar jegyzék átadásának napján (1948. július 12.) elutazott Belgrádba, ahol Aleksandar Ranković jugoszláv belügyminiszterrel tárgyalt és kezekedett Boarovért.

A szovjet–jugoszláv konfliktusról vallott nézeteiben is valamikor ekkor következett be törés. Az átállás lehetőségét 1948 július végétől bizonyosan mérlegelte, dilemmáiba Rákosi Mátyást és feltehetően a szovjet vezetést is bevonta. Végül a budapesti jugoszláv követség több munkatársával együtt 1948. október 25-én emigrált.

Lépését Rákosi a Tito-ellenes propaganda fokozása során a legteljesebb mértékben kiaknázta. Emigrálásáról Brankov számos rádió- és sajtóinterjút adott, és népszerűsítette a jugoszlávellenes szovjet vádak a délszláv kisebbségi szervezetek rendezvényein. Résztvétele „kirakatbábú” jelentett a hivatalos párt- és állami rendezvényeken – mint például a Jugoszlávia nemzeti ünnepének alkalmából 1948. november 28-án, a Madách Színházban tartott ünnepségen. A propagandacélok kiválóan megfelelő, jól ismert szövegek ismételtetésén túl Brankov azonnal és érdemben hozzájárult az emigráció megszervezésével kapcsolatos feladatok végrehajtásának. Többször tárgyalt az emigránsok moszkvai és bukaresti vezetőivel, alapos és részletes javaslatokat dolgozott ki politikai tevékenységükre és a mindennapi élet kereteinek kijelölésére. Javaslatait – bizonyos esetekben apró módosításokkal együtt – az MDP vezetése is elfogadta.

Brankov karrierjében 1949. június 21-én, moszkvai letartóztatásával következett be visszafordíthatatlan törés. A személyére vonatkozó terhelő adatok begyűjtése legkésőbb 1949 tavaszán megkezdődött, sőt őrizetbe vételét is tervezték. 1949 májusában csalták a szovjet fő-

városba, ahonnan már nem szabad emberként tért vissza Magyarországra. Első kihallgatásaira is itt került sor. Átadását Rákosi többször sürgetően kérte Sztálintól, Brankovot végül kiadták a magyar hatóságoknak. Vallomástételei Budapesten folytatódtak, kihallgatását Péter Gábor és Szarvas Pál mellett leginkább Szűcs Ernő vezette. A kihallgatások során több mint harminc állítólagos UDB ügynökről tett említést, hamis vallomásait a Rajk-perben és több későbbi koncepció perben is bizonyítékként használták fel. Lelkiismerete mégsem hagyta nyugodni. Az államellenes összeesküvés vádját kitartóan tagadta, sőt, 1949. július 31-én szökéssel próbálkozott az ÁVH egyik budai, kihallgatásokra használt villájából. A sikertelen kísérletet követően Péter Gábor megverette, majd személyesen hallgatta ki. Brankov végleg megtört, az 1949. szeptember 16-án kezdődő perben a gyilkosságra történő felbujtást kivéve beismerte az ellene felhozott vádakat.

A Rajk-per harmadrendű vádlottjaként a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntette, kémkedés büntette, valamint felbujtói bűnrészességben elkövetett gyilkosság büntette miatt életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az elkövetkező éveket különböző börtönökben, magánzárkában töltötte, elítéltekkel, külső személyekkel nem érintkezhetett, a politikai fejleményekről nem kapott tájékoztatást. A börtönben egyébként állandóan olvasott, főként történelmi és földrajzi tárgyú könyveket, továbbá németül, angolul és franciául tanult. A börtönének egészségét is megviselték. Unokaöccse, Branislav Živkov többször megpróbálta meglátogatni, de személyesen nem találkozhattak. Először a Conti utcában, majd Vácott, végül a Budapest Fő utcai börtönben raboskodott. Innen szabadult 1956. április 3-án – a Rajk-per vádlottjai közül egyedülként – elnöki kegyelemmel.

A börtönének alatt a Rajk-per mellékpereiben és az egyéb koncepció perekben emigráns társaira és a jugoszlávok részére folytatott kémkedési vádak alátámasztására többször is kihallgatták. Személye a Rajk-per kísérő nyilvánosságot követően kellően a közbeszédben forgott ahhoz, hogy bármely esetben bizonyíthassa a jugoszlávok részére folytatott kémkedés vádját. A Rajk-per előkészületei során Rákosiék arról is készségesen meggyőződhetek, hogy Brankov nem is lesz rest a hihető történettel előállni. Sőt, azzal, hogy a jugoszlávok részére történő kémkedésben őt magát is bűnösnek találták, mintegy előre

bizonyítottá is váltak a később megfogalmazott vádak. Így történhetett, hogy Brankovot az 1950-ben megrendezett tábornok-perekben és a szociáldemokraták elleni perekben is egyaránt felhasználták.

Az 1953 tavaszától fokozatosan módosuló politikai légkörben Brankovot újfent többször kihallgatták. Először Péter Gábor perében kívántak rá kulcsszerepet osztani, akivel „Dózsa” fedőnévvel állítólag szabályos kémkapcsolatban állt, Brankov azonban érdemi vallomást nem tett. A Rajk László rehabilitálását megelőző felülvizsgálatkor újból elővették és 1954. június 24. és 1955. február 8. között legkevesebb 22 alkalommal a részletekbe menően is kihallgatták.

A szabadulást követően pár hétig Budapesten élt. Az illetékes hatóságok talán nem nézték jó szemmel, hogy túl sokat tudott és exponáltságával, emigrálását követő nyilatkozataival Tito érzékenységet is sérthette. Így hamarosan közölték vele, Győrben kell letelepednie. Anyagi kártalanításként itt egy berendezett lakást kapott és csoportvezetőként a Győr-Sopron Megyei Könyvtárban helyezték el. Rajk László újratemetésén sem vehetett részt. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt állítólag a helyi írószövetségben ellenkormány alapítását sürgette. Az 1956-os forradalom és szabadságharc bukása után unokaöccsével együtt Ausztriába emigrált. Ügyében érdemi döntés később sem történt, bár az 1949–1953 közötti koncepció perек újbóli felülvizsgálatakor a kérdéssel mind a belügyminisztérium, mind a legfőbb ügyészség foglalkozott. 1963-ban végül olyan döntés született, hogy ügyében sem perújítási nyomozást, sem tárgyalást nem tartanak. Brankov ekkor már tartósan Franciaországban telepedett le, 1970-ben kérte, hogy vegyék fel a Francia Kommunista Pártba. 1987-ben Aczél György meghívására látogatott először vissza Magyarországra. Kérésére ekkor a Legfelsőbb Ügyészség igazolta, hogy a magyar törvények értelmében nem minősül büntetett előéletűnek. 1998-ban, a Rajk-per 50. évfordulóján Göncz Árpád köztársasági elnök magas kitüntetésben részesítette. 2011. december 3-án Párizsban hunyt el.

Források és irodalom: ÁBTL 2.1. I/1-a., I/1-b., I/1-d., I/81., I/109., I/109-a, I/110., I/110-a, IX/20. és A–923. dossziék; MNL OL XIX-J-1-k Jugoszlávia 1945–1964. 4., 6., 15., 33., 34., 39., 49. és 50. doboz; XIX-J-1-j Jugoszlávia 1945–1964. 18. doboz.; MTI napi jelentések 1948–1949. és DAMSP, PA, 1948, Mađarska,

fascikla 97. és fascikla 101.; A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben, 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 2009/7–8. 89–109.; Bokor Péter: A harmadrendű vádlott. Párizsi beszélgetés Lazar Brankov egykori jugoszláv diplomatával. *Válóság*, 1989/9. 48–70., Mészáros Sándor: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. *Regio – kisebbség, politika, társadalom*. 1994/1. 77–95., Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 2014/4. 959–981., Uő: Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon, 1948–1949. In: Hornyák Árpád–Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 373–405., különösen a 385–399. oldalak; Uő.: Lazar Brankov emigrálása és magyarországi emigrációs szervező tevékenysége (1948–1949). *Bácsország*, 2013/3. 2–11. és Uő: „Tito legszívósabb ügynöke.” Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 291–313.

Az emigráció vezetői

ĐORĐE BURGIIJAŠEV

Đorđe Burgijašev 1920-ban Zomborban született, vasúti munkás édesapját követve a vasútnál helyezkedett el. A világháború alatt a partizánok oldalán harcolt, a JKP-nak 1944-től volt tagja. A felszabadulást követően az OZNÁ-nál, majd az UDB-nél szolgált, emigrálását megelőzően főhadnagyi rangban a zombori járasi kémelhárító osztályt vezette. A Tájékoztató Iroda határozatával a nyilvánosság előtt is egyetértett, Belgrádba rendelvekor a valószínűsíthető letartóztatása helyett inkább a menekülést választotta, a jugoszláv–magyar határt 1948. szeptember 5-én, feleségét és három gyermekét hátrahagyva lépte át. A politikai emigránsok közé azonban csak négy hónap múlva, 1949 januárjában vették fel.

Az emigrációban fejlődőképes, fegyelmezett, jó politikai érzéssel rendelkező fiatalemberként ismerték meg, aki nem mellékesen komoly segítséget nyújtott az ÁVH-nak az UDB működésének alaposabb megismerésében. Ezen érdemei elismerésül 1950. májusában az emigráció vezető testületének tagjává választották, mint ilyen a Tájékoztató Iroda bukaresti tanácskozásán is részt vett (1950. július 25-én, Dušan Gruićtyal és Franc Majcennel egyetemben). A közösség

mindennapjaira jellemzővé vált, részben személyes sérelmekben gyökerező nehézségeken azonban nem tudott úrrá lenni, ehhez nem rendelkezett kellő vezetői tapasztalattal, és a magyar pártszervektől sem kapta meg a szükséges támogatást. Később a rádió délszláv szekciójánál helyezkedett el. Habár a moszkvai Koordinációs Központ Dušan Gruić mellett javasolta kétéves moszkvai pártiskolára küldését és az elképzelést Pero Popivoda is támogatta, Bebrits Anna 1951 májusában Burgijašev UDB-s múltja miatt ezzel ellentétesen foglalt állást. 1952-ben megkapta a magyar állampolgárságot. Dušan Vidović eltűnését követően őt is letartóztatták. Vajda Tibor őrnagy, a Vizsgálati Főosztály helyettes vezetője 1952 júliusában olyan súlyosan megverte, hogy augusztus 5-én belehalt sérüléseibe. Hamvait az Új Köztemetőbe temették el.

Források: ÁBTL 2.1. IV/30-a., IX/36. és 3.2.5. O–8–014/2. dossziék, MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e., 67. cs. 126. ő. e., 68. cs. 65. ő. e. és 98. cs. 145. ő. e.; Solt (szerk. biz. el.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. III. kötet.

BORIS VERSTOVŠEK

1922. november 22-én Ljubljánában született, polgári család gyermekeként. Édesapja könyvelőként dolgozott. Jogi egyetemi és kétéves diplomataképző iskolai végzettségével a legképzettebb emigránsok egyike volt. 1941-től kezdve részt vett a partizánharcokban. 1942 júliusában olasz hadifogságba került, egy észak-olaszországi munkatáborból 1943 áprilisában szabadult. Újból bekapcsolódott a partizán küzdelmekbe, 1944 márciusától a tengerparti osztagok vezetője lett. A JKP tagja, párttitkár és zászlóaljparancsnok. A világháborút követően a jugoszláv külügyminisztérium referense, 1948 januárjától hat hónapig Jugoszlávia New York-i ENSZ képviselőnek titkára (Đorđe Milišićtyel). Emigrálására is New Yorkban került sor 1948 augusztusában. A washingtoni jugoszláv nagykövetség több munkatársával együtt Prágában telepedett le, ahol Magyarországra kerüléséig a szlovén nyelvű rádióadások szerkesztője és a *Nova Borba* lap szerkesztőbizottsági tagja volt. Magyarországra 1951-ben, a *Za ljudsko zmagu* beindításával összefüggésben feleségével együtt érke-

zett. Az 1951–1952-es átszervezéseknek köszönhetően 1952 januárjában egy héttagú vezető testület élén irányította a Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok közösségét. Ezzel párhuzamosan továbbra is ellátta a *Za ljudsko zmago* főszerkesztői munkáját és a Lenin Intézetben folytatott tanulmányokat. Bálint László különítménye 1952-ben őt is megpróbálta elrabolni. Részt vett a kelet-európai emigránsok 1953. április 22–24. között Bukarestben megtartott értekezletén (Radovan Vrbica és Bogdan Pejović emigránsokkal együtt). Az 1956-os forradalomban a karhatalmistáknál szolgált, ezért Jugoszlávia 1957-ben kiadatására is javaslatot tett (több más karhatalmista emigránssal együtt, két 56-os disszidensért cserébe). Leszerelését követően a budapesti Zrínyi Ilona Gimnáziumban tanított, majd nyelvtanárként a Műszaki Egyetemen dolgozott. Az emigrációtól fokozatosan eltávolodott, politikai nézeteit egyre kevésbé hangoztatta. Német nyelvi jegyzetért a BME 1984-ben egyetemi nívódíjban részesítette. Nyugdíjba vonulása alkalmából (1985) a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a *Munka Érdemrend* arany fokozatát adományozta számára.

Források és irodalom: ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. dosszié; MNL OL M–KS 276. f. 65. cs. 105. ő. e., 98. cs. 139. ő. e. és 140. ő. e., Budapesti Műszaki Egyetem Egyetemi Értesítő, 1984/12. és 1985/1. sz.; Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1955–1959. Kronológia*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012.

GRGA LULIĆ

Szabadkán született 1913-ban. Az illegális kommunista mozgalommal 1940-ben került kapcsolatba, 1941-től a JKP tagja. Bekapcsolódott a vajdasági partizán küzdelmekbe, de a magyar rendőrség hamarosan letartóztatta. Hűtlenség büntetésében tízhavi börtönre ítélték, ebből 4 hónapot és 22 napot töltött le. Szabadulását követően, 1942 végén Budapestre jött, ahol az illegalitásban tevékenykedő magyar kommunistákkal is kapcsolatba került. Jugoszlávia felszabadulását követően a szabadkai pártbizottság titkára és a városi felszabadítási bizottság vezetője. 1945-től a szövetségi parlamentben képviselő, a JKP KB póttagja. 1946–1948 között különböző gazda-

sági területeken dolgozott vezető beosztásban. Mivel ellenezte a JKP V. kongresszusának határozatát, kizárták a JKP-ból. 1949. január 9-én Újvidéken őrizetbe vették és egészen 1950. április 25-ig előzetes vizsgálati fogságban tartották. Ekkor adminisztratív úton két év börtönre ítélték (*Goli otok*), majd 1951 februárjában újabb két évet kapott. A Sveti Grgur szigeten működő táborból az utolsók között szabadult 1954. július 11-én.

Magyarországra 1954 végén emigrált, politikai menedékjogot kapott. Csatlakozott a jugoszláv politikai emigránsokhoz. 1956 májusától az MDP tagja. Az 1956-os forradalom alatt azonnal fegyveres szolgálatra jelentkezett, 1956. november 12-től a karhatalom kötelékében szolgált. 1957 márciusától rendőr hadnagy, április 19-én a Budapesti Forradalmi Karhatalmi Ezred Ideiglenes Intéző Bizottság titkárává is megválasztották. 1958-ban személyesen kérte leszerelését, indoklása szerint azért, hogy tevékenységével ne gátolja a magyar–jugoszláv közeledést. 1958-tól nyugdíjazásáig a Fővárosi Szállítási Vállalatnál (FŐSPED) töltött be különböző vezető tisztségeket. 1974-ben nyugdíjazták. Az 1970-es években többször Nyugat-Európába utazott, többek között Svédországba, Dániába, Franciaországba, Olaszországba és Svájcba is ellátogatott.

Az emigráción belül aktív politikai tevékenységet fejtett ki, nézetével általában mindig híven követte a Szovjetunió Jugoszláviával kapcsolatos hivatalos álláspontját. A magyarországi emigránsok hallgatólagosan vezetőjüknek fogadták el. Kiterjedt levelezést folytatott, véleményére a Moszkvában és a kelet-európai emigráns közösségekben is adtak. A jugoszláv vezetést azonban aggasztotta személye, ezért 1975-ben, Szabadkán élő rokonainak meglátogatásakor – összefüggésben az informbiroisták elleni általános fellépéssel – letartóztatták és koncepciós perben ellenséges csoport alapításának, valamint ellenséges tevékenység szervezésének és irányításának vádjával 13 év börtönre ítélték. Az MSZMP és a magyar kormány közbenjárására 1977 júliusában szabadult és visszatérhetett Magyarországra.

Több kitüntetés birtokosa volt: 1957-ben a *Munkás–Paraszt Hatalomért és a Fegyverrel a Hazáért* emlékéremmel, 1968-ban a *Szocialista Hazáért Érdemrenddel*, 1970-ben a *Felszabadulási Jubileumi Érdemrenddel*, és 1974-ben pedig a *Munka Érdemrend* ezüst fokozatával tün-

tették ki. *Titóizmus 1949–1954* címmel 1960-ban emlékiratait is megírta, de a Kossuth Kiadó a jószomszédi kapcsolatok miatt, irodalmi és politikai szempontokat is figyelembe véve elállt a megjelentetésétől. 1987. május 19-én hunyt el.

Források: ÁBTL 3.1.5. O–6021/21. és O–18468/1. dossziék; PIL VI. 918. f. 1–14. ő. e.; Koltai Gábor–Rácz Attila: *A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületének jegyzőkönyvei*. II. kötet. 1957. április 1.–1957. május 27. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2008.

Az egyéni koncepciók perekben elítélt emigránsok

BRANISLAV DOROSLOVAČKI

1920. augusztus 4-én Óbecsén született gazdag paraszti–kereskedő család gyermekeként. A gimnázium elvégzését követően a Belgrádi Egyetemen tanult tovább, jogi diplomáját végül 1944-ben Pécsen szerezte meg. Már fiatalon kapcsolatba került a kommunista eszmével, egyetemi tanulmányai alatt aktív illegális tevékenységet fejtett ki. A második világháború alatt többször letartóztatták, de legtöbbször édesapja hathatós közbenjárására hamar ki is engedték. Raboskodott a szegedi Csillag börtönben is. A Vörös Hadsereg megérkezése Pécsen érte. 1945 februárjában csatlakozott a XIII. vajdasági dandárhoz, majd a XII. dandár tagjaként a szlavóniai fronton harcolt. 1945 októberében leszerelt. Brankov közbenjárására került Magyarországra, a jugoszláv (nagy)követségen előbb sajtóattasé-helyettes, majd a konzuli osztály főnöke lett. Emigrálására is Brankovéval egy időben került sor. Tagja volt az úgynevezett „diplomata csoportnak.” A politikai emigrációban elsősorban a Magyar Rádió délszláv műsorainak készítésében vett részt, emellett a Tankönyvkiadó Vállalatnál fordítási munkákat végzett. Dušan Vidović elrablását követően 1952. március 28-án letartóztatták. Egyéni koncepciók perben 15 év börtönbüntetésre ítélték. A börtönévek alatt „Dorozsmai Balázs” fedőnéven besorozták. 1955-ben szabadult. Közelebbről nem ismert időpontban (1955–1958 között) visszaköltözött Jugoszláviába.

OZREN KRSTONOŠIĆ

1913. december 27-én Óbecsén született. Gimnáziumot végzett, a második világháborút megelőzően alkalmi munkákból élt. Fiatalon csatlakozott a kommunista mozgalomhoz. (Bátyja, Niko Krstonošić állítólag a királyi Jugoszlávia beszervezett ügynökeként több kommunista szimpatizánst buktatott le Magyarország területén is, részben a magyar hatóságok tudtával.) A világháború alatt partizán, 1943-tól a dachau koncentrációs táborban raboskodott. Jugoszlávia felszabadulását követően az óbecsei Szovjet–Jugoszláv Társaság ügyvezető titkára, majd a *Slobodna Vojvodina* lap tudósítója. A budapesti jugoszláv követségre 1947 elején került, gyerekkori ismerőse, Lazar Brankov közbenjárására kulturális és sajtóattasé. Részt vett több csempész és háborús bűnös felkutatásában. Brankovval együtt emigrált, a „diplomata csoport” tagja. A politikai emigrációban a Magyar Rádiónál és a *Naše novine* kisebbségi lapnál fejtett ki propagandatevékenységet. Többször megfordult a határmenti délszláv lakosságú településeken is (Deszk, Lakócsa, Tótújfalu). Brankov elítélését követően az ÁVH megfigyelte, 1951-ben beszerzése is felmerült. 1952. március 27-én Dušan Vidović elrablásával összefüggésben letartóztatták. Egyéni koncepciók perben elítélték, 1955-ben szabadult. Ezt követően visszatért Jugoszláviába.

SAVO NOVAKOVIĆ

Staparon született 1921. január 26-án tehetősebb parasztcsalád gyermekeként. Az érettségit követően a Belgrádi Egyetemen bölcsészettudományi stúdiumokat hallgatott. A kommunista eszmével fiatalon került kapcsolatba, előbb a SKOJ, majd a JKP tagja. Partizángyanús egyénként 1943-ban pár napra letartóztatták. Jugoszlávia felszabadulását követően szülőfaluja községi titkára, majd 1946 szeptemberéig a zombori UDB ipari kémelhárító részlegén osztályvezető. Egyetemi tanulmányait 1946 őszétől folytatta. 1948. szeptember 5-én emigrált, a politikai emigrációba 1949 januárjában vették fel. Tagja volt az átszökött jugoszlávok kihallgatását végző bizottságnak. Felsőfokú

tanulmányokat Magyarországon is folytatott, a budapesti Orosz Intézetben diplomázott. Dušan Vidović elrablását követően 1952. március 3-án letartóztatták. Fegyverrejtegetésért öt év börtönbüntetésre ítélték. 1955-ben szabadult. Rehabilitálták és visszavették az ekkor már csak informálisan működő emigrációba is. A *Narodne novine* délszláv lapnál helyezték el. 1963-tól rendszeresen megfordult Jugoszláviában, 1972-ben három évre kitiltották az országból. 1974-ben a Lignimpex Külkereskedelmi Vállalat üzletkötője.

ALBERT SVETINA

A szlovéniai Ležace (Divača) faluban született 1915. április 7-én munkáscsalád gyermekeként. Hatosztályos elemi iskolát és hároméves tanoncképzőt végzett, géplakatos képesítést szerzett. Részt vett a szlovéniai partizán harcokban. A JKP-nak 1941-től volt tagja. Előbb ljubljana-i körzeti párttitkár, majd a Nemzeti Felszabadítási Front Végrehajtó Bizottságának volt tagja. 1944–1948 között az OZNA szlovéniai részlegénél dolgozott különböző beosztásokban. 1947-től emigrálásáig a ljubljana-i városi tanács gazdasági osztályvezetője. 1949. március 19-én feleségét és két gyermekét hátrahagyva emigrált. A Tito-ellenes propagandaharcból a szerb-horvát és szlovén rádióadások szerkesztésével vette ki részét. Megalakulásától a *Za ljudsko zmago* emigráns lap munkatársa és ebből kifolyólag az emigráció vezetőségi tagja. 1950-től az MDP tagja. Dušan Vidović elrablását követően 1952. március 7-én letartóztatták, egyéni koncepció perben 10 év börtönbüntetésre ítélték. 1955. március 7-én szabadult. Rehabilitálták, az emigránsok közösségébe is visszavették. Rendőr alezredesként állt alkalmazásban. Ezzel párhuzamosan 1958–1963 között a budapesti közgazdaságtudományi egyetemen tanult. Belügyminisztériumi dolgozóként vonult nyugdíjba.

MILUTIN STEVANOVIĆ

Belgrádban született 1921. március 2-án. Apja vendéglős volt. Az érettségét követően a Belgrádi Egyetemen közgazdasági tanulmá-

nyokat folytatott. Kapcsolatba került a baloldali eszmével is. Előbb a SKOJ, majd a JKP tagja. A belgrádi Philips műveknél, majd 1943-tól a szerbiai nácibarát bábkormány belügyminisztériumában, a közrendészeti osztályon dolgozott. 1944–1945 között tűzérként szolgált. Jugoszlávia felszabadulását követően 1945 októberétől az úgynevezett népi bizottságok belgrádi referense, majd 1947-től a Jugoszláv Nemzetközi Szállítási Vállalat (Transjug) alkalmazásában állt, előbb a belgrádi központban, majd a cég prágai kirendeltségénél. Magyarországra Brankov közbenjárására a csehszlovák fővárosból került. Emigrálására szintén Brankov hatására került sor. A „diplomata csoport” tagja. A politikai emigrációban sokoldalú tevékenységet fejtett ki. Fordított, lektorált, rendszeresen írt a *Naše novine* délszláv kisebbségi lapban. Megalapítását követően a *Za ljudsko zmago* emigráns lapnál is dolgozott. 1949 őszétől – a Rajk-perrel összefüggésben – folyamatosan megfigyelték. Dušan Vidović elrablását követően letartóztatták és egyéni koncepció perben 10 év börtönre ítélték. A börtönévek alatt „Szalkai Márton” fedőnévvel beszervezték. Feladata a szintén 1952-ben elítélt emigráns társai megfigyelése volt. A hatóságok később jugoszláv vonalon is alkalmazni kívánták, de a megbízásoknak csak egyre vonakodva tett eleget. 1955-ben szabadult, rehabilitálták. Az 1956-os forradalomban a felkelőkkel szimpatizált, az emigrációtól elszakadt. A későbbiekben a *Narodne novine* délszláv lap főszerkesztője, írásait a megyei lapok (*Dunántúli Napló*, *Petőfi Népe*, *Békés Megyei Népiújság*, *Tolna Megyei Népiújság*) is rendre közölte.

ŽIVORAD TODORVIĆ

Belgrádban született 1929. március 19-én munkás szülők gyermekeként. Szüleit korán elvesztette. Négyosztályos elemi és kétéves műszaki iskolát végzett. 1946-tól Csehszlovákiában tanult, majd dolgozott. A Tájékoztató Iroda határozatát követően visszatért Jugoszláviába és egy rijekai gyárban helyezkedett el. 1949. május 13-án Stjepan Smittel és Milivoj Krstićtyel közösen emigrált. Eredetileg Csehszlovákiába szerettek volna továbbutazni, de a továbbtanulás lehetőségére tett ígérettel a hatóságoknak sikerült Magyarországon

tartani őket. A Ganz Villamossági Gyárban vasesztergályosként dolgozott, a politikai emigrációban aktív Tito-ellenes tevékenységet nem fejtett ki. Dušan Vidović elrablását követően 1952. március 28-án letartóztatták. Egyéni koncepció perben tiltott határátlépés kísérlete és egy 1,5 m hosszú, selejtes gépszíj ellopása (társadalmi tulajdon megrövidítése) miatt öt év börtönre ítélték. 1955-ben szabadult, de teljes rehabilitálására csak 1962-ben került sor. Az 1956-os forradalomban a felkelők oldalán harcolt, a forradalom leverését követően végleg Jugoszláviába távozott.

Források: ÁBTL 2.1. IV/9., IV/27., IV/27-a., IV/27-b., IV/30., IV/30-a., IV/45., IV/45-a., IV/46., IV/47. és IV/47-a. dossziék, valamint 3.1.5. O-6021/21. dosszié. *Visszaemlékezés:* Albert Svetina: *Od osvobodilnega boja do banditizma. Pričevanja Alberta Svetina.* Ljubljana, Nova obzorja, 2004. *Szakirodalom:* Vukman Péter: Megfigyelés, beszerzés, koncepció per. Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955). I.: Származás, társadalmi háttér, emigráció. *Betekintő*, 2015/4., II.: A koncepció per és következményei. *Betekintő*, 2016/1.

BRANISLAV ŽIVKOV, az ÁVH „legkiválóbb” jugoszláv ügynöke

Branislav Živkov 1927. szeptember 7-én Óbecsén született. Fiatalon fogékonnyá vált a kommunista eszmékre, az illegálisan működő kommunista ifjúsági szervezethez (SKOJ) 1943-ban csatlakozott. A világháború alatt partizánnak állt, 1944 júniusában a megszálló német hatóságok őt is Németországba deportálták. A munkatáborból 1944 őszén sikerült megszöknie. Ezt követően Óbecsén és a közeli tanyákon bujkált, majd 1945 októberében belépett a 7. Vajdasági Brigádba, ahol ifjúsági vezetőként is dolgozott. Megpróbálkozott az egyetemista élettel, de nehéz anyagi helyzetére hivatkozva félbehagyta felsőfokú tanulmányait. 1949 januárjában a belgrádi *Autotransport* vállalatnál helyezkedett el. Feltehetően a jugoszláv Állambiztonsági Igazgatósággal is kapcsolatban állhatott, az UDB újvidéki osztályán dolgozó ismerőse 1949 februárjában figyelmeztette, letartóztatását tervezik. Rokoni kapcsolatait felhasználva, 1949. március elején nagybátyja, Lazar Brankov hozatta át Magyarországra. Hamarosan felvették a politikai emigránsok közösségébe.

A magyar állambiztonsági szervekkel Brankov letartóztatása után, 1949 szeptemberében került szorosabb kapcsolatba. Sajat későbbi valómása szerint nagybátyja egy levelére kellett válaszolnia, amelyben Brankov arra kérte, vigyázzon Balassa Klárára, akit feleségül kíván venni. Formálisan három hónappal később szervezték be. 1949. december 5-én egy mulatozás során szovjet tisztnek adta ki magát, így próbálva meg megúszni a számla kiegyenlítését. Turpissága azonban nem sikerült, a szovjet hatóságok őrizetbe vették és miután kiderült, hogy jugoszláv politikai emigránsról van szó, további intézkedés véggett ügyével együtt átadták az ÁVH-nak. Az államvédelmisek másnap „Kobra” fedőnévvel beszervezték, tartótisztje kezdetben Csikós Sándor államvédelmi százados, majd egy Balla nevű százados volt. Dossziéjából egyértelműen nem derül ki, hogy a hatóságok – felhasználva Brankovval való közeli rokonságát – alkalmaztak-e pressziót beszerzése során. Az azonban igen, hogy Magyarországra kerülése után már nagybátyja is Jugoszlávia területén végrehajtandó feladatokkal szerette volna megbízni. Az Államvédelmi Hatóság viszont Živkovot az emigránsok megfigyelésével bízta meg. A hatóságokat különösen Balassa Klára személye foglalkoztatta, a tőle megszerezhető információnak nagy fontosságot tulajdonítottak.

Balassa Klára vizsgálati dossziéjában egyébként nem kevesebb mint harminc esetben maradt fenn „Kobra” jelentése, négy kivétellel az 1950. január és augusztus közötti időszakból. Ezen időszakban Živkov heti rendszerességgel, de nem ritkán heti több alkalommal is informálta tartótisztjét. Jelentései elsősorban Klára Brankovhoz fűződő kapcsolatára fókuszáltak – belőlük egy kedveséért aggódó szerelmes képe bontakozik ki –, de kitértek Balassa délszláv és jugoszláv emigráns kapcsolataira és az emigráció belső viszonyaiba is betekintést engednek. Živkovnak sikerült megszereznie azt a két levelet is, amelyet a Brankov sorsa miatt aggódó, reményvesztett Balassa 1950 tavaszán a budapesti jugoszláv követségnek küldött. Túl azon, hogy abban általánosságban beszámolt az emigráció belső viszonyairól és többek között Dušan Vidovićra, Branislav Doroslovačkira és Obrad Dobanovačkira vonatkozó információval is szolgált, Balassa valóban felajánlkozott a jugoszláv hírszerzés számára. Első levele alapján annak is tudatában volt, hogy a magyar hatóságok megfigyelés alatt tart-

ják személyét, de azt bizonyosan nem sejtette, hogy az információk forrásul Brankov unokaöccse szolgál. Živkov Balassa második, 1950. decemberi kapcsolatfelvételi kísérletét is jelentette feletteseinek, bár úgy tudta, a jugoszláv követség a két ország közötti baráti kapcsolatok javításának ürügyén kitért Balassa felajánlkozása elől. Živkov jelentései – ha nem is kizárólagosan – hozzájárultak ahhoz, hogy Balassa Klárát 1951 elején letartóztatták, majd március 21-én a budapesti katonai törvényszék 15 év börtönre ítélte a jugoszláv és az amerikai követségek részére kifejtett kémkedése miatt.

Balassa Klárán túl Živkov egyéb emigránsokról, többek között Milutin Stevanovićról is több alkalommal jelentett. Legkorábban valószínűleg 1949 októberében, habár az ekkor írt karakterisztikáiban mind Stevanovićet, mind feleségét egyértelműen pozitív színben ábrázolta. A Rajk-perrel összefüggésben, a Brankovval együtt emigráló, vele később is szoros munkakapcsolatban álló diplomata csoport tagjai egyértelműen a hatóságok látókörébe kerültek. Az 1952-ben egyéni koncepciók perben elítélt hat emigráns kapcsán visszatérően elhangzó fegyverrejtegetés vádjá szintén visszavezethető Živkov jelentéseire. Az egyébként később „művelt, intelligens, éles észjárású”, ugyanakkor „szerény, szolgálatkész” tulajdonságokkal jellemzett és széleskörű olvasottsággal rendelkező fiatalembert az ÁVH nem véletlenül tekintette a jugoszláv vonalon dolgozó legjobb ügynökének.

A „szolgálat” során – nagybátyjához hasonlóan – 1950 tavaszán-nyarán Živkov is meghasonlott. Depresszióba esett, helyzetét, jövőjét „kilátástalannak” és „teljesen értelmetlennek” látta, fejében a Szovjetunióba szökés gondolata is megfordult. Időlegesen ügynöki alkalmazása is szünetelt.

Időközben magánélete is váratlan fordulatot vett. Ügynöki „szolgálatain” túl egyébként felsőfokú tanulmányokat folytatott, a budapesti Orosz Intézet hallgatójaként 1951 júliusában a sztálinista mintaváros, Dunapentele (Sztálinváros, a mai Dunaújváros) építésén segédkező DISZ-táborban dolgozott. Pentelén megismerkedett a Veres Pálné gimnázium egyik II. osztályos, tehát kiskorú tanulóival, feltehetően könnyed nyári flört részeként egy alkalommal a megengedettnél később értek vissza a táborba. A fegyelem megsértése miatt július 12-én mindkettőjüket hazaküldték. Öt nappal később Ausztriába próbált át-

szökni, céljának az NDK-ban történő letelepedést jelölte meg. Hegyeshalom közelében a járőröző határőrök már másnap délelőtt elfogták.

Habár kézenfekvőnek tűnhet, hogy szökése összefüggésben állt a Dunapentelén történetekkel, a háttérben meghúzódó okokat Živkov végig következetesen másban jelölte meg. Miután elbocsátották az ifjúsági táborból, az emigráció tagjai magatartása miatt megbélyegezték, de alighanem jobban tartott attól, hogy az ÁVH is felelősségre fogja vonni. (A forrásokban egy alkalommal valóban „mint a Hatóság ügynöke” vett részt a dunapentelei építkezéseken.) Živkovnak egyébként az esetleges dekonspirálódástól valóban aggódnia kellett, mert kémtevékenységét több emigráns előtt is felfedte, arról annak a Milutin Stevanovićnek is beszélt, akire egyébként – jelentései ellenére – kevés barátainak egyikeként tekintett. Az ÁVH egyébként szökési terve kapcsán rögtön árulást gyanított, július 26-án a vizsgálatot is megindították. 1951. október 27-én internálták, a táborból 1953. október 13-án szabadult, az ítélet nélkül raboskodók ügyei felülvizsgálatának részeként. Ügyében jogerős ítéletet csak ezt követően hoztak. A Budapesti Hadbíróság 1953. november 28-án hűtlenség és tiltott határátlépés kísérletében 2 év 4 hónap börtönbüntetésre és ötévnyi jogvesztésre ítélte.

Živkovot azonban már két nap múlva, november 30-án szabadláb-
ra helyezték és továbbra is jugoszláv vonalon foglalkoztatták. Nevéhez számos további letartóztatás fűződött, és sikerrel épült be a budapesti jugoszláv követségre is. Hruscsov belgrádi Canossáját követően azonban nem volt hajlandó tovább dolgozni, kapcsolata az ÁVH-val 1955. július 9-én szakadt meg.

Mindeközben a polgári életbe csak nagy nehézségek árán tudott beilleszkedni. Több munkahelyen is megfordult, de hosszabb időt sehol sem tudott kihúzni. Alacsony keresetére, nehéz munkájára többször panaszkodott. Ismerősei egyöntetű véleménye szerint igen szegényesen élt. Egyre többet foglalkoztatta a hazatérés gondolata, saját állítása szerint a budapesti jugoszláv követségen lépéseket is tett ez ügyben. (Lépése mögött a követségre történő beépülés szintén meghúzódhatott.) Budapest VIII. kerületi, Bródy Sándor utcai lakásából 1956. január 17-én kiköltözött, a hatóságok még április elején sem ismerték hollétét. Nagybátyjával ugyanakkor kereste a kapcsolatot. 1956 márciusában kérte, engedélyezzék számára, hogy személyesen

vagy levelezés útján érintkezésbe léphessenek. Személyesen végül Brankov szabadlábra helyezését követően (1956. április 3.) találkozhattak. Nagybátyja egyébként a börtönben is szívén viselte unokaöccse sorsát, a Rajk-per felülvizsgálata során tett vallomásait részben ahhoz kötötte, hogy Živkovot soron kívül vegyék fel az orvosi egyetemre. A belügyi szervek ugyanakkor amiatt aggódtak, hogy vissza fog térni Jugoszláviába. Ügynöki múltjával ez több mint kellemetlen eshetőségként tűnt fel. A valóságban először nagybátyjához költözött Győrbe, majd – kihasználva az 1956-os forradalom keltette zűrzavaros helyzetet – mindketten Ausztria felé disszidáltak.

Források: ÁBTL 2.2.1. operatív kartonok, 2.1. I/109-a., IV/45., VII/37-a., VI-I/37-b. és 3.1.9. V–51967 dossziék.

RADOVAN VRBICA és a „bajmoki csoport”

Radovan Vrbica 1933. február 23-án Bajmokon született középparaszti családban. Szülei ószerbiai telepes földművesként érkeztek a Vajdaságba, majd 1938-ban visszaköltöztek Njegušinba. Édesapja a második világháborúban a partizánok oldalán harcolt, 1943-ban esett el. A családot ekkor már újból Bajmokon találjuk, Radovan a gimnáziumi tanulmányait itt folytatta. Érettségit azonban mégsem tett, három osztály elvégzését követően végül a verseci mezőgazdasági technikumba iratkozott be 1948-ban. Magyarországra 1949. augusztus 3–4. éjjelén, Kunbajánál szökött át. Szökése hátterében állítólag az húzódozott meg, hogy a szünidőt a szülővárosában töltő Vrbica társaival együtt orosz dalokat énekelt az utcán. Emiatt Puniša Jovanović, az UDB helyi vezetője előállította. Emigrálására letartóztatásától való félelmében került sor.

A határt azonban nem egyedül, hanem hét társával együtt lépte át, nyolcukra a magyar iratok összefoglalóan „bajmoki csoportként” utaltak. Az emigrálók között volt öccse, Ilija és unokatestvéreik, az ikerpár Petar és Pavel Krkelić. Velük együtt emigrált a szintén bajmoki születésű Đorđe Kontić, Marko Batričević, Milivoj Doknić, a montenegrói Nikšićben született Bogdan Pejović és az iratokban vidnai (Bulgária)

születésüként szereplő Božidar Aleksić is. Valamennyien 20 év körüli fiatalok voltak, szegény-, illetve középparaszti háttérrel rendelkeztek, és tevékenyen kötődtek a kommunista ifjúsági mozgalomhoz (SKOJ) is.

A csoport tagjait a hatóságok először Kecskeméten telepítették le, és helyben biztosítottak munkát számukra. Már ekkor, tehát még az emigrációba történő felvételüket megelőzően – több-kevesebb sikerrel – propaganda-, hírszerző- és kémfeladatokat is elláttak. Bogdan Pejovićot és Petar Krkelićet 1949. szeptember 22-én Újvidékre küldték röplapokat terjeszteni, a sikeres küldetést követően szeptember 26-án tértek vissza Magyarországra. Đorđe Kontićet és Pavle Krkelićet szintén Jugoszláviában végrehajtandó feladattal bízták meg, a határon azonban jugoszláv határőrökkel találkozva nem mertek átkelni. További felhasználásukról az ÁVH központi szervei a későbbiekben nem tudtak. Kevésbé volt szerencsés Milivoj Doknić és Marko Batričević. Egy közelebről nem ismert UDB kettősügynök árulása folytán a jugoszláv határőrök már vártak átkelésükre, és 1949. október 10-én agyonlőtték őket. Az ÁVH szegedi területileg illetékes szervén a gyenge fizikumú Božidar Aleksić feladattal történő megbízását is fontolgatták, ő azonban csak valamely társával együtt vállalkozott volna a visszatérésre Jugoszláviába. Több ízben Radovan Vrbicát is feladattal küldték át a magyar–jugoszláv határon.

A későbbiekben „bajmoki csoportnak” nevezett fiatalok életben maradt tagjai az emigráció vezetőségének javaslatára 1950. március 29-én kerültek Budaörsre, a politikai emigránsok közösségébe hivatalosan április 1-jén vették fel őket. A Vrbica és a Krkelić testvérek, továbbá Božidar Aleksić a Ganz Villamossági Üzemben, Bogdan Pejović a *Za ljudsko zmago* szerkesztőségében nyert elhelyezést.

Radovan Vrbicával az ÁVH 1951 szeptemberétől újra foglalkozott, és hírszerző ügynökként kívánták alkalmazni. Beszervezésére 1952. február 15-én a budapesti egyetem orosz intézetében került sor. A feladatot Vrbica politikai meggyőződésből vállalta, tartótisztje a beszervezést végző Králl Gyula államvédelmi főhadnagy lett. Feladatául Bajmokon végzendő beszervezések végrehajtását és a Magyarországon élő emigránsok megfigyelését jelölték meg. Fedőnévként a „Micsunovics Vukó”-ban maradtak, ezt egyébként maga Vrbica javasolta. Beszervezésével az ÁVH különösen elégedett volt, az értékelés során

Králl egyenesen úgy fogalmazott, hogy személyében „igen értelmes, harcos forradalmi lendületű elvtársat nyertünk”.

A fennmaradt jelentések alapján úgy tűnik, hogy főként az emigráción belül állítólagos „bomlasztó tevékenységet” folytató személyekre kellett fókuszálnia. Figyelme Đorđe Burgijaševre, Obrad Dobanovačkira, Savo Novakovićra és Ozren Krstonošićre is kiterjedt. Sőt, legalább egy alkalommal egyik unokatestvéréről is adott át írásbeli jelentést. Vrbica feladata volt továbbá, hogy tisztázza az ÁVH által 1950 szeptemberében eredetileg elhárítási feladatokra beszervezett „Duskó” fedőnevű, az emigráció vezetésében tevékenykedő, másik jugoszláv származású ügynökének (Dušan Grujić) információit – feltehetően a politikai emigránsok vezetőségének belső küzdelmeivel összefüggésben.

1952 nyarán áthelyezték, a X/3. alosztályról a kémelhárítással foglalkozó I/3-d. alosztály alkalmazásába került. Átvételére azt követően került sor, hogy az ÁVH beszüntette a jugoszláv emigránsok Jugoszlávia területén végrehajtandó feladatokra történő alkalmazását. Új tartótisztje Hidasi János államvédelmi hadnagy lett. Hidasi egyébként 1953. január 3-án kelt jellemzésében „megbízható”, „hozzánk feltétlen őszinte” jelzőkkel illette ügynökét, őt olyannak látta, akinél „különösen megmutatkozik a Szovjetunió iránti szeretet”. Azt azonban a mindig ébernek tűnő és a konspirációtól korántsem elzárkózó ÁVH tisztje „bizonyos mértékben gyanús körülmény”-nek tekintette, hogy Vrbica nem értette, miért nem folytathatja tanulmányait a Szovjetunióban.

Vrbicát egyébként továbbra is az emigráció belső megfigyelésével, konkrét ügyként Stojan Pavlović szemmel tartásával bízták meg. Utóbiról az ÁVH gyanította, hogy a jugoszlávok részére folytat hírszerző tevékenységet. Információit a már említett „Duskó” és a feltehetően szintén az emigránsok köréből kikerülő, név szerint nem ismert „Lili” fedőnevű kapcsolatokon keresztül kívánták leellenőrizni.

Felsőfokú tanulmányain és ügynöki tevékenységén túl 1952 őszétől a Magyar Rádió szerb-horvát nyelvű szekciójában bemondóként is dolgozott, az emigránsok körében több előadást tartott, és tagja volt az 1953 tavaszán a Jugoszláv Hazafiak Szövetségének bukaresti ülésére kiutazó magyarországi küldöttségnek. 1953 tavaszán rádiós munkahelyén osztályvezetői figyelmeztetésben részesítették, politikailag hibás tartalmú szöveg beolvasása miatt.

Radovan Vrbicát az ÁVH a nagyhatalmi politika módosulása, a szovjet–jugoszláv normalizálódás alatt és az emigráció szervezeti kereteinek felszámolását követően is alkalmazta, egészen 1955. június 26-ig. Kizárását egyrészt azzal indokolták, hogy tanulmányai befejezését követően vidéki munkavállalásával a gyakorlatban megszűnt érintkezése a többi emigránssal, másrészt azzal, hogy véglegesen a Szovjetunióban kívánt letelepedni. Habár tett erre vonatkozó előkészületeket, végül mégsem költözött a Szovjetunióba. 1964-ben neve a III/II. Csoportfőnökség és az MNVK-2 Csoportfőnökség iratai között egyaránt szerepelt, állandó titkos megbízottként még 1982-ben is foglalkoztatták, akkor éppen Szófiában.

Források: ÁBTL 3.2.1. Bt–290. és 3.1.9. V–3390 dossziék.

AVRAMOV ALEKSA, az UDB kémje

1912. május 26-án a vajdasági Tiszahegyesen született földbirtokos család gyermekeként. Mindössze két év polgári iskolát végzett, ennek ellenére már 1945 előtt tisztviselőként dolgozott. (Ezt megelőzően, 1938-ban fűszerüzletet nyitott feleségével.) 1941. április 3-án bevonult a jugoszláv hadseregbe, de hamarosan német hadifogságba került. Észak-Németországban munkatáborban raboskodott, 1943 júniusában, betegen tért vissza Jugoszláviába. Bekapcsolódott a partizánküzdelmekbe, habár katonai sikerei helyett inkább ügyeskedései révén vált ismerté. A Jugoszláv Kommunista Pártnak csak 1948 márciusától lett tagja. 1948 szeptemberében a törökkanizsai járási UDB kirendeltségen beszervezték, nyomásgyakorlásként a nem sokkal korábban a nyilvánosság előtt tett Tito-ellenes kijelentéseit használták fel. Anyagi kompenzációként feleségének havi 4-5 ezer dináros ellátást ígértek. Feladatául a Magyarországon élő kominformista emigránsok minél szélesebb körű megfigyelését jelölték meg. Ennek keretében el kellett készítenie az emigránsok névsorát, össze kellett írnia lakóhelyeiket, és figyelemmel kellett kísérnie politikai tevékenységüket, az MDP-vel történő kapcsolattartás módzatait. A fentiekén túl a jugoszláv–magyar határ közelében állomásozó magyar és szovjet katonai alakulato-

kat is fel kellett térképeznie. A határt ezt követően, szeptember 28–29 éjjelén lépte át. A politikai emigránsok közösségébe sikerült beépülnie, 1950. szeptember 8-án, Rédicsnél Jugoszlávia felé tartva a zöld-határon bukott le. Tartótisztje egyébként 1950. október 1-jére vagy november 1-jére javasolt Budapesten találkozót (a rejtjelezett távirat megoldókulcsa mindkét eshetőséget lehetővé teszi), ez azonban így már nem jöhetett létre. Kihallgatásai során Avramov tagadta, hogy kémjelentéseket írt volna. 1950. szeptember 9-én (egyes források szerint október 20-án) internálták. 1952. április 9-én, Dušan Vidović elrablásával összefüggésben visszavitték Budapestre. Ügyében bírósági tárgyalást is csak ezt követően rendeztek. A Katonai Felsőbíróság 1952. október 20-án 15 év börtönre ítélte és mellékbüntetésként tíz évre eltiltotta a politikai jogok gyakorlásától. A börtönbüntetést nem kellett kitöltenie, a jugoszláv–magyar normalizálódás jegyében 1955. december 9-én amnesztiával szabadult, az ország területét még abban az évben elhagyta. Feltehetően visszaköltözött Jugoszláviába.

Források: ÁBTL 2.2.1. operatív kartonok, 3.1.9. V–36009. dosszié és 3.2.5. O–8–014/4. dosszié.

OBRAD DOBANOVAČKI, az örök ellenzéki

Obrad Dobanovački 1914. október 16-án a vajdasági Gospođinci (Boldogasszonyfa) faluban született, szülei munkások voltak. Apja bodnárként, anyja háztartásbeliként dolgozott. Az alap- és a közép-fokú iskolák elvégzése után tanulmányait a nyugat-szlavóniai Pakrac tanítóképzőjében folytatta, a diploma megszerzését követően a mai Macedónia területén egy közelebről nem ismert településen lett tanító. A második világháború alatt már újra a Vajdaságban találjuk, 1941-ben a JKP újvidéki II. kerületi titkára lett. A magyar kémelhárítás azonban még abban az évben letartóztatta (október 19-én), a katonai bíróság halálra ítélte. Az ítéletet később életfogytiglani börtönbüntetésre módosították, a rabságból 1944-ben szabadult.

Szabadulását követően újból csatlakozott a partizánokhoz, előbb a szerémségi 7. brigád parancsnokává, majd az újvidéki politikai ren-

dőrség (OZNA) vezetőjévé nevezték ki. 1945 tavaszától a tartományi kultuszminiszter helyettese, az év végétől a vajdasági művelődési minisztérium káderosztályának vezetője lett. 1946 júniusában az újvidéki tanács oktatási osztályának vezetését bízta rá, kinevezték a vajdasági hadirokkant szövetség főtitkárává, egyben képviselővé választották mind a jugoszláv, mind a vajdasági parlamentben. Szinte halmozta a párt- és állami funkciókat, 1948-ig a vajdasági kultuszminisztériumban is különböző funkciókat töltött be.

A Tájékoztató Iroda bukaresti határozatával nem értett egyet, ezért kizárták a JKP-ből. Az üldöztetéstől való félelmében 1948. november 5-én Magyarországra szökött. Magasrangú párt- és vajdasági tartományi funkciói minden bizonnyal gyanakvásra készíthették a magyar hatóságokat, így átvilágítása meglehetősen hosszú időt, nem kevesebb, mint hét hónapot vett igénybe. Ez idő alatt előbb a rendőrség, majd a Katona-politikai Osztály őrizetében volt.

Az emigrációba történő felvételét követően fontos pozíciókat töltött be. Előbb a Magyar Rádió jugoszláv szekciójának vezetőjévé, majd 1950-ben a politikai emigránsok részére szervezett pártiskola igazgatójává nevezték ki. Ezzel párhuzamosan az emigránsok vezetését ellátó bizottság tagjaként is ténykedett. Az év végén a Magyarországi Délszláv Gimnázium és Tanítóképző Iskola élére állították, az iskola éléről a magyar–jugoszláv normalizálódás idején, 1954-ben váltották le, politikai nézetei miatt. Ekkor a kőbányai I. László Gimnáziumban kapott állást.

Az 1956-os forradalom alatt több más emigráns társával egyetemben a Mosonyi utcai karhatalmi alakulatnál, századparancsnoki beosztásban és őrnagyi rendfokozattal teljesített fegyveres szolgálatot. A karhatalom kötelékéből csak 1958-ban távozott, mintegy rehabilitálásként visszakerült a délszláv gimnázium élére. Az 1960-as évek közepétől személye ismét egyre inkább zavaró tényezőt jelenthetett, ezért 1964-ben lemondatták, orosz szakos tanárként a Fáy utcai gimnáziumba helyezték át, szektás és dogmatikus politikai nézeteinek hangoztatásáért pártfegyelmi büntetésben részesítették. Betegsége miatt nyugdíjazták, 2000 forintos nyugdíját a csepeli ÁFORT-nál kisegítőmunkával egészítette ki.

Dobanovački magyarországi pályája mintegy lenyomatként követte a magyar–jugoszláv kétoldalú kapcsolatok hullámváltozását. Az elhidegü-

lés periódusaiban fontos tisztségeket bíztak rá, míg ebből kifolyólag a közeledési szakaszokban már terhessé vált személyét gyorsan háttérbe szorították. Sőt, 1966 szeptemberében, megakadályozandó, hogy az MSZMP IX. kongresszusa alatt bármiféle zavart vagy rendbontást okozhasson, „szoros hálózati ellenőrzés” alá vonták, megfigyelését a munkahelyén létesített társadalmi kapcsolatok létesítésével kívánták elérni.

A szovjet–jugoszláv újabb közeledéssel a későbbiekben sem tudott megbarátkozni, az 1960-as évek közepén balos, kínabarát szervezkedésbe kezdett, amelybe emigráns társait is megpróbálta bevonni. Konkrét lépések megtételéről, saját nézeteinek az emigráns körökben történő terjesztéséről csak 1967 szeptemberére döntött. A szervezéssel kapcsolatos feladatokba Petar Sučićet, Stjepan Smitet és az ELTE könyvtárosaként dolgozó Božo Spirtát vonta be. Közösén határozták el, hogy törekednek a hasonló nézeteket valló emigránsok megnyerésére, de még részsikereket sem könyvelhettek el. A szervezkedés felgöngyölítésekor tett vallomásában Dobanovački mindössze négy emigránst, Boris Verstovšeket és feleségét, Savo Novakovićet és Jovo Marijanovićet említette név szerint, akivel vagy ő, vagy Sučić beszélt terveikről. Különböző kifogásokat keresve abban egyikük sem kívánt részt venni. Felhívásukat 1967 novemberében írógépen sokszorosították, a szélesebb körben történő terjesztésről végül eltekintettek. Mérsékletre intették őket csehszlovákiai és romániai kapcsolataik is.

A szervezkedők a jugoszláv emigráció mellett a magyarországi görög emigrációval is keresték a kapcsolatot. Anyagi segítségnyújtás helyett azonban mindössze erkölcsi támogatást kaptak. 1968 januárjában egy újabb körlevelet, februárban programadó memorandumot fogalmaztak. A memorandum mind nyelvezetében, mind stílusában és szellemiségében nagyban hasonlított a Tájékoztató Iroda 1948-ban és 1949-ben elfogadott határozataihoz. Fogalmazói Titót a „marxizmus-leninizmus, a proletárforradalom és kommunizmus dühödt ellenségének”, a „nemzetközi munkásosztály legveszélyesebb árulóinak egyikének” és – utalva a jugoszláv határzárnak a görögországi polgárháborúban a partizánok bukására gyakorolt szerepére – a „görög párt, annak hős népe és hősi harca árulójaként” kívánták láttatni. Mi több, Tito egyenesen a „nemzetközi forradalmi mozgalom katasztrófájának egyik mestere” volt, aki a „nemzetközi kommunista mozgalom trójai

falóvának szerepére vállalkozott.” Ilyen kilátások között Jugoszláviát csak egy új, valóban a marxi-lenini alapokra helyezkedő kommunista párt megalapítása mentheti meg, vélték Dobanovačkiék.

Szervezkedésük így is hamar dugába dőlt. A sokszorosítással megbízott Réfi Oszkó Imréné 1968. február 8-án bejelentést tett Dobanovački ellen. A Belügyminisztérium vizsgálati osztálya izgatás büntetésének alapos gyanúja miatt még aznap nyomozást rendelt el. 1968. február 27-én Petar Sučićet is terheltté nyilvánították, igaz, végül nem tartóztatták le. A nyomozást a hatóságok hivatalosan március 9-én fejezték be, a házkutatás során lefoglalt eredeti körlevelek, a memorandum több példánya, a 121 darab brosúra, továbbá Réfi Oszkó Imréné bejelentő nyilatkozata, a tíz tanú és a két terhelt vallomása alkalmasnak bizonyult az izgatás alapos gyanújának megállapítására.

Perbe fogásukra mégsem került sor. Talán a hatóságok is úgy vélték, hogy a szervezkedés nem lépte túl a tervezgetés fázisát, a társadalomra gyakorolt káros hatását valószínűleg csekélynek értékelhették, feleslegesen hírverést, mi több, ingyenreklámot bizonyosan nem kívántak biztosítani számukra. Így Dobanovački esetében betegségére való tekintettel beszüntették az eljárást. A továbbiakban a társtettesként Sučić sem volt büntethető, az eljárást esetében is megszüntették. Mindketten figyelmeztetésben részesültek, továbbá javasolták Sučić fegyelmi úton történő leszerelését a belügyminisztérium állományából. Stjepan Smit és Božo Spirta párttagsága révén a nyomozás eredményéről az MSZMP budapesti pártbizottságát is tájékoztatták.

Dobanovački továbbra is kapcsolatban maradt Đorđe Pujićtyel és Božo Spirtával, célkitűzéseiről a későbbiekben sem mondott le, 1971 áprilisában Csehszlovákiába, 1972 júliusában Romániába, 1973-ban Bulgáriába látogatott. A belügyi szervek egyébként „Szervező” fedőnevű célszemélyként figyelték, titkos házkutatás során több brosúrárt, jelentéstervezetet, piszkozatot találtak nála. Ez alapján feltételezték, hogy kapcsolatban áll nemcsak a kelet-európai, hanem a Nyugaton élő jugoszláv politikai emigránsokkal is. Kína-barát nézetei mellett 1974-ben is kitartott, de minden alapot nélkülöző vágyálomként abban reménykedett, hogy egy esetleges jugoszláviai változtatás esetén 300 ezer uštasa fogja támogatni Tito-ellenes harcukat. Neve azon az 1974. október 11-én átadott jugoszláv listán is szerepelt, akiket déli

szomszédunk még ekkor is a túlságosan exponált politikai emigránsok között tartott számon.

Források: ÁBTL 3.1.5. O-6021/21., O-18468/1., 3.1.9. V-154284. és V-154419/1. dossziék.

IVAN MOKUTER, az emigráns nyelvész

1927. január 6-án született Voloderben (Zágrábi járás) paraszti szülők 15. gyermekeként. Idősebb testvéreivel együtt 1942-ben partizánnak állt, iskoláit csak 1948-ban fejezte be Splitben. A Tájékoztató Iroda határozatát támogató megnyilvánulásai miatt 1949. június 4-én kizárták a JKP-ból, állását is elvesztette. 1949 augusztusában emigrált, hamarosan a politikai emigránsok közösségébe is felvették. Már 1950 januárjában munkába állt, Pécsen egy iskola szerb nyelvtanáraként alkalmazták. Tanulmányait 1952-ben a budapesti Orosz Intézetben folytatta, ahol orosz nyelv és irodalom szakos tanári diplomát szerzett. A felsőfokú képzés megszerzését követően azonnal tanársegédi állást kapott az Idegen Nyelvek Főiskolája Orosz Tanszékén. 1957–1969 között a Pécsi Tanárképző Főiskola Horvát Nyelv és Irodalom Tanszékén volt docens, majd az Állami Pedagógiai Intézetbe került. 1974-től 1993-as nyugdíjazásáig az ELTE Szláv Filológiai Tanszékén állt docensként alkalmazásban. Kandidátusi értekezését 1965-ben a 18. századi orosz–szerb irodalmi kapcsolatokról írta.

Kapitánffy Istvánnal részben közösen írt szerb-horvát nyelvkönyveiből a gimnáziumi tanulók több generációja sajátította el a délszláv nyelv alapjait. Emellett nyelvtörténeti (*Istorija srpskohorvatskog jezika*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1967), leíró nyelvtani (*Opisna gramatika srpskohorvatskoga jezika. Fonetika, nauka o reči, morfologija*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1972) és délszláv néprajzi, népmesmereti munkája (*Jugoslavija i njezini narodi. Pregled geografije, istorije i narodnih običaja*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1975) is megjelent. 1999-ben hunyt el.

Forrás és irodalom: ÁBTL 3.2.5. O-8-014/1. dosszié; Stjepan Lukač: U spomen Dr. Ivan Mokuter (1927–1999). *Jezik*, 47. 1999.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Levéltári források

ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA,
BUDAPEST

ÁLLAMBIZTONSÁGI (ÁLLAMVÉDELMI) SZERVEK SZERVEZETÉVEL, MŰKÖDÉSÉVEL KAPCSOLATOS IRATOK

Az Államvédelmi Hatóság iratai

ÁBTL 1.4.4. ÁVH Határőrség Parancsnoksága iratai, 1951–1953
(1954)

SZERVEZETI EGYSÉGEKHEZ NEM KAPCSOLÓDÓ ÁLLAMBIZTONSÁGI IRATOK

A volt Zárt irattár levéltári anyaga, 1945–1990.

ÁBTL 2.1. I/1	Rajk László és társai
ÁBTL 2.1. I/1-a	Rajk László és társai
ÁBTL 2.1. I/1-b	Rajk László és társai
ÁBTL 2.1. I/1-d	Rajk László és társai
ÁBTL 2.1. I/4	Rajk László, Szőnyi Tibor és Szalai András
ÁBTL 2.1. I/81	Gondi Ferenc
ÁBTL 2.1. I/107-g	Noel Field
ÁBTL 2.1. I/109	Brankov Lázár
ÁBTL 2.1. I/109-a	Brankov Lázár
ÁBTL 2.1. I/110	Boarov Zsivko
ÁBTL 2.1. I/110-a	Boarov Zsivko
ÁBTL 2.1. II/1-a	Sólyom László
ÁBTL 2.1. II/8	Sólyom László és társai
ÁBTL 2.1. IV/9	Doroszlovacski Branisláv
ÁBTL 2.1. IV/27	Krsztonosity Ozren
ÁBTL 2.1. IV/27-a	Krsztonosity Ozren

- ÁBTL 2.1. IV/27-b Krsztonosity Ozren
 ÁBTL 2.1. IV/30 Novakovity Szávó
 ÁBTL 2.1. IV/30-a Novakovity Szávó
 ÁBTL 2.1. IV/35 Ribár Pál
 ÁBTL 2.1. IV/37 Rucsinszki Pál
 ÁBTL 2.1. IV/45 Sztevanovity Milutin
 ÁBTL 2.1. IV/45-a Sztevanovity Milutin
 ÁBTL 2.1. IV/46 Szvetina Albert
 ÁBTL 2.1. IV/47 Todorovics Zsivorád
 ÁBTL 2.1. IV/47-a Todorovics Zsivorád
 ÁBTL 2.1. VI/1 Péter Gábor
 ÁBTL 2.1. VII/24 Krsztonosity Ozrenné
 ÁBTL 2.1. VII/37-a Balassa Klára
 ÁBTL 2.1. VII/37-b Balassa Klára
 ÁBTL 2.1. IX/20 Kimutatás azokról a személyekről, akiknél a Legfőbb
 Ügyészség a perújrafelvételi tárgyalás lefolytatását nem
 javasolta
 ÁBTL 2.1. IX/24 Kimutatás az 1956 előtt rehabilitált személyekről
 ÁBTL 2.1. IX/31 Jelentések és jegyzőkönyvek anyagok megsemmisítése,
 megtagadása ügyében
 ÁBTL 2.1. IX/35 A koncepciók ügyek rendezése során keletkezett jelen-
 tések, javaslatok, zúzási és átadási jegyzőkönyvek
 ÁBTL 2.1. IX/36 Kivégzett és betegség folytán a börtönökben és az inter-
 nálótáborokban meghalt személyek kartonrendszere,
 1950–1956
 ÁBTL 2.2.1. Operatív nyilvántartások

A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék

- ÁBTL 3.1.5. O-6021/21 Jugoszláv politikai emigránsok
 ÁBTL 3.1.5. O-9697/2 Rehabilitáltak
 ÁBTL 3.1.5. O-9698/2 Tomanovics Ráde
 ÁBTL 3.1.5. O-18468/1 Emigránsok
 ÁBTL 3.1.9. V-254 Pödör László
 ÁBTL 3.1.9. V-3390 Krkelity Pavle
 ÁBTL 3.1.9. V-36009 Avramov Alexa
 ÁBTL 3.1.9. V-51967 Zsivkov Braniszláv
 ÁBTL 3.1.9. V-55521 Gál Andorné
 ÁBTL 3.1.9. V-71259 Izsák József
 ÁBTL 3.1.9. V-81346 Ognyenovity Emil
 ÁBTL 3.1.9. V-88800/1 Bálint László és társai
 ÁBTL 3.1.9. V-88800/2 Bálint László és társai
 ÁBTL 3.1.9. V-88800/4 Bálint László és társai
 ÁBTL 3.1.9. V-111716 Jansics Miklós

- ÁBTL 3.1.9. V-116876 Gálics József
 ÁBTL 3.1.9. V-154284 Dobanovacsai Obrád
 ÁBTL 3.1.9. V-154419/1 Pór György és társai
A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által kezelt dossziék
 ÁBTL 3.2.1. Bt-290 „Micsonovics Vukó”
 ÁBTL 3.2.1. Bt-429 Mihályi Antal
 ÁBTL 3.2.4. K-342 Jelovics Antal
 ÁBTL 3.2.4. K-557 Gyenes János
 ÁBTL 3.2.4. K-689 Lászlós Bozsó
 ÁBTL 3.2.4. K-750 Jugoszláv emigráció
 ÁBTL 3.2.4. K-903 Jugoszláv hírszerző szervek
 ÁBTL 3.2.5. O-8-009 „Dráva” Szabadkai UDB
 ÁBTL 3.2.5. O-8-011 „Macedónia” Eszéki UDB
 ÁBTL 3.2.5. O-8-014/2 „Ordasok”
 ÁBTL 3.2.5. O-8-014/3 „Ordasok”
 ÁBTL 3.2.5. O-8-014/4 „Ordasok”
 ÁBTL 3.2.5. O-8-046 Belgrádi magyar követség

GYŰJTEMÉNYEK

Az állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

- ÁBTL A-923 Horthysta tábornokok és tisztek
 ÁBTL A-2127/24 Hírszerzés történeti kutatás

MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA, BUDAPEST

AZ ÁLLAMIGAZGATÁS FELSŐBB SZERVEI (V. OSZTÁLY) (1862–2014)

Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek (1944–2002)

- XIX-A-24-b Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, visszaminősít-
 tett TÜK iratok (1956–1988)

Belügy (1945–2014)

- XIX-B-1-h Belügyminisztérium, Egyesületi főosztály (1945–1951)
 XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnoksága (1945–2005)

Külügy (1862–1995)

- XIX-J-1-j Külügyminisztérium, Jugoszlávia, TÜK iratok (1945–
 1964)

- XIX-J-1-k Külügyminisztérium, Jugoszlávia, általános iratok
 (1945–1964)

- XIX-J-1-u Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok (1945–1989),
Sík Endre iratai
XIX-J-4-a Belgrádi nagykövetség, TÜK iratok (1947–1960)
XIX-J-4-b Belgrádi nagykövetség, adminisztratív iratok (1946–1956)

INTÉZETEK, INTÉZMÉNYEK (VI. OSZTÁLY) (1945–2002)

Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek iratai (1945–1991)

XXVI-A-14 Magyar Távirati Iroda (1944–2000)

A MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA ÉS A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
IRATAI – M SZEKCIÓ (1945–2004)

Az MDP központi szervei (1946–1957)

- M-KS 276. f. 53. cs. Politikai Bizottság (1948–1956)
M-KS 276. f. 54. cs. Titkárság (1948–1956)
M-KS 276. f. 55. cs. Szervező Bizottság (1948–1953)
M-KS 276. f. 65. cs. Rákosi Mátyás titkári iratai (1948–1956)
M-KS 276. f. 66. cs. Gerő Ernő titkári iratai (1948–1956)
M-KS 276. f. 67. cs. Farkas Mihály titkári iratai (1948–1956)
M-KS 276. f. 68. cs. Révai József titkári iratai (1948–1956)
M-KS 276. f. 98. cs. Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya (1948–1956)

OPEN SOCIETY ARCHIVES, BUDAPEST

- HU OSA 205-4-80 Open Media Research Institute, Infomation Services
Department, Yugoslav Subject Files
HU OSA 300-10-2 RFE/RL Research Institute Balkan Section, Yugoslav
Subject Files I.

POLITIKATÖRTÉNETI INTÉZET LEVÉLTÁRA, BUDAPEST

Pártok, Magyar Kommunista Párt

- PIL 274/3 Politikai bizottság, a Magyar Kommunista Párt és a
Szociáldemokrata Párt közös politikai bizottsága
PIL 274/10 Külügyi osztály

Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések

- PIL VI/918 Lulity Gergely

ARHIV JUGOSLAVIJE, BEOGRAD

Savez Komunista Jugoslavije (1919–1990)

- F. 507/IX-75 Međunarodna komisija, odnosi SKJ za stranim partija-
ma, Mađarska (1945–1990)

Kancelarija maršala Jugoslavije (1943–1953)

- F. 836. KMJ I-3 Spoljna politika Jugoslavije, Dokumentacija o
međudržavnim odnosima, Mađarska
F. 836. KPR I-2 Prijemi stranih ličnosti i delegacije (po zemaljama),
Mađarska

Kabinet predsednika Republike (1953–1980)

- F. 837. KPR I-3 Prijemi stranih ličnosti i delegacije (po zemaljama),
Mađarska

DIPLOMATSKI ARHIV MINISTARSTVA SPOLJNIH POSLOVA,
BEOGRAD

PA Politički arhiv, Mađarska, 1948–1953

THE NATIONAL ARCHIVES – PUBLIC RECORDS OFFICE, LONDON

Foreign Office

- PRO FO 371 Political Departments: General Correspondence,
1906–1996

Sajtó

A Tartós Békéért, Népi Demokráciáért!, 1948–1956.

Naše novine, 1948–1956.

Szabad Nép, 1948–1956.

Za ljudsko zmago, 1948–1954.

Budapesti Műszaki Egyetem, Egyetemi Értesítő, 1983–1985.

Dokumentumközlések és forráskiadások

- A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között. Újvidék, Forum, 1968.
- A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október–1949 vége). Sajtó alá rendezte: A. Sajti Enikő. *Forrás*, 2011/2. 29–56.
- Baráth Magdolna–Feitl István (szerk.): *Lehallgatott kihallgatások. Rákosi és Gerő pártvizsgálatának titkos hangszalagjai*, 1962. Budapest, Napvilág–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013.
- Gibianskii, Leonid: The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War. Archival Documents on Stalin's Meeting with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948. *Cold War International History Project Bulletin*, March 1998. 112–134.
- Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, Századvég, 1994.
- Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: Top Secret. *Magyar–jugoszláv kapcsolatok*. I. kötet. 1956. Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 1995.
- Koltai Gábor–Rác Attila: *A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*. II. kötet. 1957. április 1.–1957. május 27. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2008.
- Marelyn Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: A szovjet–jugoszláv és a magyar–jugoszláv kapcsolatok a levelezési diplomácia tükrében 1954–1955. *Múltunk*, 2001/1. 233–284.
- Mezei Géza (szerk.): *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése (1945–1949)*. Budapest, Új Mandátum, 2001.
- Mitrović, Momčilo Dr.: *Tri dokumenta o ibeovcima*. Beograd, INIS, 2009.
- Sajti Enikő (vál.): *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*. Szeged, Társadalomtudományi Kör, 1989.
- Solt Pál (szerk. biz. el.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. I–III. kötet. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992–1994.
- Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948 (Dokumentumok). *Bács-Kiskun Megye Múltjából* XII. Kecskemét, 1993. 361–382.
- Varga Krisztián: Politikai vagy köztörvényes? Márász Sándor és társai vizsgálati anyagából. *Betekintő*, 2007/4.
- Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat, 2005.
- Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója 1948. február 10*. Documenta Historica 64. Szeged, JATEPress, 2004.

- White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd, Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951.
- Zinner Tibor (közread.): *Rajk László és társai a népbíróóság előtt. 40 év távlatából (...)*. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség, 1989.

Memoárok, visszaemlékezések

- Bokor Péter: A harmadrendű vádlott. Párizsi beszélgetés Lazar Brankov egykori jugoszláv diplomatával. *Valóság*, 1989/9. 48–70.
- Đilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989.
- Kardelj, Edvard: *Visszaemlékezések*. Újvidék, Forum, 1981.
- Kiss József: *ÁVO-s voltam, ÁVO-sok vertek...* Sydney, 1996.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. II. kötet. Budapest, Napvilág, 1997.
- Ritter László: Tito diplomatája. Vladimir Velebittel Ritter László beszélget. *Beszélő*, 2004/10. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/04/10/13velebit.htm>, a hozzáférés ideje: 2005. április 19.
- Svetina, Albert: *Od osvobodilnega boja do banditizma. Pričevanja Alberta Svetine*. Ljubljana, Nova obzorja, 2004.

Kézikönyvek

- Gyarmati György–Palasik Mária (szerk.): *Trójai faló a belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan, 2013.
- Shoup, Paul S.: *The East European and Soviet data handbook. Political, social, and developmental indicators, 1945–1975*. Stanford–New York, Columbia University Press, 1981.
- Urošević, Danilo: *A Naše novine válogatott repertóriuma. Selektivnih repertorijum Naših novina*. Budapest, Szerb Országos Önkormányzat, 2000.
- Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954. Kronológia*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2011.
- Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1955–1959. Kronológia*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012.

Monográfiák és tanulmánykötetek

- A. Sajti Enikő: Tito. In: Polonyi Péter–A. Sajti Enikő: *Mao–Tito*. Budapest, Panonica, 2000.
- Anderle Ádám: *A magyar–spanyol kapcsolatok ezer éve*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2005.
- Bálint László: *Fedőneve: „Bán László”*. Szeged, Bába, 2005.
- Balogh Ádám: *Fejezetek Görögország újkori történetéből (A szabadságharctól napjainkig)*. Szeged, Magyarországi Görögök Egyesülete Csongrád megyei Helyi Csoport, 2013.
- Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Ithaka–London, Cornell University Press, 1984.
- Banac, Ivo: *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaka–London, Cornell University Press, 1988.
- Bartošek, Karel: *Vallanak az archívumok. Prága–Párizs (1948–1968)*. Budapest, Hamvas Intézet, 2003.
- Bekić, Darko: *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*. Zagreb, Globus, 1988.
- Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 2010.
- Bogetić, Dragan: *Nova strategija spolne politike Jugoslavije 1956–1961*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Crampton, R. J.: *The Balkans since the Second World War*. London, Paerson, 2002.
- Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića 2. Politička represija u Srbiji 1953–1985*. Beograd, Institut za savremenu istoriju–Službeni glasnik, 2011.
- Cvetković, Srđan: *Između srpa i čekića 3. Obrici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944–1991*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2013.
- Cvetković, Vladimir Lj.: *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*. Beograd, INIS, 2013.
- Dedijer, Vladimir: *Joszip Broz Tito. Adalékok egy életrajzhoz*. Noviszád, Magyar Szó, 1953.
- Dragišić, Petar: *Jugoslovensko–bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.
- Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története*. II. kötet. Budapest–Párizs, Magvető–Magyar Füzetek, 1991.
- Fischer Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989)*. Budapest, IKVA, 1996.

- Fokasz Nikosz (szerk.): *Görög diaszpóra Közép-Európában*. Budapest, Új Mandátum, 2012.
- Gaddis, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Budapest, Európa, 2001.
- Gyarmati György: *A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2002.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Rubicon, 2011.
- Gyarmati György: *Kísértő közelmúlt avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–L'Harmattan, 2011.
- Heuser, Beatrice: *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953*. London–New York, Routledge, 1989.
- Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–54*. Budapest, Eötvös, 1990.
- Hódos György: *Tettesek és áldozatok. Koncepciós perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Budapest, Noran, 2005.
- Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. II. kötet. 20. század. Budapest, Osiris–2000, 1996.
- Juhász József: *Föderalizmus és nemzeti kérdés. Az etnoföderalizmus tapasztalatai Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, Gondolat, 2010.
- Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest, Aula, 1999.
- Kardos József (szerk.): *A magyar felsőoktatás évszázadai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
- Kenéz Péter: *A Szovjetunió története a kezdetektől az összeomlásig*. Budapest, Akkord, 2008.
- Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest, Korona, 2000.
- Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, Sajtóház Lap és Könyvkiadó Kft., 2001.
- Krstonosic, O.: *A Tito-klika népellenes kultúrpolitikája*. Budapest, Művelt Nép, 1951.
- Lampe, John: *Yugoslavia as History. Twice there was a country*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Lane, Ann: *Britain, the Cold War and Yugoslav Unity, 1941–1949*. Brighton, Sussex Academic Press, 1989.
- Larson, David L.: *United States Foreign Policy towards Yugoslavia, 1943–1963*. Washington, University of America Press, 1979.
- Lees, Lorraine M.: *Keeping Tito Afloat. The United States, Yugoslavia and the Cold War*. University Park, Pennsylvania State University Press, 1997.

- Macmillan, Harold: *Tides of Fortune 1945–1955*. New York–Evanston, Harper & Row, 1969.
- Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2012.
- Nikolakopoulos, Ilias–Alkisz Rigosz–Grigorisz Pszalidasz (szerk.): *A görög polgárháború. A varkizai egyezménytől a Gramosznál lezajlott hadműveletekig. 1945. február–1949. augusztus*. Budapest, Új Mandátum, 2006.
- Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2012.
- Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Budapest, Osiris, 2003.
- Перишић, Мирослав: *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд, Завод за уџбенике, 2012.
- Pethő Szilvia: *Spanyol kommunista emigráció Közép-Kelet-Európában (1946–1955)*. Ph.D. értekezés tézisei. Szeged, SZTE BTK Történész Doktori Iskola – Modernkori Program, 2008.
- Rajak, Svetozar: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. London–New York, Routledge, 2011.
- Rusinow, Dennison: *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1978.
- Selinić, Slobodan Dr.: *Jugoslovensko–čehoslovački odnosi (1945–1955)*. Beograd, INIS, 2010.
- Селинић, Слободан: *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*. Београд, ИНИС, 2013.
- Simić, Dragoslav–Milan Petrović: *Držesni KGB – javi se Radio „Slobodna Jugoslavija” iz Bukurešta izveštava*. Beograd, Udruženje novinara Srbije, 2009.
- Sundhaussen, Holm: *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2014.
- Szakács Sándor–Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Budapest, Genius Gold, 1997.
- Szögi László (szerk.): *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest, Művelődési és Közoktatási Minisztérium, 1994.
- Tóth Ágnes: *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2003.
- Ulam, Adam B.: *Titoism and the Cominform*. Westport, Greenwood Press, 1952 (reprint 1971).
- Valuch Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág, 2013.
- Vojtěchovský, Ondřej: *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská informbyrovská emigrace v Československu*. Praha, Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2012.

- Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története (1948–1949). Ideológiai vádak a korabeli forrásokban*. Szeged, 2005. (kézirat)
- Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején 1948–1953*. Szeged, SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2011.
- Zinner Tibor: *„A nagy politikai affér”. A Rajk–Brankov-ügy. I–II. kötet*. Budapest, Saxum, 2013–2014.
- Zubok, Vladislav M.: *(A Failed Empire). The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2007.
- Zubok, Vladislav–Constantine Pleshakov: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge, Mass.–London, Harvard University Press, 1996.
- Животић, Александар: *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*. Београд, Архипелаг–ИНИС, 2011.

Tanulmányok

- A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: A. Sajti Enikő–Juhász József–Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. Zenta–Szeged, MNL Csongrád Megyei Levéltára–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet–Zentai Történelmi Levéltár, 2013. 133–159.
- A. Sajti Enikő: Büntudat és győztes fölény. A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947. In: Uő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, 2010. 133–144.
- A. Sajti Enikő: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 277–290.
- A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben, 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 2009/7–8. 89–109.
- A. Sajti Enikő: Külpolitika, magyarság, 1944–1947. In: Uő: *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, SZTE Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Program, 2010. 119–132.
- A. Sajti Enikő: Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. *Délvidéki Szemle*, 2015/1. 5–25.
- A. Шajти, Енике: Свест о кривици и надмоћ победника: Мађарска и Југославија 1945–1947. у светлу мађарских докумената. In: Зоран Јањетовић (главни уред.): *1945. Крај или нови почетак? Тематски зборник радова*. Београд, ИНИС, 2016. 531–555.

- A. Sajti Enikő: Tito 1947-es magyarországi látogatásának előzményei. In: Baráth Magdolna–Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, 2012. 587–605.
- A. Sajti Enikő: Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. *Századok*, 1979/3. 375–420.
- A. Sajti Enikő: Útkeresés. A Jugoszláv Kommunista Párt nemzetiségpolitikai koncepciójának formálódása az 1920-as években. In: *Uő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság*. Szeged, JATEPrint, 1991. 20–87.
- Baráth Magdolna: A „történelmi kibékülés” Jugoszláviával. In: J. Nagy László–Varga Beáta–Ferwagner Péter Ákos (szerk.): *Tanulmánykötet A. Sajti Enikő születésnapjára*. Szeged, SZTE Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, 2009. 87–95.
- Baráth Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk*, 1994/1. 40–97.
- Baráth Magdolna: Felemás desztalinizáció. A törvénysértések lezárása és az állambiztonsági szervek átszervezése Magyarországon 1962-ben. *Betekintő*, 2012/3.
- Baráth Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztá lap” politikája. *Múltunk*, 2001/1. 3–58.
- Baráth Magdolna: „Testvéri segítségnyújtás”. Szovjet tanácsadók és szakértők Magyarországon. In: *Uő: A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*. Budapest, Gondolat, 2014. 102–136.
- Cvetković, Srđan: Politika represija u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985. Pokušaj kvantifikacije i komparacije nekih parametara političke represije u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1985. *Istorija 20. veka*, 2008/2. 272–315.
- Цветковић, Владимир Љ.: Нормализација дипломатских односа Југославије са Мађарском и Бугарском 1953–1954. *Токони историје*, 2009/3. 117–135.
- Dragišić, Petar: Napred – List jugoslovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj. *Tokovi istorije*, 2005/3–4. 125–142.
- Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 1987/3. 27–29.
- Gibianski, Leonid: The 1948 Soviet–Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model. In: Westad, Odd Arne–Sven Holtsmark–Iver B. Naumann (eds.): *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*. New York, St. Martin’s Press, 1994. 26–46.
- Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994/4. 111–144.
- Gyarmati György: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok és mire nem? *Kommentár*, 2012/6. 64–78.

- Gyarmati György: Nem mind arany, ami... A szocialista rendszer állambiztonsági iratainak történeti forrásértéke. In: Majtényi György–Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, ÁBTL–Kossuth Kiadó, 2008. 127–139.
- Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle*, 1992/11. 17–36.
- Havadi Gergő: Az Ilkovic büfé története és mítosza egykori vendégei emlékeztében. *Aetas*, 2012/2. 29–48.
- Honvári János: A hatalmi „elit” jövedelme az 50-es években. Elérhető: http://archivnet.hu/gazdasag/a_hatalmi_elit_jovedelme_az_50es_evekben.html, a hozzáférés ideje: 2013. június 25.
- Hornyák Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vítás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: Hornyák Árpád–Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 315–335.
- Kimura, Kaori: четыре совещания югославкой политэмиграции в СССР и странах народной демократии - их деятельность в антититовской компании в 1948–1955 гг. (kézirat)
- Kovačević, Katarina: Incidenti na jugoslovensko–mađarskoj granici početkom pedesetih godina. *Pečuški horizont*, 2008/1. 59–74.
- Kovačević, Katarina: Yugoslav–Hungarian Relations 1953–1956. In: Dimić, Ljubograd (ed.): *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003*. Belgrade, 2005. 140–157.
- Лубурић, Радоња: Југословенска информбировска емиграција између илузија и стварност (1948–1953). *Istorijski zapisi* LXX, 1997. 1–26.
- Lukač, Stjepan: U spomen Dr. Ivan Mokuter (1927–1999). *Jezik* 47, 1999. 160.
- Major Nándor: Jugoszlávia a II. világháborúban. *Múltunk*, 2005/1. 33–88.
- Mészáros Sándor: Újvidéki hideg hetek 1944-ben. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 1994/1. 77–95.
- Mitrović, Momčilo Dr.: Ibeovci Srbije 1948–1952. u partijskim izveštajima. In: Kačavenda, Petar (ured.): *Jugoslovensko–sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa*. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1999. 223–234.
- Митровић, Момчило Др.: Слободан Селинић: Југословенска информбировска емиграција у источноевропским земљама, 1948–1964. *Tokovi istorije*, 2009/1–2. 31–54.
- Murasko, G. P.–A. F. Noszkova: A szovjet tényező Kelet-Európa országainak háború utáni fejlődésében, 1945–1948. *Múltunk*, 1996/2. 49–80.
- Perišić, Miroslav: Čehoslovačka javnost i rezolucija Informbiroa 1948. Iskustvo jugoslovenskih studenata u Pragu. *Istorija 20. veka*, 2006/1. 103–123.

- Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 1998. 91–100.
- Rajak, Svetozar: In Search of a Life outside the Two Blocks: Yugoslavia's Road to Non Alignment. In: Dimić, Ljubograd (ed.): *Great Powers and Small Countries in Cold War 1945–1955 – issue of ex-Yugoslavia. Proceedings of the International Scientific Conference, Belgrade, November 3rd–4th, 2003*. Belgrade, 2005. 84–105.
- Rajak, Svetozar: New Evidence from the Former Yugoslav Archives. The Tito–Khrushchev Correspondence, 1954. *Cold War International History Project Bulletin*, Fall–Winter 2001. 315–324.
- Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: Ständeisky Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 45–62.
- Selinić, Slobodan: Život diplomata u neprijateljskoj državi. Jugoslovenska diplomate u Čehoslovačkoj i čehoslovačke diplomate u Jugoslaviji 1949–1953. *Istorija 20. veka*, 2010/2. 53–66.
- Szajcsán Éva: A magyar–jugoszláv viszony és a mohácsi sokacok helyzetének alakulása (1945–1950). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 46–47. Pécs, 2003. 167–182.
- Sztikalin, A. Sz.: A szovjet–jugoszláv közeledés és a magyar belpolitikai helyzet (1954–1956 nyara). *Múltunk*, 2003/1. 208–234.
- Tóth Ágnes: Adatok az 1946-os magyarországi délszláv összeírás történetéhez. *Bács-Kiskun Megye Múltjából* 14. Kecskemét, 1998. 301–310.
- Tóth Ágnes: A „nagypolitika” erőterében. Délszlávok Magyarországon 1945–1948. In: Hornyák Árpád–Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 337–372.
- Tripković, Djoko: Yugoslav Foreign Policy 1953–1956. In: Fischer, Jasna (ured.): *Jugoslavija v hladni vojni*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 2004. 89–106.
- Varga László: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 2000. 11–25.
- Vida István: Magyarország nemzetközi helyzete a második világháborút követő években. In: Pritz Pál (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2002. 107–121.
- Vojtjehovski, Ondžej: Informbiroovska emigracija u jugoslovensko–čehoslovačkim odnosima. Nacionalni i politički identitet jugoslovenskih informbiroovaca u Čehoslovačkoj. In: Selinić, S. (ured.): *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova*. Beograd, 2008. 207–230.

- Vojtjehovski, Ondžej: Из дипломатије у ИБ емиграцију. Догађаји у југословенским дипломатским представништима у САД-у поводом резолуције Информбира 1948. године. In: Селинић, Слободан (уред.): *Југослованска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*. Београд, ИНИС, 2012. 174–204.
- Vojtěchovský, Ondřej: Anton Rupnik: Pot slovensko–francoskega komunista do karieje jugoslovanskega informbirojevskega funkcionarja. *Acta Histriae* 18. 2010/1–2. 151–174.
- Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 2014/4. 959–981.
- Vukman Péter: Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon, 1948–1949. In: Hornyák Árpád–Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948. Történelem és emlékezet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016. 373–405.
- Vukman Péter: Lazar Brankov emigrálása és magyarországi emigrációs szervező tevékenysége (1948–1949). *Bácsország*, 2013/3. 2–11.
- Vukman Péter: Megfigyelés, szervezés, koncepciók perek. Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955). I.: Származás, társadalmi háttér, emigráció. *Betekintő*, 2015/4.
- Vukman Péter: Megfigyelés, szervezés, koncepciók perek. Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955). II.: A koncepciók per és következményei. *Betekintő*, 2016/1.
- Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke.” Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: Bárdi Nándor–Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 291–313.
- Zinner Tibor: A Kék könyv a Rajk–Brankov-ügyről. Hazugságok és elhallgatások. *Kriminológiai Tanulmányok* 49. Budapest, 2012. 193–210.
- Životić, Aleksandar: Otvaranje albanskog pitanja u Jugoslaviji u senci sukoba između Jugoslavije i Informbiro-a 1948–1954. *Istorija 20. veka*, 2009/2. 91–102.

Internetes hivatkozás

- mediatortenet.wordpress.com/2014/11/30/esti-budapest-1952-1956. A hozzáférés ideje: 2015. április 28.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8330>
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8330>. A hozzáférés ideje: 2015. április 27.
<http://www.skoj.org.rs/skoj.html>
<http://www.skoj.org.rs/skoj.html>. A hozzáférés ideje: 2015. április 03.

MELLÉKLETEK

A jugoszláv politikai emigrációba felvettek névsora (1948–1953)

Aleksej, Ivanov	Filković, Dragutin
Aleksić, Božidar	Galić, Anica
Avramov, Aleksa	Galić, Ivan
Babočai, Emerencija	Galić, Josip
Bajović, Slavko	Gázsó János
Balassa Klára	Glažar, Božidar
Bedrosian, Petar	Gruić, Dragutin
Berkes Milenka	Grujić, Dušan
Berkes Péter	Gulyás Mihály
Belić, Marija	Hrvat (Horvát), Stevan
Belić, Radovan	Hunyadi Ferenc
Brankov, Lazar	Ilić, Momčilo
Burgijašev, Đorđe	Ivošević, Đuro
Cvetan, Franjo	Ivošević, Ilija
Csikos István	Ivošević, Todor
Čuić, Dušan	Jaković, Đorđe
Čus, Mirko	Jandrić, Feko
Danojlović, Stevan	Jegdić, Boško (Božidar)
Demeter, Slavko	Jerić, Leo
Dobanovački, Obrad	Jovanović, Žarko
Doroslovački, Branislav	Knapić, Josip
Doroslovački, Ksenija	Kolundžia, Boško
Dudás Lajos	Kontić, Đorđe
Faragó Dezső	Kopić, Antun
Ferenc, Doža (Božidar?)	Kovács István

MELLÉKLETEK

Kovács Ladisláv	Pejović, Bogdan
Kővágó László	Pelle Lajos
Kővágó Mária	Peteršić, Vlado
Krga, Ilija	Petrović, Gojko
Krkelić, Pavle	Petrović, Jordan
Krkelić, Petar	Posavac, Ladislav
Krstić, Milivoj	Pujić, Đorđe
Krstonošić, Ozren	Purić, Boris
Krstonošić, Paula	Rak, Ante
Kuntarić, Jožo	Rudović, Marko
Linardić, Bogomil	Salavardić, Antun
Ljubojev, Milena	Salavardić, Marija
Ljubovljević, Žarko	Sinka, Ana
Luković, Dubroslav	Sinka, Stevan
Majcen, Franc	Sinković, Vlado
Mamut, Kupa	Smit, Stjepan
Mandić, Miloško	Spirta, Božo
Mandić, Živorad	Spoljarić, Josip
Marjanović, Jovo	Seljahudin, Ahmed
Mészáros Károly	Solarić, Janez
Mikor, Miška	Srobar (Skrobar), Stjepan
Milanović, Svetozar	Stančić, J. V.
Milić, Lazo	Stanek, Tomo
Miljanović, Perko	Stevanović, Marija
Mokuter, Ivan	Stevanović, Milutin
Mrđenović, Rade	Stojković, Slavko
Nagy Gabi	Strajnić, Stevan
Nagy Klára	Strajnić, Žarko
Nedić, Božidar	Sušić, Petar
Novaković, Savo	Svetar, Ivan
Nyárádi Eugén	Svetina, Albert
Nyitrai Kálmán	Todorović, Živorad
Ognjenović, Emil	Tomanović, Rade
Pavlović, Stevan	Tomašević, Toma
Pavlović, Stojan	Tomić, Ljubomir
Paroski, Petar	Trbović, Gojko

Urošević, Danilo	Vidović, Dušan
Vakarcs Irén	Vrbica, Ilija
Velemir, Milutin	Vrbica, Radovan
Verstovšek, Boris	Žibreg, Jure
Verstovšek, Radmila	Živkov, Branislav

*Az emigrációból 1949–1953 között kizártak
és kikerültek névsora (zárójelben az ismert ok)*

Aleksej, Ivanov (szovjet állampolgár)
 Avramov, Aleksa (az UDB emigrációba beépült kémje)
 Babočai, Emerencija (férje, Feko Jandrić letartóztatását követően)
 Balassa Klára (hírszerzői feladatokra felajánlkozik a jugoszláv követ-
 ségnek, letartóztatják)
 Brankov, Lazar (letartóztatják, a Rajk-per harmadrendű vádlottja)
 Burgijašev, Đorđe (letartóztatják 1952-ben)
 Csikos István
 Čuić, Dušan (elhunyt 1951-ben)
 Danojlović, Stevan (letartóztatják)
 Doroslovački, Branislav (letartóztatják 1952-ben)
 Doroslovački, Ksenija (férje elítélését követően kizárják)
 Faragó Dezső
 Ferenc, Doža (Božidar?)
 Galić, Anica (feltehetően férje kizárásával függhet össze)
 Galić, Ivan (feltehetően testvére kizárásával állhat összefüggésben)
 Galić, Josip („destruktív tevékenység” miatt 1950-ben)
 Gázsó János
 Hrvat (Horvát), Stevan
 Hunyadi Ferenc
 Ivošević, Ilija (1953 elején visszaveszik)
 Jaković, Đorđe
 Jandrić, Feko (kémkedés és szervezkedés vádjával elítélik és kivégzik
 1952-ben)
 Jegdić, Boško (Božidar) (ismeretlen okból letartóztatják)

Jovanović, Žarko (kémkedés gyanújával internálják 1950-ben, öt évre
 ítélik 1953-ban)
 Kopic, Antun (az ÁVH feladattal bízta meg Jugoszlávia területén, el-
 fogják és 25 évre ítélik)
 Kovács Ladiszláv (letartóztatják)
 Krkelić, Petar („erkölcstelen magatartás” miatt ideiglenesen kizárják)
 Krstonošić, Ozren (letartóztatják 1952-ben)
 Krstonošić, Paula (férje elítélését követően)
 Ljubojev, Žarko (véglegesen a Szovjetunióba költözik)
 Mamut, Kupa
 Mikor, Miška (az ÁVH jugoszláviai feladattal bízta meg, nem tér visz-
 sza)
 Milić, Lazo (internálják 1949-ben)
 Miljanović, Perko (letartóztatják)
 Mrđenović, Rade (sikertelen jugoszláviai feladat, halálra ítélik)
 Nagy Gabi
 Nagy Klára
 Nedić, Božidar (Csehszlovákiában telepedik le)
 Novaković, Savo (letartóztatják 1952-ben)
 Nyárádi Eugén (jugoszláviai feladatra vállalkozik, elfogják és nyolc
 évre ítélik)
 Posavac, Ladislav (jugoszláviai feladatról nem tér vissza)
 Purić, Boris (ismeretlen okból 1950-ben kizárják, visszaveszik 1952-
 ben)
 Rudović, Marko (letartóztatják)
 Sinković, Vlado (feltehetően saját elhatározásából lép ki az emigráci-
 óból)
 Solarić, Janez (visszaszökik Jugoszláviába)
 Srobar (Skrobar), Stjepan
 Stančić, J. V. (Csehszlovákiában telepszik le).
 Stevanović, Marija (férje elítélését követően kizárják)
 Stevanović, Milutin (letartóztatják 1952-ben)
 Svetar, Ivan (az UDB állítólagos kémje, két év fogházra ítélik 1950-
 ben)
 Svetina, Albert (letartóztatják 1952-ben)
 Todorović, Živorad (letartóztatják 1952-ben)

Tomanović, Rade (jugoszláviai feladat megtagadását követően internálják 1949-ben)

Tomašević, Toma

Vakarcs Irén

Vidović, Dušan (jugoszlávok elrabolják 1952-ben)

Žibreg, Jure (visszaszökik Jugoszláviába)

Živkov, Branislav (rövid időre letartóztatják)

1953 után Jugoszláviából Magyarországra érkezett és politikai menekültjogban részesült emigránsok

Jovanović, Čedomir

Kojić, Ljubomir

Lulić, Grga

Opančar, Martin

Mlinar, Mirko

Az emigráció vezetőségi összetétele

Az emigráció de facto egyszemélyi vezetője (1948. október–1949. május)

Brankov, Lazar

I. kollektív vezetőség (1949. június 8.–1950. május 13-14.)

Ljubovljević, Žarko

Trbović, Gojko

Velemir, Milutin

II. kollektív vezetőség (1950. május 13-14.–1952. február 12.)

Burgijašev, Đorđe

Grujić, Dušan

Dudás Lajos

Nyitrai Kálmán

Svetina, Albert

III. kollektív vezetőség (1952. február 12.–1954. február 20.)

Berkes Péter

Burgijašev, Đorđe (1952 tavaszáig)

Majcen, Franc

Pejović, Bogdan

Svetina, Albert (1952 márciusáig)

Trbović, Gojko

Verstovšek, Boris

Az emigránsok hallgatólagos elismert vezetője 1954 után

Lulić, Grga

Kronológia

1948. február 10. A szovjet, bolgár és jugoszláv vezetők moszkvai találkozója. A szovjet–jugoszláv konfliktus kezdete.
1948. március 15. Az 1848-as forradalom centenáriuma Budapestre érkező Vorosilov marsall először célozgat a szovjet–jugoszláv ellentétekre az MKP vezetése előtt.
1948. március 18. A Farkas Mihály, Gerő Ernő és Révai József vezetésével magyar delegáció utazik Belgrádba. A PB utasítása szerint a megbeszéléseken a szovjet álláspontnak megfelelően kell eljárni.
1948. március 18–19. Szovjet katonai és polgári tanácsadók kivonása Jugoszláviából.
1948. március 20. A Magyar–Jugoszláv Társaság második, feszült hangvételű közgyűlése.
1948. április 8. Az MKP KB határozatban fejezi ki megdöbbenését a jugoszláv vezetés „helytelen magatartása” miatt.
1948. május 21. Rákosi Mátyás Sztálinhoz írt levelében a „jugoszláv ügy” fontosságára való tekintettel felveti az MKP és az SZDP egyesülési kongresszusának elhalasztását.
1948. június 28. A Tájékoztató Iroda határozatában ítéli el a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőit és politikájukat. A szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülése.
1948. július eleje. Fokozódó nyomásgyakorlás a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének vezetőségére.
1948. július 2. Antun Rob délszláv származású parlamenti képviselő Jugoszláviába szökik.
1948. július 10. Miloš Mojić, a *Naše novine* munkatársa belehal előző napi, löfölgöyver okozta sérüléseibe. Živko Boarovot, a jugoszláv nagykövetség sajtóattaséját politikai gyilkossággal vádolják meg.
1948. július 10. A Magyar Távirati Iroda közleménye Dudás Lajos jugoszláv parlamenti képviselő emigrálásáról. Az első jugoszláv politikai emigránsok Magyarországra érkezése.
1948. július 21–28. A Jugoszláv Kommunista Párt V. kongresszusa.

1948. július 27. Slobodan Ivanović, a washingtoni jugoszláv nagykövetség sajtóattaséja emigrál.
1948. július 31. Radonja Golubović bukaresti jugoszláv nagykövet emigrálása.
1948. augusztus 8. Vojislav Garčević (Garević) vezérkari százados és Đorđe Lučić főhadnagy Magyarországra szökése.
1948. augusztus 10. A Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségének kongresszusa
1948. augusztus 24. Azim Alihodžić teheráni követ lemondása és emigrálása.
1948. augusztus 30. A Magyar Rádió napi rendszeres délszláv nyelvű adást kezd sugározni Jugoszlávia felé.
1948. szeptember. Az oslói jugoszláv nagykövetség több munkatársa emigrál.
1948. szeptember 10. Az első jugoszláv politikai emigráns szervezet felállítása Prágában.
1948. szeptember 25. *Nova Borba* címmel Prágában megjelenik a jugoszláv politikai emigránsok első lapja.
1948. október 3. Pavle Lukin ottawai követségi tanácsos és hat munkatársa emigrál.
1948. október 25. Lazar Brankov budapesti jugoszláv ügyvivő a követség több munkatársával együtt emigrál.
1948. október 26. Milutin Stevanović családjával együtt követi Brankovot.
1948. október 26. és 28. A budapesti jugoszláv követség kilenc munkatársát kiutasítják az országból. Szabályos jegyzékháború Magyarország és Jugoszlávia között.
1948. október 28. A *Szabad Nép* címlapon hozza Brankov emigrálását.
1948. november 12. Brankov munkatérre az emigránsok politikai tevékenységéről. Javaslatát az MDP Titkársága november 24-én elfogadja.
1948. november 14. Az MDDSZ bajai ülése. Brankov beszédében éles szavakkal ítéli el Tito politikáját.
1948. november 27. Blagoje Hadži Panzov szófiai jugoszláv követségi tanácsos emigrálása.

1948. november 28. Jugoszlávia nemzeti ünnepe alkalmából Brankov beszédet mond a budapesti Madách Színházban.
1948. december 3. Jugoszláv összemigráns központ létrehozása Bukarestben. A központot 1949 januárjában Moszkvába helyezik át.
1949. január 15–február 7. Brankov megbeszélése Pero Popivoda és Radonja Golubović emigráns vezetőkkel Bukarestben.
1949. február 16. Brankovot kinevezik a Magyar Rádió délszláv adásainak politikai tanácsadójává.
1949. június 8. A Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok vezetőségének első, alakuló konferenciája.
1949. június 21. Lazar Brankov letartóztatása Moszkvában.
1949. szeptember 16. A Rajk-per kezdete.
1949. szeptember 24. A Rajk-per harmadrendű vádlottjaként Lazar Brankovot életfogytiglani börtönbüntetésre ítélik.
1949. szeptember 28. A Szovjetunió felmondja a Jugoszláviával 1945. április 11-én Moszkvában megkötött barátsági és kölcsönös együttműködési szerződést.
1949. szeptember 30. Magyarország felmondja a Jugoszláviával 1947 decemberében aláírt magyar–jugoszláv barátsági szerződést.
1949. október. Jugoszláviát bevásáztatják az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagjai közé.
1949. november 29. A Tájékoztató Iroda galyatetői ülésén újabb éles hangvételű jegyzékben ítéli el Tito és a jugoszláv vezetés politikáját.
1950. február 1. Az MDP Titkársága hozzájárul 24 jugoszláv politikai emigráns számára a magyar állampolgárság megadásához és az MDP-be történő felvételükhöz. Az emigránsok fokozatosan állampolgárságot és párttagságot szereznek.
1950. május. Az ún. „diplomata csoport” beolvasztása a jugoszláv politikai emigrációba.
1950. május 13–14. Új, ötfős vezetőség megválasztása a magyarországi emigráció élére.
1950. június. Az emigráns sajtótermékek és pártszervezetek hathatósabb megszervezésére szűkebb centrumot hoznak létre Moszkvában Koordinációs Iroda néven.

1950. június 28. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályán belül külön délszláv alosztály alakul, vezetője Szentivánszki Sándor.
1951. április 4. A jugoszláv emigráns klub megnyitása Budapesten, a Keleti Károly utcában.
1951. május 1. *Za ljudsko zmago* címmel szlovén nyelvű emigráns lap jelenik meg Budapesten.
1951. november 8. Az ágasegyházi „kémper” Rumi András és Feko Jandrić jugoszláv politikai emigránsok részvételével.
1952. január 7. Szentivánszki Sándor áthelyezése. Az emigránsok ügyeivel a továbbiakban (először átmeneti jelleggel) az MDP KV Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya foglalkozik.
1952. január 17. A Jugoszláv Hazafiak Szövetsége emigráns politikai párt létrehozásáról döntenek Moszkvában.
1952. február 12. Héttagú vezetőség állítása a Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsok élére. Vezetője Boris Verstovšek.
1952. február 16. Bálint László különítménye Budapestről Jugoszláviába rabolja Dušan Vidović egykori diplomatát, politikai emigránst.
1952. március 3. Az ÁVH Vidović elrablásával összefüggésben letartóztatja Savo Novaković politikai emigránst. További nyolc letartóztatás követi, közülük heten jugoszláv politikai emigránsok.
1952. április 1. Az ágasegyházi „kémperben” elítélt Feko Jandrić kivégzése.
1952. május 19. Az MDP KV Nemzetközi Osztályán belül Kalmár Sándor veszi át a jugoszláv emigráns ügyeket.
1952. július 28. Újhelyi György államvédelmi alhadnagy, a mohácsi alosztály vezetője Jugoszláviába szökik.
1952. augusztus 5. Vidović elrablását követően letartóztatott Đorđe Burgijašev a börtönben belehal sérüléseibe.
1952. augusztus 7. Magyar politikai emigráns szervezet megalakítása Újvidéken.
1952. szeptember 11. Bálint László különítménye elrabolja Boris Verstovšek vezető politikai emigránst.
1952. szeptember 17. és 24. Egyéni koncepciók perekben hat Budapesten élő jugoszláv politikai emigránst ítélik börtönbüntetésre.

1952. szeptember 24. A magyar határőrök Szeged közelében elfogják Bálint Lászlóékat.
1952. november 15–17. Bálint László és a jugoszláv „emberrablók” pere Budapesten.
1953. március 5. Moszkvában bejelentik Sztálin halálát.
1953. június 6. Vjacseszlav Molotov kölcsönös követcserére tesz javaslatot a jugoszlávoknak. Vaszilij A. Valkovot belgrádi szovjet nagykövetté, Dobrivoje Vidićet moszkvai jugoszláv nagykövetté nevezik ki, állomáshelyüket júliusban foglalják el.
1953. április 22–25. A Jugoszláv Hazafiak Szövetsége első kongresszusa Bukarestben.
1953. augusztus 5. Baján kétoldalú magyar–jugoszláv tárgyalások kezdődnek a határincidensek beszüntetéséről és a határjelek felújításáról.
1953. augusztus 10. *Agrément* kérése Kurimszky Sándor számára új belgrádi magyar nagykövetként.
1953. augusztus 28. Magyar–jugoszláv egyezmény aláírása Zomborban a határincidensek rendezéséről.
1954. január 20. Magyar–jugoszláv egyezmény aláírása Szabadkán a határjelek felújításáról.
1954. június 22. Hruscsov az SZKP KB nevében szovjet–jugoszláv csúcstalálkozót javasol. Tito a javaslatra csak augusztus 11-én válaszol.
1954. szeptember 23. Hruscsov újabb levelében kész elfogadni, hogy először a szovjet–jugoszláv állami kapcsolatokat rendezzék.
1954. október 10. Magyarország hozzájárul Dalibor Soldatić budapesti jugoszláv követté történő kinevezéséhez. Megbízólevelét november 24-én adja át Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének.
1954. október 14. Farkas Mihály szegedi beszédében jelzi, az MDP vezetése kész a legmagasabb szinten is tárgyalásokat folytatni a jugoszlávokkal. Az MDP PB még aznap dönt a Tito-ellenes brosúrák forgalomból történő kivonásáról és a *Za ljudsko zmago* emigráns lap megjelentetésének beszüntetéséről.
1954. október 20. A *Pravda* aznapi számában megemlékezik Belgrád tíz évvel korábbi felszabadításáról.

1954. november 29. A teljes szovjet vezetés megjelenik a Jugoszlávia nemzeti ünnepén rendezett fogadáson. Nagy Imre és az MDP teljes felső vezetése megjelenik a budapesti jugoszláv nagykövetség fogadásán.
1955. február 7. Molotov beszédében a jugoszláv vezetést teszi felelőssé a kétoldalú kapcsolatok lassú javulásáért.
1955. március 7. Molotov beszédére adott válaszlevelében Tito a normalizálás leállítással fenyegeti meg a szovjet vezetést. Hruscsov tíz nappal későbbi levelében a lehető leggyorsabban tárgyalást javasol.
1955. március 7. A Dušan Vidović elrablását követően letartóztatott és koncepció perben elítélt hat jugoszláv politikai emigráns ügyének felülvizsgálati tárgyalása. Valamennyiüket szabadlábra helyezik.
1955. április 30. Dalibor Soldatić jugoszláv követ tudatja Sík Endrével, a külügyminisztérium osztályvezetőjével, hogy „zavaró jelenségnek” tekintik a jugoszláv politikai emigránsok további alkalmazását.
1955. május 27–június 2. Hruscsov „belgrádi Canossája”. A különutas jugoszláv politika elismerése.
1955. június 30. A Magyar Rádiónál dolgozó hat jugoszláv politikai emigráns elbocsátása.
1955. augusztus 14. A Magyar Rádió beszünteti Jugoszláviába sugárzott szerb-horvát és szlovén nyelvű műsorait.
1956. április 3. Lazar Brankov, a Rajk-per vádlottjai közül egyedülként, elnöki kegyelemmel szabadul.
1956. június 2. Tito háromhetes látogatásra érkezik a Szovjetunióba.
1956. július 10. Az MDP KV a JK SZ KB részére küldött levelében először veti fel a pártközi kapcsolatok helyreállítását és a két párt vezetőinek személyes találkozóját.
1956. október 15–22. Magyar pártdelegáció Belgrádban Gerő Ernő vezetésével.
1956. október 23. után. A jugoszláv politikai emigránsok közül többen belépnek a karhatalmi alakulatokba. Néhányan a felkelők oldalán harcolnak.

1957. november 14–19. A kommunista és munkáspártok moszkvai értekezlete.
1958. április 22–26. A Jugoszláv Kommunisták Szövetsége VII. kongresszusa.
1958. március 27–28. Kádár János jugoszláviai látogatása. A megbeszéléseken Tito nehezményezi, hogy több jugoszláv politikai emigráns a rendőrségnél és egyéb rendvédelmi szerveknél áll szolgálatban.
- 1958 nyara. A moszkvai jugoszláv emigráció aktivizálódik és tervbe veszi az emigráció újjászervezését.
1960. június 27–28. A politikai emigránsok állítólagos konferenciája Pécsen.
1961. január 20. Radonja Golubović és a Szovjetunióban élő jugoszláv politikai emigránsok üdvözlik az 1960. decemberi, Jugoszláviát bíráló moszkvai határozatokat. A memorandumhoz 31 magyarországi emigráns is csatlakozik.
1961. április 28. Mirko Tepavac jugoszláv nagykövet emlékeztetője a Magyarországon élő jugoszláv politikai emigránsokról.
1967. szeptember. Obrad Dobanovački rendszerellenes, kínabarát szervezkedésbe kezd, de a hatóságok már 1968 márciusában felszámolják.
1974. április 6–7. A Tito belső ellenzékének számító „új kominformisták” titkos tanácskozása a montenegrói Barban.
1974. szeptember. 32 kominformista szimpatizáns pere Titogradban és Pečben.
1974. október 11. Jugoszláv lista tizennégy, túlságosan exponálnak vélt politikai emigráns nevével.
1975. október 8. Bukarestben a jugoszláv titkosszolgálat elrabolja Vlado Dapčević politikai emigránst. 1976. június 21-én húsz év börtönre ítélik.
1982. április 29. A magyar állambiztonsági szervek utolsó összegző kimutatása a jugoszláv politikai emigránsokról.

“FIGHTING AGAINST THE CLIQUE OF TITO AND RANKOVIĆ”

Yugoslav Political Emigrants in Hungary (1948–1980)

SUMMARY

As a direct but unexpected consequence of the outbreak of the Soviet-Yugoslav conflict in 1948, Yugoslav emigrant, so-called Cominformist or *ibeovci*, communities were established in the Soviet Union and in its Eastern European satellite states from those political emigrants who supported the policy of Joseph Stalin against Josip Broz Tito and the Yugoslav leadership. Their collective was organized in Hungary, too, at the turn of 1948–1949. The emigrants' community in Budapest served as a useful instrument in the everyday propaganda warfare against Yugoslavia. They wrote and distributed different articles in emigrant papers, and participated in the daily radio broadcasts into Yugoslavia. However, their political activities became an impediment of the slow, gradual and time-consuming process of normalization between Hungary and Yugoslavia after 1953. Although their official political organizations were dissolved in 1954, the Yugoslav political leadership took offence at and objected to their mostly Stalinist political views and their supposed leading role in South Slavic minority organizations in Hungary as late as in the mid-1970s.

As it is well-known, in early 1948 Stalin opened a “new cold war front” – this time within the Communist movement against Yugoslavia. As tensions between the two super powers started to escalate, Stalin expected complete subordination from the leaderships of the so-called fraternal parties and strict subjection to the aims of Soviet foreign policy in the countries within his sphere of

influence in Eastern Europe. The regional ambitions of the Yugoslav leaders, together with their own goals and foreign policy initiatives, overstretched the limits of Stalin's tolerance.

The rapidly and dramatically escalating tension between the Soviet Union and Yugoslavia, and as a direct consequence, between Yugoslavia and the Eastern European countries, resulted in the complete isolation of Yugoslavia within the Communist sphere of the world. Economic blockade, military pressure and border incidents became commonplace and anti-Titoist show trials took place in Albania, Bulgaria and Hungary. Moreover, the Soviet Union and its Eastern European satellites started a vigorous psychological and propaganda campaign against Tito and the CPY leadership. For different reasons, Rákosi and the Hungarian Workers' Party (HWP) took the lead.

However, Stalin seriously miscalculated Tito's strength and popularity. Not irrespective of the vivid resemblance of the struggle against the occupying forces in World War Two and the heroic fight of the Yugoslav partisans in the collective memory and party propaganda, Tito felt himself brave enough to resist the Soviet command. However, it did not mean that the country as a whole presented a united front against the Soviet oppression. A number of people had second thoughts, and several party members, both ordinary cadres and those high in the party echelon, started to doubt the validity and sincerity of Tito's steps. The support for Stalin in particular and the Soviet Union in general was particularly high in Serbia and Montenegro and among the party members, officers of the Yugoslav People's Army (JNA) and those students who studied at the University of Belgrade. According to latest research, at least 240 thousand members were expelled from the CPY between 1948–1963 on charges of Cominformist subversive activities. About 40–60 thousand of them were held in confinement on *Goli otok* and in other detention camps.

Apart from the internal resistance, so called "revolutionary", "Cominformist" or "ibeovci" emigrant communities were established in the Soviet Union and in the Eastern European communist countries. The first asylum seekers arrived in Hungary immediately after the Bucharest resolution of the Cominform on 28 June 1948. One of the earliest and better known among them was Lajos Dudás, member of

the Serbian – and previously the Yugoslav – parliament. He crossed the border and asked for asylum in the very first days of July 1948.

It was Lazar Brankov, a leading diplomat at the Yugoslav embassy in Budapest, who took the leading role in organizing the emigrants' community and their political activities in Hungary. Brankov emigrated on 25 October 1948 on his free will and probably with full knowledge of the Hungarian and Soviet leaders. Six other diplomats and employees of the embassy followed suit on the same day and on the following day. After he had emigrated, Brankov immediately took an active part in the ongoing propaganda warfare against Yugoslavia. Besides the ritually recurrent propaganda interviews and speeches, he had a more serious part in the anti-Yugoslav campaign and immediately took in his hand the task of organizing the emigrants' community. After the discussions he had held in Prague with other *ibeovci* emigrant leaders, Brankov wrote a four-point working plan on 12 November which was discussed and supported by the Secretariat of the HWP on 24 November 1948. During the execution of the related tasks, Brankov considered the South Slavic radio programs of high priority. Still, his cooperation with the leaders of Radio Budapest was not smooth. Another important method for propagating the Soviet stand-point was the illegal circulation of pamphlets, leaflets and brochures on Yugoslav territory, among them the copies of the emigrants' papers. Therefore, Brankov insisted in his petition on 21 November 1948 that three volumes of *Nova Borba*, each in 500–500 copies, be circulated in such a way in Yugoslavia. He also recommended that the emigrants establish connections with the members of the Yugoslav embassy in Budapest and the Yugoslav citizens who were living in the Hungarian capital, improve their activities and carry out more tasks among the South Slavic minorities in Hungary whom Brankov regarded as outposts of Titoist propaganda. In order to deepen and intensify the framework for life in exile, Brankov repeatedly asked for the register of all Yugoslav citizens living in Hungary.

During this organizational work, Brankov participated in important meetings with the other Cominformist emigrant leaders. The main aim of these meetings was to harmonize the activities of the emigrant communities. Brankov held talks with Pero Popivoda and Radonja

Golubović, former Yugoslav ambassador to Romania, in Bucharest between 15 January and 7 February. During their discussions, the three emigrant politicians surveyed the situation of the emigrant communities and passed a resolution on the strengthening of the emigrant organizations.

Brankov seemingly performed ever increasing tasks, therefore, his arrest as a Titoist agent came as a huge surprise. The circumstances of his arrest are rather confused. The Hungarian authorities had probably planned his arrest in the spring of 1949 the latest, but the Soviet cadres objected to it. Still, Brankov was arrested in the Soviet capital on 21 June 1949. He was also interrogated there for the first time, first on 8 July, then on 16 July. His interrogation continued after he had been transferred to Hungary on 19 July 1949. After he had unsuccessfully tried to escape, Brankov crushed under the physical violence and moral blackmailing, and, as tertiary defendant, he recited mechanically the set speech at Rajk's show trial that started on 16 September 1949. He was sentenced to life-long imprisonment for leading a Yugoslav conspiracy to subvert the Rakosi regime, for continuous intelligence activities and for being an abettor of Boarov's murder.

The second anti-Titoist show trial involving *ibeovci* emigrants took place on 15–17 November 1952 after the commando members of László Bálint had been arrested. Their aim was to kidnap the leading members of the *ibeovci* community in Hungary one by one and illegally took them back to Yugoslavia. They were successful at first and managed to kidnap Dušan Vidović in mid-February 1952.

The Hungarian authorities suspected that other fellow emigrants took part in Vidović's disappearance and nine people were arrested in a short period of time, including eight *ibeovci* emigrants. One of them was released without a trial, another was beaten to death in custody and the remaining six emigrants were sentenced in camera to imprisonment. Two other *ibeovci* emigrants were committed a year earlier at Ágasegyháza, a small town in county Bács-Kiskun. One of the convicted was executed on 1 April 1952.

Brankov was regularly interrogated while in prison and he was often used as a witness during the re-opening of other cases as the political climate eased after the spring of 1953. The authorities might

have wanted him to play a key role in the trial of Gábor Péter with whom he had an alleged espionage relationship with the code name „Dózsa”.

It is important to note here that even if we cannot talk about recruitment and espionage in the conventional sense of the words, it was natural that the members of the Communist parties thought it to be their „comradely duty” to provide the other fraternal parties and especially the Communist party of the Soviet Union with valuable information about their own countries. It is also important to understand that the political atmosphere of the time overshadowed not only the show trials but their rehearing, which pre-determined the judges' decisions. It often made difficulties for Brankov, too. Although it is also true that Brankov sent many telegrams to Belgrade under the above mentioned code name, but the nature and content of these telegrams suggest nothing secret or value for intelligence. Moreover, Brankov still remained in solitary confinement and was not allowed to meet other prisoners, receive visitors or be informed on the political changes. As the sole convict of the Rajk-trial, he was released by a presidential pardon on 3 April 1956. The other six *ibeovci* emigrants were discharged a year earlier, on 7 March 1955. Their process of rehabilitation was protracted into the mid-1960s, though.

As for the social composition of the *ibeovci* emigrants, the Serbian historiography nearly unanimously considers their overall number was little less than 5 thousand, about 10 per cent of them lived in Hungary. However, the Hungarian archival records I have consulted never put the number of emigrants living in Hungary so high. To be more precise, I managed to identify 132 *ibeovci* emigrants between 1948 and 1953.

There might be many reasons for this significant divergence. Firstly, the Yugoslav source covers a much broader period and counts all political emigrants as *ibeovci* between 1948–1964. However, based on the information of the Hungarian state security organs, only nine people were added to the community after 1953. Half of them originally belonged to the collective but were later expelled from it for different reasons. They were held in detention camps or served strict prison sentences until 1954/1955. Therefore, we can add only four

new members to the list. Secondly, the Hungarian lists and reports never identified or contained the names of the wives of the emigrants – regardless of the fact that they married in Yugoslavia or in Hungary – or their infants. Only a few exceptions were made, for example in the case of those who belonged to the so called diplomatic group or participated in political activities. Even if we take the number of spouses and children into consideration, it cannot explain convincingly the difference between the Hungarian and the Yugoslav data. Thirdly and probably most importantly, different methodological approaches might be suggested in the background. On the one hand, based on the contemporary definition of the Hungarian Workers' Party (HWP), only those refugees were considered to be political emigrants who (1) asked for and were granted political asylum, (2) were officially affiliated to the HWP and (3) lived in Budapest or in its vicinity. On the other, the Yugoslav state securities might have used a broader definition and they presumed that all emigrants who left Yugoslavia to Hungary after 1948 had political motives to flee the country.

Moreover, there was no single moment when all 132 political refugees belonged to the same community. The fluctuation among its members was particularly high even in those periods when the total number of political emigrants increased. Most of the emigrants arrived in the second half of 1949 and their community reached its peak next summer. After 1950, the number of those refugees who belonged to the political community stabilized around 75. Nearly 90 per cent of the emigrants were males; with the majority in their mid-twenties and early thirties at the time of crossing the border. They predominantly arrived in Hungary from the neighbouring republics.

Most of them were born in Serbia. Their absolute majority in the case of Hungary might be the combined result of the geographical proximity, the favourable flat terrain, the Hungarian minority population and the overrepresentation of Serbians among *ibeovci* refugees in general. However, these were far from the sole factors, and not once it was accidental who emigrated where. Some of the sources, for example the autobiographical writings of the emigrants, and the records of evidence, also suggest that kinsmanship, personal and fraternal relations, played a part in the decision making. These

factors could also determine whether they crossed the border individually or in smaller or larger groups and also in which country they wanted to settle.

As for the ethnic composition of the emigrants, it is clear that Serbs were at least in relative majority both among the total number of emigrants and both among those who settled down in Hungary. (The overrepresentation of Serbs and Montenegrins in relations to their relative size within the total Yugoslav population had historical and political reasons.) Their share was slightly above their national average, too, while Croats were rather underrepresented. (They formed 41,5 and 24 per cent of the total Yugoslav population in 1948 respectively.) With all probability, Serbs also predominated among those refugees who were born in Croatia. It is almost certain that all Hungarians arrived from the autonomous territory of Vojvodina, even if the majority of Vojvodjanins were also Serbs.

As for the social composition of the emigrants, only vague remarks can be made. It is certain that most of the emigrants who settled down in Hungary originated from lower social strata. The majority of them lived in the countryside or were first generational town dwellers. Those with poor or middle peasant background were highly overrepresented while only a few came from intellectual or mercantile families.

To put it into a wider historical context, these facts highly resemble the industrial and social indicators of contemporary Yugoslavia. It is also the outcome of the history of interwar Yugoslavia that most of the emigrants got affiliated with the Communist movement as a teenager – though in certain individual cases, other motives could also play a part. The second world war meant another formative experience. Participation in the partisan warfare was repetitively emphasized in nearly all autobiographies. The majority of the emigrants joined the partisan movement and soon became members of the Yugoslav Communist Party, too. According to two archival sources from January and May 1950, 52–58 per cent of the emigrants were members or candidates of the CPY.

Serious hardship was characteristic of the everyday lives of the emigrants, too. One of the most pressing tasks was to organize their

daily activities, and provide shelter and a place for employment for the new arrivals. Large differences appeared in their material and financial situations and housing conditions. While the so called diplomatic group, the elite of the emigrants, lived under near luxurious circumstances first and got similar wages to the highest echelons of the Hungarian party and state bureaucracy, other members of the rapidly and continuously expanding community suffered from almost systematic shortages in material and financial well-being and accommodation. These problems were gradually solved by the mid-1950s. It is also true that these hardships afflicted not only the emigrants but the general public, too. Budapest suffered serious damages during the last phase of World War Two, and the forced and extensive expansion of heavy industry resulted in serious shortfalls. In comparison, the financial and material situation of the emigrants was still at least on or above the level of ordinary Hungarians.

The emigrants also suffered from language difficulties. Only a fraction of them were ethnic Hungarians, and the majority had only slight or no knowledge in Hungarian before they emigrated. It is not surprising that some of them considered their stay in Hungary temporary in this sense, too, and wanted to move on to Czechoslovakia or the Soviet Union. The lack of Hungarian knowledge made it more difficult to find a proper workplace for them and to integrate them into the wider society. It is true, however, that the Moscow centre of the emigrants considered their learning a high priority. For example, in the autumn semester of 1952, 55 *ibeovci* emigrants studied at different colleges and universities, which meant that nearly 70 per cent of the actual community participated in higher education. Most of them studied Marxism-Leninism or Russian language – obviously partly for linguistic and partly for ideological reasons.

In the meantime, internal conflicts, real and imagined grievances, and personal rivalries became commonplace in this rather small and closed community. They had to spend their lives under fourfold control: they lived in hierarchical subordination to the so-called Co-ordinating Centre of the Cominformist emigrants in Moscow and its later organizations (the summit organs of the *ibeovci* emigrants), the relevant departments of the HWP, and their own local leadership.

Fourthly, the ÁVH also kept them under constant surveillance. This hierarchical subordination and continuous surveillance practically excluded the slightest possibility of independent initiatives or expressions of opinion.

The most important decisions affecting the whole community were made at the Co-ordinating Committee in Moscow, with the preadmission of the Foreign Relations Department of the Central Committee of the CPSU. One level below, the central organs of the HWP (Secretariat, Political Committee) had the final word in questions related to the emigrants living in Hungary. On several occasions, the party leadership did not dare to make a decision on its own, rather asked for Moscow's preliminary advice. The Secretariat assigned the handling of everyday contact to the Department of Agitation and Propaganda from June 1950. This task was later relegated to the Department of International Relations and in some minor cases, the Foreign Relations Department of the CC HWP also took part in decision making. Still, the cooperation and personal contacts were far from smooth between the Party and the emigrants; the latter repeatedly complained about their alleged negligence.

The relationship between the emigrants and their own leaders was not without difficulties, either. At the same time when Brankov was arrested in Moscow (June 1949), the first, three-member collective leadership was "elected" in Budapest. It was repeatedly reorganized and reshuffled – in accordance with the orders of the Co-ordinating Committee. Not only the emigrants themselves but also the HWP's leadership had little trust in them. Therefore, it is not surprising that the Secretariat of HWP asked the Alliance of Yugoslav Patriots, successor of the Co-ordinating Committee, to send someone to lead the *ibeovci* community in Hungary.

At the same time the *ibeovci* community was established, Spanish and Greek political emigrants arrived and settled down in Hungary. The Spanish and the Yugoslav communities were approximately the same in size, while the Greek one was much larger, outnumbering at least tenfold both communities. The Yugoslavs had the best financial situation, educational possibilities and material well-being of these three emigrant groups.

The political emigrants, in general, showed three correlative types of activities in their "fight" against Tito and the CPY leadership: (1) they actively participated in the propaganda warfare against Yugoslavia – through writing and distributing different printed matters, e.g. journals and leaflets, and working at the South Slavic sections of the nationwide radio stations; (2) they took steps in order to establish an alternative ("real") communist party – with the possibility of a government-in-exile; and (3) they carried out different subversive activities in Yugoslavia. Based on former Yugoslav sources, 98 emigrant centres were established to coordinate their political activities – 35 of them in the Soviet Union, 17 in Bulgaria, 13 in Romania, 12–12 in Czechoslovakia and Hungary and 9 in Albania. Unfortunately, no reference can be found in Hungarian archival sources to these emigrant centres; they might refer to the regional departments of the ÁVH and the border patrol police.

In Hungary, the emigrants participated in the editorial work of the Serbo-Croatian and Slovenian language department of Radio Budapest and wrote articles in different daily papers and magazines condemning Tito's internal and foreign policies and praising the Soviet Union. From 1951 onwards, they edited their own emigrant paper, *Za ljudsko zmago* (For the people's victory), which was written and published in Slovenian. If we compare these activities, it is clear that their participation in journalism was more important than their work at Radio Budapest. However, their Slovenian language paper started to be published quite late comparing to other emigrant papers and the emigrants in Hungary were clearly pushed back into the second or third line in the anti-Titoist propaganda warfare.

In order to better understand the propaganda activities of the emigrants, I collected and analysed the articles that they wrote in four papers published in Hungary: (1) the official daily organ of the HWP, *Szabad Nép*; (2) the Hungarian version of the official paper of the Cominform, *For lasting peace, for people's democracy*; (3) the official weekly paper of the Democratic Alliance of the South Slavs living in Hungary, *Naše novine* (Our paper); and (4) the emigrants' own paper, the aforementioned *Za ljudsko zmago*.

The life and political activities of the *ibeovci* emigrants living in Hungary received the widest publicity and media attention (1) after Lazar Brankov, chargé d'affaires of the Yugoslav embassy emigrated in late October 1948, (2) during the period he was the sole and *de facto* leader of the emigrants' community in Hungary and (3) during the Rajk trial, in which, as tertiary defendant, he provided the charges against Tito and his supposed subversive activities in Hungary. It is not an overstatement to say that Brankov was the sole and most important person among those *ibeovci* emigrants who migrated to Hungary. He had imperishable merits in organizing the emigrants' community and leading its anti-Titoist political activities. His previous career and good party connections made him the ideal person to be a member or even the head of a government-in-exile.

Although some of the emigrants appeared later as authors of one or two articles, the life and political activities of their community hardly had any news value. There might be many reasons for that. For example, it is unlikely that their everyday life had any relevance to the wider Hungarian public and their propaganda activities were aimed more at Yugoslavia than at Hungary. It might be possible, though, that some of the other articles with anti-Titoist edge were written by emigrants, but their names did not appear below the articles and have not been preserved in related documents. It is also true that articles about Yugoslavia started to be overshadowed by other topics from 1950 onwards. Similar tendencies can be observed in the Hungarian edition of *For lasting peace*, too.

As the emigrants' own paper in Hungary was published rather late – in May 1951, two years' later that *Nova Borba* was published in Prague –, its role was taken over by *Naše novine*. As for *Za ljudsko zmago*, it was first published as a monthly paper but from August 1951 it came out three times a month, and finally, from 15 October, as a weekly paper with an increased size. Its weekly character became stable – such as the many difficulties and hardship that characterized its short existence.

Some of the difficulties were of material and financial nature, but the lack of professional workforce and the constant rotation among the staff resulted to more serious problems. The standard of the

articles submitted and published was regularly below the expected level of quality. It also turned out that even the emigrants themselves rarely read it. The new editors, too, lacked the necessary skills, and were short of sufficient routine and talent. They had to speak at least three languages – Serbian, Slovenian and Hungarian – perfectly, which caused serious hardship for most of them.

The *ibeovci* emigrants had a complex relationship with the Hungarian state security organizations. Practically, there was no personal decision, however important or irrelevant it would be, without the precursory consent of the ÁVH. The emigrants first met its agents nearly immediately after they illegally crossed the border. As they emigrated for political reasons, they tried to find the nearest border police station where they were interrogated by the border guard. Sometimes the inspector of the secret police was also present. If not, the refugee was interrogated separately shortly afterwards. These interrogations were necessary prerequisites for affiliation with the emigrants' community, too. At later stages, at least one representative of their community partook in the interrogational process.

Apart from the individual motives and circumstances of going into exile, ÁVH agents were also interested in the Yugoslav economic and political situation, and the anti-Titoist mood in general, and in the Yugoslav secret police (its aims, structure and working practices) in particular. A number of the emigrants were interrogated later, too, in connection with the internal personal conflicts, when a fellow emigrant was arrested (based on real or prefabricated charges) or after a Yugoslav agent had been caught.

In the meantime, the ÁVH also recruited agents among the emigrants and used them in reconnaissance missions in Yugoslav territory. Unfortunately, most of them failed and got caught by the Yugoslav border patrol or the State Security Administration (UDB). In some cases, the recruited emigrants refused to go back to Yugoslavia after a successful mission. In other cases, the emigrants had to prove their anti-Titoist stance with these missions as a prerequisite for their admission to the *ibeovci* community. The ÁVH also recruited agents among the emigrants in order to spy their fellow members, which again refers to the lack of trust between the authorities and the emigrants.

Personal and fraternal relations, acquaintances were useful features when the ÁVH decided whom to use as an agent. However, previous employment at the UDB or in officer ranks at the Yugoslav army would easily make the emigrants rather suspicious in the eyes of the Hungarian secret police.

In order not to exaggerate the importance of the *ibeovci* emigrants, it is worth knowing that their number represented only a tiny fraction among the agents and spies used by the ÁVH in Yugoslavia or for surveillance among the South Slavic minorities in Hungary. It is also true that the everyday presence of the security agents served a dual purpose: on the one hand, it secured the safety of the emigrants (as they rightly feared of a possible attempt of assassination by the Yugoslavs), on the other hand, it also meant their close observation. This paranoid atmosphere, where the authorities saw enemies everywhere and in everybody, surely sharpened the already existing fears, suspicion and mistrust both within the *ibeovci* community and between their community and the regime.

The history of the *ibeovci* emigrants did not end with Stalin's death in March 1953. The slow and prolonged process of normalization between the Soviet Union and Yugoslavia, and consequently between Yugoslavia and the other Eastern European countries meant a real challenge for them, both individually and as a collective. They lost justification for their further political activities after the Political Committee of the HWP had decided on 14 October 1954 to stop the further distribution of anti-Yugoslav and anti-Titoist printed materials, ceased to publish *Za ljudsko zmago*, and dissolved the emigrants' organization. The tone of the radio broadcasts had been attenuated, too, before they were permanently dissolved in the summer of 1955. All these resulted to the emigrants' further marginalization. They simply could not ignore the question whether it was worth emigrating at all. The answer must have meant a serious dilemma for most of them and, naturally, different responses were formulated.

Those emigrants who remained politically active could not and did not want to integrate into the wider society; they regarded their stay in Hungary provisional even in the early 1960s. Their ultimate aim remained to return to a Yugoslavia without Tito, therefore, they took

an unbroken interest in and reacted vehemently to the development of Yugoslav internal and foreign affairs. They were not exempt from a certain degree of nationalism and, in this context, they considered themselves superior to local Hungarians. Many of them thought that they had made real sacrifices during the struggle against Tito, but now they started to feel that they were being left completely neglected.

The emigrants formed many groups along their different political and ideological views, personal and fraternal relations. The largest and most important one consistently followed their assumed ideological purity and held their previous stance and Stalinist approach against the policy of Tito and the Yugoslav leadership. They retained their hard-line and dogmatic views, and started to cultivate close relations with other communities of Cominformist emigrants living in the Soviet Union and in Eastern Europe. Paradoxically, these groups became politically more active from the second half of the 1950s, after their official organization had already ceased to exist, and reacted critically to the twists and turns of the official Soviet stance towards Yugoslavia. It was this period when the communities of the emigrants living in different countries became more and more interrelated and their relationship really became reciprocal, and in this sense, more democratic. Naturally, the internal dynamics of Soviet-Yugoslav relations and the struggle between China and the Soviet Union for the leadership of the world-wide Communist movement greatly contributed to these processes and facilitated them.

As the Soviet-Yugoslav relations again deteriorated, this time after the suppression of the Hungarian revolution, and reached its nadir in 1958, the communities of the Cominformist emigrants, both in Hungary and in other countries, once again renewed their political activities and, among other things, they were planning to establish a trans-national organization that would incorporate all their communities in whichever countries they may have lived and would have served as the real Communist Party of Yugoslavia. According to some confidential information from the Czechoslovak state security organization, the statutory conference of the emigrants was held in Hungary in the strictest confidence in Pécs, between 27 and 28 June 1960. 12 delegates participated altogether from the Soviet Union,

Romania, Bulgaria, Czechoslovakia and Hungary. However, the Hungarian secret police refuted the information mentioned above; they had absolutely no information neither about the conference, nor about establishing a new emigrant organization.

However, Khrushchev's real aim from the beginning of 1960s was to normalize relations with Yugoslavia, and not further deteriorate them. His visit to Belgrade in September 1962 meant that the Soviet leadership practically accepted Yugoslavia's special position in international affairs and within the worldwide Communist movement. Therefore, the Soviet-Yugoslav rapprochement and the normalization of Yugoslav-Hungarian relations did not encourage the emigrants' activities. In general, the political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary came to a sudden halt after 1962 as most of the emigrants relinquished from further political planning and withdrew to the privacy of everyday life. However, it did not mean that they had accepted Tito's actions in internal and foreign policies or Yugoslavia's own road in building socialism. Therefore, it is not entirely surprising that the small number of emigrants who remained politically active started to sympathize with the ideas of Mao and its European ally, the Albanian Enver Hoxha. One of them was Obrad Dobanovački who started to organize his own dissident group in late 1967 but his plans came to nothing. The Hungarian authorities rolled up his conspiracy by March 1968.

Even if a tiny faction of the emigrants remained anti-Titoist in principle in later years, they must have faced the reality that Tito's regime did not collapse even after his death in May 1980. Apart from the lack of financial and material support from other emigrant and oppositional groups and irreconcilable divergence of views within the *ibeovci* emigrants themselves, other, objective features resulted to the termination of their political activities. Most of them had been living in exile for 30 or 35 years and lost their political importance. They served as instruments in a geopolitical and ideological game of chess that both parties lost in the long run.

X 26 17 4 4

OT/ R

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák:

Capillatus Kft.

Felelős vezető a kft. ügyvezetője

Vukman Péter (1980) történész, az SZTE Új-
kori Egyetemes Történeti és Mediterrán Ta-
nulmányok Tanszékének egyetemi adjunktú-
sa, a titói Jugoszlávia történetét kutatja.

Korábbi kötete:

Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Ju-
goszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus ide-
jén (1948–1953). Szeged, 2011.

3500 Ft

9 786155 497995

1948 tavaszán Sztálin egy újabb hidegháborús frontot nyitott, ezúttal a formálódó szovjet táboron belül, Jugoszlávia ellen. A jugoszláv vezetés megtörése azonban a gazdasági és politikai nyomásgyakorlás, Josip Broz Tito, az „imperializmus láncos kuttyája” elleni rágalomhadjárat ellenére nem sikerült. Mindez korántsem jelentette azt, hogy Titónak ne kellett volna Moszkva-barát ellenzékkel számolnia. A megtorlástól, a megfélemlítéstől és az egzisztenciális ellehetetlenítéstől tartva politikai okokból többen el is menekültek Jugoszláviából, soraikból politikai emigráns közösségek szerveződtek a Szovjetunióban és a szovjet érdekszférába tartozó kelet-európai szatelitállamokban. Csoportjuk Magyarországon is létrejött. A politikai emigránsok aktívan részt vettek a jugoszláv-ellenes rágalom- és propagandahadjáratban, sőt kémtevékenységet is végrehajtottak déli szomszédunk területén. Mindeközben őket is elérte a kor paranoid légköre, közülük többeket megfigyeltek, internáltak vagy fogtak perbe. Az emigránsok legjelentősebb képviselője, egyben első vezetőjük a Rajk-per harmadrendű vádlottjaként ismertté vált Lazar Brankov volt. A kötet lapjain e meglehetősen zárt, számos belső problémától szenvedő, a hatalomra ráutalt és annak ki is szolgáltatott közösség politikai tevékenységével, mindennapjaival, de dilemmáival, meghasonlásaival és útkereséseivel is megismerkedhet az olvasó. A szerző a hidegháború, a szovjet–jugoszláv konfliktus és a magyar–jugoszláv kapcsolatok hármas koordinátarendszerébe helyezve, magyarországi és szerbiai levéltári források alapján egészen Tito haláláig (1980) követi nyomon történetüket.

TITO ÉS RANKOVICS KLIKKJE ELLEN"

943.9-19

V99

Vukman Péter „H

Vukman Péter
„HARCBAN TITO ÉS
RANKOVICS KLIKKJE ELLEN"

Jugoszláv politikai emigránsok
Magyarországon (1948–1980)

Allambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Krónosz Kiadó